

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА
АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

№ II-III

Реєстраційне Свідоцтво
СМ№357/16-рвід 14.08.06

ВИДАННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ТА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАСИЛЬЄВ А.В., голова колегії, ректор СумДУ
БАРВІНСЬКИЙ А.О. (Суми)
БОРЯК Г.В. (Київ)
ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
ВЛАСЕНКО В.М., головний редактор (Суми)
ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., шеф-редактор (Суми)
ІВАНОВА І.Б. (Суми)
ІВАНУЩЕНКО Г.М., заступник голови колегії, директор ДАСО
ІГНАТУША О.М. (Запоріжжя)
КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
МАТЯШ І.Б. (Київ)
МИГАЛЬ Б.К. (Харків)
НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми)
НОВОХАТСЬКИЙ К.Є. (Київ)
ПАПАКІН Г.В. (Київ)
ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
РЕСНТ О.М. (Київ)
СВЕТЛОВ А.Є. (Суми)
ЩЕРБАК М.Г. (Київ)

ЗМІСТ

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ

6

АРХІВОЗНАВСТВО

- БОРЯК Г.В. (Київ) Пріоритетні проекти та перспективні напрями діяльності архівних установ в інформаційній сфері (З доповіді на підсумковій колегії Держкомархіву України, лютий 2007 р.) 7

- МАТЯШ І.Б. (Київ) Архівна та рукописна україніка як складова національного архівного фонду: зміст та обсяг поняття 16

ПЕРСОНАЛІЇ

- ВЛАСЕНКО В.М. (Суми) Сергій Тимошенко - архітектор і політик 29

- ІВАНУЩЕНКО Г.М. (Суми) Дослідник Шевченкової правди 38

- ЧЕРНОБРОВ І.В. (Суми) Д.Д.Плетнев - известный деятель медицины 45

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- ТРОЯН С.С. (Рівне) Джерельна база досліджень проблем німецького колоніалізму 53

- НЕСТЕРЕНКО В.А. (Суми) Історіографія досліджень військової зони України 61

- ГОНЧАРЕНКО О.М. (Переяслав-Хмельницький) Документальний комплекс архівно-кримінальних справ як джерело з історії геноциду єврейського населення окупованої України (1941-1944) 73

МЕМУАРИСТИКА. ЕПІСТОЛЯРІЇ

- ВАСИЛЬЕВ К.К. (Суми) Профессор Н.И.Кефер (1864-1944) и его воспоминания 80

- До літературно-мемуарної творчості Костя Мацієвича / Передмова, упорядкування і коментарі В.М.Власенка (Суми) 117

- Листи Дмитра Багалія до Олександра Оглоблина / Передмова, упорядкування і коментарі Г.М.Старикова (Київ) 128

ВОЄННА ІСТОРІЯ

- СВЕТЛОВ А.Е. (Суми) Влияние физико-географических условий на боевое применение ракетных и артиллерийских подразделений в современных локальных войнах и военных конфликтах 152

КРАЄЗНАВСТВО

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. (Суми) “Стоять стязі в Путивлі...”	157
КОЗЛОВ О.М. (Суми) Вознесенська церква і родинний склеп Драгомирових	168
ПУЦКО В.Г. (Калуга) Глинский игумен Филарет Данилевский: новые материалы	175
ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Суми) Повітові суди як елемент судової системи Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст.	189

ПОВІДОМЛЕННЯ

Архівні документи розповідають про часи окупації Сумської області / Марченко В.А. (Суми)	195
Про анотовані реєстри описів фондів Державного архіву Сумської області / Гричановська Л.М. (Суми)	199

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ

ВЛАСЕНКО В.М. Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці	201
---	-----

ХРОНІКА

Вшанування пам'яті професора М.О.Макаренка (до 130-річчя від дня народження) / Німенко Н.А. (Суми)	216
XIII Міжнародна наукова конференція “Слово о полку Ігоревім” та його епоха” / Ред.	222
Про Вовчанську знахідку / Підготовка та публікація Німенко Н.А.	228
III Міжнародна наукова конференція “Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ”	230

ДО УВАГИ АВТОРІВ!	231
--------------------------	-----

SUMY HISTORICAL AND ARCHIVAL JOURNAL

The scientific journal on history and archive study of Ukraine. The Head of
the Editorial Board is A.VVasiliev. Edited by V.MVlasenko. The
Editor-in-Chief is V.B.Zvagelsky

№II-III
Sumy State University State
Archive of Sumy Region

CONTENTS

FROM THE EDITORIAL BOARD

6

ARCHIVE STUDY

BORYAK G.V. (Kyiv) Priority projects and perspective directions of activity
of archival institutions in informational sphere. (From the report at the final
collegium of State Committee of Archives of Ukraine, February 2007)

7

MATYASH LB. (Kyiv) Archival and manuscript Ukrayinika as a compound
of National Archive Fund: contents and volume of notion

1

6

PERSONNELS

VLASENKO V.M. (Sumy) Serhiy Tymoshenko as an architect and politician 29

IVANUSHCHENKO G.M. (Sumy) Investigator of Shevchenko's truth 38

CHERNOBROV I.V. (Sumy) D.D.Plyetnyov as a famous figure of medicine 45

HISTORIOGRAPHY. SOURCES STUDY

TROYAN S.S. (Rivne) Source base for investigation of German
colonism problems 53

NESTERENKO V.A. (Sumy) Historiography of research
of Ukrainian military zone 61

Letters of Dmytro Bagalyi to Olexandr Ogloblyn / Preface,
ordering and comments by *G.M.Starykov* (Kyiv) 128

MILITARY HISTORY

- SVYETLOV A.YE. (Sumy) Influence of physical and geographical conditions on the battle usage of missile and artillery subdivisions in nowadays local wars and armed conflicts 15
- 2

LOCAL LORE STUDY

- ZVAGELSKY V.B. (Sumy) "Stoyaf styazi v Putyvli..." 15

7

- KOZLOV O.M. (Sumy) Voznesenska church and family crypt of Dragomyrovs 16
- 8

- PUTSKO V.G. (Kaluga) Glinskiy Father Superior Filaret Danilevskiy: new materials 17
- 5

- DEGTYARYOV S.G. (Sumy) Povit courts as an element of legal system of Russian Empire in the end of the XVIII - the first half of the XIX cent. 18
- 9

ANNOUNCEMENT

- Archival documents tell about the occupation time in Sumy region / *Marchenko V.A.* (Sumy) 195
- About annotated registers of fund lists of State Archive of Sumy region / *Grychanovska L.M.* (Sumy) 199

REVIEWS. BIBLIOGRAPHY

- VLASENKO V.M. Vynar Bohdan. Economical colonialism in Ukraine and other works

201 CHRONICLES

- Honouring the memory of professor M.O.Makarenko (to the 130 anniversary of his birthday) / *Nimenko N.A.* (Sumy) 216

On the cover: P. 1 - Photocollage. P.2 - Boryso-Glib's'kyi temple of XII cent.
Performed by *V.V.Kozoriz.*

Шановний Читачу!

Восени 2005 р. вийшов перший, пробний випуск збірника наукових праць "Сумський історико-архівний журнал". Він отримав схвальні відгуки істориків й архівістів, про що свідчать рецензії у фахових виданнях. Редакції надійшли пропозиції і рекомендації щодо вдосконалення його структури, фахового спрямування, зовнішнього вигляду тощо.

Цей же номер, який Ви, шановний Читачу, тримаєте в руках, є другим, але вже зареєстрованим як періодичний журнал історико-архівного спрямування, видавати який плануємо 2-3 рази на рік.

Актуальність подібного видання є очевидна, адже з кожним роком зростає інтерес до нашої минувшини, відкриваються нові невідомі або призабуті факти, доступними стають архівні матеріали, з нових позицій характеризуються відомі історичні реалії. У журналі запроваджено такі рубрики, як "Архівознавство", "Джерелознавство", "Мемуаристика", "Епістолярії", "Персоналії", "Військова історія",

"З історії церкви", "Рецензії, бібліографія". Ця схема не є сталою, плануємо введення нових рубрик, зокрема "Історія архівної справи", "Археографія", "Методологія історії", "Спеціальні історичні дисципліни" та інші. Регулярно на сторінках журналу будуть друкуватися нові або маловідомі документи з архівних і музейних фондів та приватних колекцій. Видання здійснюється спільними науковими і творчими силами Сумського державного університету і Державного архіву Сумської області.

Редколегія журналу, до якої входять відомі фахівці з різних галузей історичної науки й архівної справи, запрошує до співпраці науковців - представників не тільки вітчизняної вищої школи, академічних установ, архівів і музеїв, але і зарубіжних фахівців. Матеріали, що будуть опубліковані на сторінках "Сумського історико-архівного журналу", стануть у нагоді не лише науковцям-професіоналам, але й викладачам і вчителям, студентській і учнівській молоді, всім, хто цікавиться історичним минулим нашої Батьківщини, історією і сьогоденням архівної справи, особливо в умовах розвитку інформаційного суспільства.

Метою видання є згуртування істориків та архівістів, пов'язаних спільними науковими інтересами і бажанням досліджувати проблемні питання минулого, подаючи об'єктивну і вивірену інформацію, піклування про збереження і передачу на нових носіях інформації свідчень минулого наступним поколінням наших співвітчизників.

З повагою, Редакційна колегія
"Сумського історико-архівного журналу"

АРХІВОЗНАВСТВО

БОРЯК Г.В.

**ПРІОРИТЕТНІ ПРОЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ
ДІЯЛЬНОСТІ АРХІВНИХ УСТАНОВ
В ІНФОРМАЦІЙНІЙ СФЕРІ****(З доповіді на підсумковій колегії Держкомархіву України, лютий 2007 р.)**

Розглядаються питання ролі і місця документно-інформаційної сфери, архівних установ в інформаційному суспільстві; проаналізовано здобутки і окреслено перспективи діяльності державних архівів щодо запровадження інформаційних технологій, створення єдиної архівної бази даних з доступом до неї через мережу Інтернет, публікацію архівних документів в режимі он-лайн.

На початку ХХІ ст. в документно-інформаційній сфері особливої актуальності набула проблема визначення її ролі та місця в суспільстві, що стрімко змінюється. Така ситуація обумовлена двома чинниками. Один з них - необхідність переходу від "епохи Гутенберга", коли основний обсяг знань людства зберігався в документах на паперових носіях, до ери електронних інформаційних комунікацій. Однак більш важливим є другий чинник: зростаючі вимоги суспільства до науково-інформаційного забезпечення його сталого розвитку. Саме ця обставина вимагає від нас (незалежно від того, хочемо ми цього чи ні) поставити на порядок денний кардинальне переосмислення системи поглядів щодо місця, функцій та структури сучасного архіву та створення нової парадигми діяльності архівно-інформаційних інституцій з урахуванням засадничих реалій сьогодення. Очевидно, найближчим часом нам доведеться це зробити. Адже вже сьогодні ці реалії нав'язують нам стрімкий рух до інформаційного суспільства в усіх сферах суспільного розвитку, - як тих, що завжди відзначалися революційним характером, так і у традиційно консервативних. До числа останніх, безперечно, належить архівна справа, яка є консервативною за самим визначенням, і, на відміну від, скажімо, бібліотечної справи, має справу виключно з ретроспективними інформаційними ресурсами.

Проте давно минув той час, коли архівісти виступали виключно в ролі хранителів ("консерваторів") національної та всесвітньої документальної пам'яті. Нині професія архівіста у розвинутому суспільстві асоціюється скоріше з менеджером інформаційних ретроспективних комунікацій, ніж з охоронцем документальних скарбів. До цього призводить насамперед різке зменшення часового відтинку, що минає між створенням документа і його надходженням до архіву, та поширення нової категорії документів - електронних. Якщо колись йшлося про десятиліття, то для сучасного електронного документа - це лічені секунди.

Зрозуміло, це можливо тільки і виключно в такому суспільстві, яке впевнено і свідомо просувається до ідеалів "інформаційного суспільства" і нині знаходиться на одному з етапів цього історичного шляху.

Про те, що Україна активно включилася до цього процесу, свідчить прийнятий у січні 2007 р. Закон "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки".

Боряк Геннадій Володимирович - доктор історичних наук, перший заступник голови Державного комітету архівів України.

У ньому, зокрема, прямо наголошується на тому, що *“одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя”*.

У Законі міститься констатація позитивних зрушень упродовж останніх років: *“сформовано певні правові засади побудови інформаційного суспільства: прийнято ряд нормативно-правових актів, які, зокрема, регулюють суспільні відносини щодо створення інформаційних електронних ресурсів, захисту прав інтелектуальної власності на ці ресурси, впровадження електронного документообігу, захисту інформації”*.

Не зупиняючись далі на тексті закону, наведу лише ті завдання, що безпосередньо стосуються нашої сфери. Це:

- *“створення загальнодержавних інформаційних систем, насамперед у сферах охорони здоров'я, освіти, науки, культури, охорони довкілля;*

- *збереження культурної спадщини України шляхом її електронного документування;*

- *захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику “інформаційної нерівності”*.

Як один з основних напрямів розвитку інформаційного суспільства в Україні визначено створення загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів на основі врахування національних, світоглядних, політичних, економічних, культурних та інших аспектів розвитку України.

Нарешті, Закон містить і пряме доручення нам щодо *“створення в електронній формі архівних, бібліотечних, музейних фондів та інших фондів закладів культури, формування відповідних інформаційно-бібліотечних та інформаційно-пошукових систем з історії, культури, народної творчості, сучасного мистецтва України тощо;*

- збереження в електронному вигляді рідкісних даних, що зберігаються на носіях, які можуть зіпсуватися чи зруйнуватися, із визначенням умов їхнього збереження;*

- запровадження ІТ у бібліотеках, архівах, музеях та інших закладах культури, що сприятиме забезпеченню повного і постійного доступу населення до надбань культури, писемності, традицій та звичаїв [...];*

- переведення в електронну форму національних надбань у сфері культури та мистецтва”*.

Як бачимо, на перспективу до 2010 р. законодавець визначив цілу низку завдань, що мають стати обов'язковим для нас саме у сфері інформаційно-комунікаційних технологій.

У практичній площині реалізацію цих завдань пропонується розглянути послідовно у трьох сферах, точніше на трьох рівнях:

1. На рівні фонду.

2. На рівні опису.

3. На рівні документу.

Отже,

1. На фондовому рівні - це завершення роботи зі створення Національного електронного фондового каталогу і надання до нього доступу через Інтернет за галузевою програмою "Архівні фонди України". Це - верхній рівень Національної архівної інформаційної системи (нагадаю, у складі НАФ - 220 тис. фондів). На сьогодні ми впритул наблизилися майже до стовідсоткового наповнення локальних сегментів фондових каталогів у кожному архіві (маємо 84% від усього масиву фондів). Отже, на черзі - інтеграція усього, що зроблено архівами за останні роки, до єдиної бази з доступом до неї через мережу Інтернет у відділі інформаційних технологій Держкомархіву. Вирішення цього амбітного завдання потребуватиме залучення групи висококласних спеціалістів і, звичайно, коштів.

Довідково: Архівний портал ЮНЕСКО подає дані про 96 довідкових (фондових і тематичних) баз в архівному сегменті європейського Інтернету. За останні роки їхня кількість подвоїлася. Серед них досі немає жодної української бази (нагадаю, в наших архівах функціонують понад 80 локальних баз даних, але без доступу ззовні). Водночас, якщо говорити про наше найближче оточення, то лише російські архівісти за два останніх роки виставили в Інтернет електронні каталоги: *Путівники по російських архівах*, *Архів кінодокументів Центральної студії документальних фільмів*, *Кінокаталог РДАНТД*, *Фотодокументи РДАНТД*, *Телефонд*, *Радіофонд Держтелерадіофонду*, *документальні фільми РДАКФД*, *відеофільми РДАКФД*, *Фотодокументи ЦДКФФД (СПб.)*, *Політичні репресії в Сибіру (Омська обл.)*, *Репресовані поляки (Алтайський край)* тощо.

Відсутність у нас архівних баз даних з доступом через Інтернет певною мірою компенсується іншим потужним довідковим масивом - у Мережі представлено усі без винятку путівники й анотовані реєстри описів фондів, що побачили світ у галузевій серії "Архівні зібрання України" з 2000 р. (30 томів), а також інші довідники - загалом 58 томів електронних видань загальним обсягом понад 25 тис. книжкових сторінок.

Нині ми ведемо консультації з американською компанією East View щодо проекту, який може інтегрувати усі путівники і довідники в одну потужну базу даних. Російські колеги це вже зробили саме з цією компанією у минулому році і виставили цю базу на своєму порталі.

2. На рівні опису мова йде про створення електронного комплексу описів архівних фондів - основного інструменту пошуку документної інформації з наданням, знов-таки, *відкритого доступу* до них через мережу Інтернет. Публікація оцифрованих описів (інвентарів) в Інтернеті стає магістральним шляхом для багатьох архівних служб і національних архівів провідних країн світу. Першими завершать цю роботу, очевидно, канадські архівісти, - за експертними оцінками, їм потрібно для цього лише 5-7 років. Польські колеги вже представили в мережі понад 13 тис. інвентарів (більше 15% усіх описів); на завершення роботи вони відводять собі з чверть століття. Масштаби НАФ України у десять разів перевищують польський Національний архівний фонд.

Обсяг описів у наших архівах становить не менше 300 тис. одиниць (це 7,3 млн. аркушів), з яких 30 тис. описів (майже 1 млн. аркушів!) досі існують лише в рукописному вигляді (це або архівні, або діловодні інвентарі). Наші перспективи оцінюються кількома десятиліттями і подальше зволікання з початком цієї роботи збільшує наші шанси стати архівними аутсайдерами у світі.

Відповідна галузева програма "Архівні описи України" найближчим часом має бути розроблена Держкомархівом. В принципі, за умови фінансування Державної програми розвитку архівної справи до 2010 р. і відповідних регіональних програм

упродовж найближчих трьох років ми могли б створити матеріальну базу для реалізації цього завдання і розпочати оцифровування описів (паралельно з оцифровуванням документів) у кожному архіві на власному обладнанні.

3. На подокументному рівні це публікація текстів документів у режимі он-лайн. Ми маємо усвідомити, що такі поняття, як цифрова епоха, цифрова культура, цифрове суспільство, цифрові бібліотеки і архіви, оцифрована спадщина стають невід'ємними атрибутами щоденного життя і побуту сучасного цивілізованого соціуму. Величезні масиви оцифрованих документів систематично насичують архівний сегмент Інтернету. Від власне інформаційного суспільства (по суті, це вже пройдений етап) людство переходить до його вищої стадії - суспільства Знання.

Не випадково одна із стратегічних резолюцій останнього всесвітнього архівного форуму - Міжнародної конференції Круглого столу архівів в Курасао (листопад 2006 р.) наполегливо рекомендує співтовариству звернути особливу увагу на *“публікацію архівних документів в режимі он-лайн”* як основний засіб *“представлення документів світові”*.

Довідково: 2000 р. програми оцифровування в бібліотеках і архівах проголошено складовою стратегії ЮНЕСКО щодо *“вільного обміну знанням і інформацією і вільного доступу до них”*.

У 2003 р. Генеральна конференція ЮНЕСКО прийняла Хартію про збереження цифрової спадщини. Перша стаття Хартії проголошує цифрову спадщину спільною спадщиною людства, яка, постійно збільшуючися, може існувати в будь-якій мові, в будь-якій частині світу і може стосуватися будь-якої сфери знань людства і форм вираження. Друга стаття проголошує, що вільний доступ населення до цієї спадщини є метою її збереження. Далі йдеться про запобігання втратам, зокрема забезпечення спадковості цифрової спадщини, тобто вжиття певних заходів протягом усього життєвого циклу цифрової інформації - від створення до надання доступу; розробку стратегії і політики у сфері збереження цієї спадщини спільними заходами держав-учасниць.

Російські колеги з РДАСПІ минулого року блискуче реалізували масштабний міжнародний Інтернет-проект *“Архів Комінтерну”*, виставивши у Мережу понад 2 млн. аркушів оцифрованих документів. Нині успішно реалізується інший спільний проект ДАРФ з Бундесархівом - оцифровування архіву РВАН. РДАКФД завершив повне оцифровування фотодокументів і переключився на кінодокументи. Білоруські архіви слідом за Національною бібліотекою РБ вже замовляють і встановлюють цифрові камери німецької фірми Zeutschel, визнані найкращими у світі.

Що маємо ми? Обсяг оцифрованих документів в українських архівах ледве сягає 150 тис. аркушів (це архів Розенберга з ЦДАВО, одна колекція Держархіву Вінницької області, мізерні поки що масиви, що створюються у рамках *“мормонських”* проектів, трохи більше 20 тис. аркушів документів, оцифрованих під час проведення експерименту в Донецьку, про що йтиметься нижче). Щодо обладнання, то ми маємо одну-єдину стаціонарну професійну цифрову камеру в Державному архіві Донецької області, кілька пересувних камер від мормонів і одну професійну камеру у Києві (вона належить сервісній компанії *“Архівні інформаційні системи”*, що обслуговує цифрові проекти архівів).

Ще один аспект: оцифровування стає надійним інструментом максимального обмеження руху оригіналів рідкісних документів, а відтак - засобом уберегти їх від ушкоджень і викрадення на тлі глобальної загрози архівних крадіжок. Саме з цією, передусім, метою провідні бібліотеки і архіви світу розпочали масове оцифровування

рідкісних колекцій; тому минулого року у Донецьку було розпочато сміливий експеримент з видавання до читального залу документів виключно у вигляді цифрових копій.

У цій ситуації до кардинального поліпшення технічної бази (а це було передбачено Державною програмою розвитку архівної справи на 2006-2010 рр.), єдиним цілком посильним шляхом публікації документів в Інтернеті з мінімальними матеріальними затратами стає підготовка онлайн-виставок цифрових копій документів. Загалом у такий спосіб в Інтернеті удоступнено понад 4,5 тис. документів НАФ, серед яких значний масив становлять фотодокументи - яскраві і привабливі для відвідувачів візуальні дороговкази по різних епохах, які легко вводять відвідувачів у ту чи іншу проблематику. Не можна не відзначити певний поступ у регіональних архівах - упродовж останніх двох років у Донецьку, Запоріжжі, Луганську, Миколаєві, Одесі, Севастополі, Сумах, Херсоні, Черкасах, Чернігові в Інтернет виставлено понад 400 документів у складі чотирьох десятків виставок. Для порівняння: на порталі Держкомархіву представлено 44 виставки із майже 4 тис. документів, переважно з центральних архівів (причому майже половина з них з'явилася у минулому році).

У тематиці онлайн-виставок чітко вирізняються два блоки. Перший складають ключові, переламні події вітчизняної історії - Голодомор, голод 1921-1922 та 1946-1947 рр., національно-визвольні змагання XX ст., передусім - Українська революція; Друга світова війна; Голокост; тоталітаризм, масові політичні репресії; історія державотворення; здобуття незалежності; історія Конституції, вибори Президента України 2004 р. та інш. Другий - це, передусім, регіональна історія, краєзнавство, пам'ятні дати місцевого значення, персоналії, пам'ятки історії, архітектури.

Технічні, редакційні і візуальні параметри, формати публікації, умови використання матеріалів документальних виставок в Інтернеті широко варіюються, вони досі не уніфіковані і не унормовані, цей напрямок розвивається у нас поки що стихійно. На це, звичайно, треба нам усім звернути увагу.

Зазначу, що зарубіжні аналогі віртуальних документальних виставок, як правило, вирізняються наявністю елементів високих технологій (подеколи вони готуються у звуковому форматі, з музичним супроводом), містять тексти екскурсій, а не лише підтекстівки до документів. З часом, сподіваюся, і ми зможемо розміщувати на наших сайтах високоякісні інформаційні продукти.

Загалом, з огляду на те, що онлайн-публікація документів в Інтернеті у складі онлайн-виставок є, повторюю, єдиним посильним для нас напрямком оприлюднення наших інформаційних ресурсів, що не потребує серйозних коштів, цю роботу слід визнати однією з найпріоритетніших в інформаційній діяльності архівних установ.

Повертаючися до окресленої вище тріади амбітних завдань, зазначу, що реалізувати її в повній мірі можна лише за умови кардинальних зрушень у їх матеріальному забезпеченні. Але з нашого боку має бути, як мінімум, добра воля і усвідомлення як загальної стратегії розвитку, так і нашого нинішнього місця у світовому інформаційному просторі й у світовому архівному співтоваристві, інтегральною частиною якого ми таки є.

Про те, що інформаційна діяльність в цілому вже усвідомлюється нами як пріоритетний напрямок повсякденної роботи, свідчать результати недавнього опитування. Середній показник бюджету робочого часу на ці види робіт по галузі у 2006 р. склав 32%; у ЦДАГО, держархівах Волинської, Дніпропетровської, Івано-

Франківської, Луганської, Одеської, Рівненської, Сумської областей та м. Севастополь - до 40%, а в держархівах Закарпатської, Запорізької, Черкаської областей - навіть більше половини всього бюджету робочого часу. Держархів в АРК, держархіви Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської областей планують збільшення уваги до інформаційної роботи. І лише декілька архівів подали цифру у 10-20%.

Говорячи про традиційні форми інформаційної роботи - видавничу сферу, - слід наголосити, що тут і надалі безумовним пріоритетом залишається підготовка путівників та інших довідників у рамках галузевої програми *"Архівні зібрання України"*. Передусім, наш святий обов'язок перед суспільством - забезпечити усі державні архіви максимально вичерпними та інформативними путівниками та анотованими реєстрами описів нового покоління.

На сьогодні наш спільний доробок становить понад 30 томів довідників, якими забезпечено 5 центральних та 10 обласних архівів + місто Севастополь. Завершують підготовку ще 5 обласних архівів + місто Київ. Проте дев'ять областей залишаються і досі абсолютно білими плямами на карті України, це - Крим, Вінницька, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Харківська, Київська, Житомирська, Запорізька області. Досі не завершили роботу два провідних київських архіви - ЦДІАК і ЦДАВО, в той час, як ЦДІАЛ, наприклад, тричі видавав свій путівник (включно з перекладом польською мовою). Динамічно ведеться робота над путівниками і реєстрами описів у Чернігові, Херсоні; Полтавський архів став першим архівом, що спромігся опрацювати анотований реєстр фондів радянського періоду (це виявилось непростим завданням для усіх без винятку архівів). Не можна не відзначити перший і єдиний на сьогодні муніципальний довідник - Реєстр описів Архівного відділу Маріупольської міськради, що вийшов у нашому серійному оформленні.

На всіляку підтримку і популяризацію заслуговує ініціатива Державного архіву Донецької області щодо підготовки довідника *"Архівні установи Донецької області"*. Адже у кожній області на сьогодні функціонує кілька десятків архівів - це державні і муніципальні архівні установи, а також трудові архіви. У такий спосіб ми серйозно поглиблюємо рівень репрезентативності серії довідників *"Архівні зібрання України"*.

Наступним пріоритетом є завершення роботи над другим томом зведеного путівника *"Архівні установи України"*, який вперше за всю історію архівної справи має представити у систематизованому вигляді дані про *"позаархівну"* частину НАФ, що зберігається за межами державних архівів - у бібліотеках і музеях. Безпрецедентну за масштабами роботу (обстеженню підлягала майже тисяча установ, опрацьовано 427 описових статей) державними архівами областей проведено надзвичайно організовано і на загал якісно. Чого не можна сказати про центральні архіви, які не впоралися із завданням або просто проігнорували його: із 66 запланованих описових статей ними опрацьовано лише 2(!).

Повністю завершено роботу над першим томом Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів (Друга світова війна); на черзі - наступний том про повоєнні втрати і переміщення, в тому числі - до інших держав.

Якнайшвидшого завершення потребує фундаментальний довідник, над яким ми усі працювали кілька років, - *"Реєстр розсекречених архівних фондів України"*. 2006 р. його електронна версія у 3-х томах побачила світ на порталі Держкомархіву, і відтоді вона користується величезною популярністю. Ці три книги другого тому, що охоплюють державні архіви областей, міст Києва і Севастополя, Держкомархів передбачає видати до 90-літнього ювілею державної архівної служби. Перший же том, де мають бути представлені центральні архіви, досі гальмується через неготовність

розділу по ЦДАВО. Нагадаю, останній путівник по цьому архіву видано майже чверть століття тому.

Наступний зведений довідник, над яким працюють фахівці, орієнтований передусім на практичні потреби самих архівістів. Йдеться про *“Зведений каталог метричних книг державних архівів України”*. Його підготовка - це надзвичайно копітка робота, вона потребує посиленої уваги з боку керівників. Потребує завершення ще один довгобуд - *“Каталог колекцій мікрофільмів та інших копій зарубіжної України у державних архівах України”*, який, нарешті, має вирішити завдання реєстрації копійних матеріалів, отриманих свого часу із зарубіжних архівів, починаючи з 60-80-х років.

Продовжуючи цей довідковий ряд, зазначу, що Інститут розпочинає роботу над оригінальним довідником - *“Архівна Україніка у федеральних архівах Росії”*. Це буде переклад описових статей певної категорії фондів із російських путівників, що містять Україніку.

2006 р. за завданням Президента України державні архіви розпочали безпрецедентну роботу - опрацювання зведеного Реєстру фондів меморіального характеру, до яких на першому етапі віднесено документальні джерела про Голодомор 1932-1933 рр. У зв'язку з прийняттям Закону України *“Про Голодомор”*, низки Указів Президента держави та доручень Кабінету Міністрів, ця робота набуває дедалі більшої державної ваги. З областей вже почали надходити матеріали до реєстру: зокрема, частину фондів опрацювали державні архіви Одеської та Тернопільської областей.

На черзі - аналогічна робота з фондами про інші історичні події ХХ ст. - визвольні змагання, розкуркулення, переселення, депортації та інші.

Наступний масштабний архівно-пошуковий інформаційний проект - це *“Український мартиролог ХХ ст.”*, започаткований урядовим дорученням, а саме - рішенням Організаційного комітету з підготовки та відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій від 17 листопада 2006 р. Серед виконавців проекту - Держкомархів, Український інститут національної пам'яті, СБУ, МВС.

Метою проекту є розміщення на веб-порталі Держкомархіву портретного ряду та стислих біографічних даних про жертви політичних репресій 1920-1950-х років, створення таким шляхом інтегрованої бази даних на всі жертви політичного терору в Україні. Проект має бути реалізований протягом 2007-2008 рр., надалі база поповнюватиметься, аж поки не стане вичерпним мартирологом усіх жертв політичних репресій ХХ ст. в Україні.

Зрозуміло, цей проект не виник на порожньому місці, він є підсумком майже 20-річної роботи державних архівів, розпочатої ще 1989 р., а особливо після прийняття Закону України *“Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”* (1991). Регіональні та тематичні бази даних на репресованих нині функціонують практично в усіх архівах, які прийняли на зберігання архівно-слідчі справи та інші документи, що стосуються перебігу і наслідків політичних репресій (всього 168,8 тис. справ). Інтегрована база має забезпечити інтелектуальний доступ до архівних документів про репресії з мережі Інтернет.

Крім наявних в архівах баз даних на реабілітованих громадян України, є матеріали, що готувалися для обласних редколегій *“Реабілітовані історією”*. Під час опрацювання фондів (колекцій), які утворилися внаслідок передавання до державних архівів матеріалів колишнього КДБ УРСР, слід керуватися науково-методичними порадами, що містяться у виданні *“Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання”* (К., 1998). Можливе залучення інших фондів, де

міститься інформація про факти репресій проти громадян (фондів особового походження, партійних органів). Зрозуміло, поточне виявлення можна проводити паралельно з виконанням запитів реабілітованих та членів їх родин.

Кілька слів про розсекречування документів. Після широкомасштабного і масового розсекречування документів, проведеного державними архівами наприкінці 80-х - на початку 90-х років, спостерігався поступовий спад у цій роботі у середині - наприкінці 90-х. Перегляд грифів секретності в державних архівах поживався у 2003-2005 рр., особливо після прийняття рішення колегії Держкомархіву України від 25 січня 2005 р. *“Про стан та перспективи розсекречення документів у державних архівах”*.

Безпрецедентним явищем на теренах колишнього СРСР стала ліквідація два роки тому режимно-секретного органу у ЦДАГО: колишній архів ЦК КПУ став повністю відкритим і публічним у прямому сенсі цього слова. Серйозним поштовхом до активізації роботи щодо перегляду грифів секретності матеріальних носіїв інформації колишнього СРСР відповідно до вимог чинного законодавства стало нещодавнє доручення КМУ, за яким на завершення цієї роботи відведено, по суті, всього один рік. У державних архівах на таємному зберіганні, всупереч законодавству, досі залишаються значні масиви документів, що не містять державної таємниці. Передусім, це документи радянського періоду і періоду нацистської окупації. За походженням і галузевою ознакою це переважно документи органів влади та управління, правоохоронних органів, засобів масової інформації, економіки, промисловості, транспорту, будівництва, зв'язку, сільського та лісового господарства, соціального забезпечення, освіти, науки, охорони здоров'я тощо. Подекуди, що вже зовсім неприпустимо, на таємному зберіганні залишаються документи дорадянського періоду. До очевидних казусів, що свідчать про нагальність вирішення комплексу проблем із перегляду грифів таємності, можна віднести, наприклад, зберігання на обмеженому режимі доступу в одному з архівів справи з протоколами комсомольських зборів режимно-секретного відділу державного архіву, на яких приймалися соціалістичні зобов'язання на 1946 р. Або переліків документів архіву про селянські заворушення у другій половині XIX ст.

Основна проблема у розсекречуванні цих документів - відсутність фондоутворювачів або їх правонаступників, відсутність режимно-секретних органів у правонаступників, що унеможливує участь їхніх фахівців у роботі експертних комісій. Подеколи це просто відсутність доброї волі і бажання у правонаступників брати участь у розсекречуванні.

Незважаючи на це, нині у цій роботі спостерігається позитивна динаміка, особливо в архівах областей, яку, безумовно, треба зберегти і надалі. Якщо на початок 2005 р. обсяг справ на таємному зберіганні в цілому становив 1,1%, то за рік він зменшився до 0,9%, а нині складає 0,55% (це близько 200 тис. справ у 30 державних архівах). Енергійно останнім часом працювали колеги в ЦДНТА, на Волині, у Кіровограді, Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Херсоні, Черкасах, Чернівцях, Чернігові, Одесі, Черкасах. В Криму цей показник доведено до 0,0002% (!). Повільно ведеться робота у ЦДАМЛМ (де взагалі не може бути таємних документів), жодного поступу не спостерігалось у ЦДАВО і на Закарпатті. За експертними оцінками (без галузевих архівів), питома вага таємних документів може бути зменшена, як мінімум, до 0,1% (як це є, наприклад, у Луганську).

Для порівняння зазначу, що у федеральних архівах РФ не менше 50% документів XX ст. досі перебуває на таємному зберіганні; у Казахстані цей показник перевищує

5% обсягу Національного архівного фонду республіки.

Загалом, у громадянському суспільстві надзвичайно важливим інструментом формування конкретних напрямків інформаційної діяльності державних органів і установ є громадська думка, характер попиту на інформацію, іншими словами, - виклики суспільства, які потребують адекватного реагування. Статистика відвідування інтегрованого електронного інформаційного ресурсу державних архівів - веб-порталу Держкомархіву, - попри відсутність сучасних пошукових засобів (тобто електронних каталогів), свідчить про надзвичайну популярність наших архівів у користувачів в усьому світі. Передусім, обсяг порталу за минулий рік збільшився майже удвічі і складає нині близько 9 тис. сторінок (або файлів). Зафіксовано 622 тис. візитів до віртуального читального залу, під час них було зроблено близько 6 млн. запитів до порталу. Пересічний користувач протягом одного візиту робить десять запитів, тобто звертається до десяти окремих файлів порталу. Загальний обсяг використаних при цьому інформаційних ресурсів становить близько 2 млн веб-сторінок (490 ГБ), що у 225 разів перевищує фізичний обсяг самого порталу. Отже, щомісяця до "Архівів України" зверталися понад 50 тис., щодоби - бл. 2 тис. користувачів. Щохвилини фіксувалося 10-12 запитів громадян.

Структура запитів, з якими до нас звертаються, вимагає від нас посиленої уваги до супроводу і наповнення саме тих розділів, які користуються найбільшим попитом. До найбільш рейтингових належить розділ "Документальні виставки on-line" (зафіксовано понад 350 тис. запитів). Друге місце традиційно посідає розділ "Архіви України" - електронний довідник про склад і зміст архівних фондів (бл. 150 тис. запитів). На третьому місці - "Голодомори в Україні" (бл. 100 тис. запитів). Далі у переліку найбільш запитаних розділів - "Нормативна база", "Публікації на сайті" (переважно - електронні версії путівників і анотованих реєстрів описів), "Новини" та "Анонси".

Поза увагою залишилося багато інших важливих проблем інформаційної сфери, зокрема щодо археографічної діяльності архівів, взаємодії з академічними дослідниками і інституціями, міжнародних видавничих проектів гуманітарної місії архівів у формуванні напрямків історичних досліджень через оприлюднення нових масивів інформації, громадянської відповідальності, громадянської позиції і дотримання Кодексу етики архівіста.

Отже, стрижньовим завданням нашої інформаційної діяльності залишається забезпечення державної політики у сфері архівної справи і діловодства, збереження тих гуманітарних ціннісних орієнтирів, що їх виробило суспільство за останні півтора десятиліття, зокрема шляхом надання громадянам вільного доступу до ретроспективних інформаційних ресурсів держави, основний сегмент яких зберігається у державних архівах.

There are viewed questions of role and place of document and information sphere and archive institutions in information-oriented society. There are analyzed results, determined future trends of activity of state archives as for introduction of information technologies, creation of the united archive database with Internet easy access, on-line publication of archive documents.

МАТЯШІ.Б.

АРХІВНА ТА РУКОПИСНА УКРАЇНІКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ: ЗМІСТ ТА ОБСЯГ ПОНЯТТЯ

Розглядаються питання змісту, обсягу, значення, теоретичних засад понять "україніка", "архівна і рукописна українка", типології, комплексів та реєстрації архівної українки.

Поняття "архівна українка" було запроваджено/повернуто до наукової історичної лексики на початку 1990-х років. Цьому сприяла низка чинників. По-перше, ментальний чинник в умовах відновлення державної незалежності України орієнтував українське суспільство на незаангажоване осягнення історії, а відтак зумовлював необхідність розширення джерельної бази таких студій. По-друге, науковий чинник на тлі подолання штучних обмежень окремих напрямів археографічних, архівознавчих, джерелознавчих досліджень та активного формування інформаційного суспільства стимулював розроблення концепції створення інформаційної системи, яка б акумулювала інформацію про документи з історії України та українців, що зберігалися не лише в географічних межах нашої держави. По-третє, культурний чинник актуалізував потребу духовного відродження українства, яке тривалий час перебувало в шорах ідеологічних обмежень.

Вперше поняття "україніка" було запроваджено до наукового обігу в бібліотечній сфері під час створення 1918 р. в Києві Всенародної бібліотеки України (ВБУ). Термін не був новотвором, а формувався за аналогією до назв зібрань книг, виданих до ХІХ ст. у Росії (в тому числі слов'янських), - "rossika" в Імператорській публічній бібліотеці в Санкт-Петербурзі чи вивезених із Речі Посполитої книжкових і рукописних колекцій "polonika" у Паризькій бібліотеці. За подібним принципом у складі ВБУ планувалося створити відділ "Ucrainika" (зі статусом головного) для зосередження в ньому видань різними мовами про історію України та українського народу, його матеріальну та духовну культуру, народне мистецтво, мову та відповідних бібліографічних покажчиків. Водночас завдання рукописного відділу як "архіву духовного життя України"¹ (збирання рукописів, кореспонденції, портретів видатних діячів, які мешкали й діяли на українській території) засвідчували поширення поняття "україніка" на всю сукупність джерел (друкованих, рукописних, образотворчих), у яких акумулювалася інформація про національно-державний розвиток України та духовне життя українського народу. Розуміння значення відділу Україніки як головного збереглося і в Статуті Національної бібліотеки (1919), і в проектах щодо складу та організації фондів Україніки Івана Кревецького (1920) та Петра Стебницького (1922), Сергія Маслова (1928) та Михайла Ясинського (1928-1929). Активно обговорювався зміст поняття "україніки" бібліографами (Федором Максименком, Юрієм Меженком, Сергієм Масловим, Левом Биковським та інш.), які відрізняли його від поняття "репертуарукраїнської книжки" і співвідносили зі змістом бібліографії українознавства. Посилення на початку 1930-х років партійного впливу в сфері науки, культури, освіти, повна ідеологізація архівної справи та бібліотечної справи не лише зумовили заборону формування відділу "Ucrainika" чи припинення формування національної бібліографії², але й на тривалий час викреслили саме поняття з наукового обігу.

Матяш Ірина Борисівна - доктор історичних наук, професор, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

У сфері архівної справи щодо поняття "україніка" впродовж кінця 1910-1920-х років можна говорити, передусім, про практичний аспект - формування інформаційного масиву другого (відомостей про документи українського походження переважно в російських архівосховищах) та першого (копіювання документів) рівнів. Серед розробників Статуту ВБУ, членів Тимчасового комітету по заснуванню ВБУ був керівник першого державного органу управління у сфері архівної справи -Бібліотечно-архівного відділу Міністерства народної освіти (МНО) за доби Української Центральної Ради, а згодом керівник бібліотечного підвідділу Архівно-бібліотечного відділу МНО за доби Гетьманату - Олександр Грушевський.

Прикладом переведення теоретичного питання про зміст "україники" в архівній справі до практичної площини стало обговорення долі українських культурних цінностей (в тому числі архівів), що зберігалися у російських музеях, архівах, бібліотеках, у контексті розподілу державного майна і державних боргів під час мирних переговорів з Росією, які відбувалися в травні-жовтні 1918 р. у Києві. Підготувати описи культурних цінностей, *"вивезених чи пограбованих під час Першої світової війни, а також за розпорядженням царського уряду"* було доручено Міжвідомчій комісії *"по складанню мирового договору з Росією"* на чолі з товаришем міністра народної освіти Петром Холодним.

Силами Бібліотечно-архівного відділу МНО у травні 1918 р. під головуванням Олександра Грушевського було створено архівну секцію, яка встановила основний принцип повернення документів до України. Він полягав у наданні беззастережного права домагатися *"примусово вивезених до російських архівів з наказу Російського Уряду"* документів інституцій, що існували на території України³. Два списки визначали черговість повернення документів українського походження: 1) *"Документи, що походять з України і які примусово вивезені за наказом царського уряду і які незаперечно повинні бути повернені"*; 2) *"Матеріали, які внаслідок розподілу бажано було мати на Україні"*. Результати діяльності комісії було відображено в постанові, прийнятій 25 липня 1918 р.

Знову до цієї проблеми українські історики та архівознавці звернулися у 1920-х роках. У працях Дмитра Багалія та Віктора Барвінського *"Українські архівні фонди в межах РСФРР"* (1925), Михайла Грушевського *"Про потребу утворення Інституту української історії в складі АН СР СР"* (1928) на теоретичному рівні окреслювалася потреба реєстрації документів українського походження (актових, історико-літературних, картографічних, образотворчих) у бібліотеках, архівах і музеях Росії та інших республік тодішнього Союзу. Конкретна програма, запропонована Михайлом Грушевським, спиралася на досвід діяльності Київської комісії для розгляду давніх актів, Археографічних комісій ВУАН та НТШ, осередків УНТ з виявлення та копіювання українських документів у російських архівосховищах. Таку евристичну роботу у другій половині 1920-х років проводили в московських архівах за його науковим керівництвом співробітники кафедри історії України УАН⁴. Розпочата 1923 р. систематична практична діяльність Укрцентрархіву щодо повернення з Москви окремих комплексів архівних документів українського походження завершилася переданням 134 томів Румянцевського опису Малоросії в жовтні 1931 р.

Слід зазначити, що ні в документах архівної секції Комісії, ні в рішеннях Малої Президії ВУЦВК, ні публікаціях проф. Д.Багалія та В.Барвінського, а також проф. М.Грушевського термін "україніка" не зустрічався. Хіба що *"науковий двохмісячник українознавства" "Україна"* за редакцією Михайла Грушевського у другій половині

1920-х років послуговувався цим терміном для означення праць *"спеціально і цілком присвяченим українознавчим питанням"*⁵, тобто у сенсі розуміння його бібліографами. Однак сама постановка питання про наукове обґрунтування повернення/реституції документів українського походження до України та спроби осмислення поняття, яке в сучасному архівознавстві трактується ж *"спільна архівна спадщина"*, надалі відіграли важливу роль у розробленні концепції *"архівної та рукописної україніки"*.

Відродження поняття з певним переосмисленням його значення в Україні припало на кінець 1980-х - початок 1990-х років. Актуалізації терміну *"україніка"* з якісно новим змістом сприяли відродження діяльності Археографічної комісії АН УРСР і проведена нею Всеукраїнська нарада *"Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку"* (Київ, грудень 1988 р.), а також обговорення питання про загальну концепцію Україніки під час Першого Конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, вересень 1990 р.), де було висловлено думки щодо поширення змісту поняття *"Україніка"* на всю бібліотечну, архівну та музейну документну спадщину України⁶.

З відкриттям на базі Археографічної комісії інституту української археографії (нині - інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України) підготовка міжвідомчою групою у складі співробітників Академії наук України (Інституту української археографії, Інституту рукопису ЦНБ АН УРСР) та Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України комплексу довідників про українські документи, що зберігаються в зарубіжних архівосховищах, набула першочергового значення у плані роботи Інституту вже на 1991 р. Тоді Науково-інформаційним відділом Інституту української археографії АН України (завідувач -Василь Ульяновський) було складено програму виявлення, обліку, описування архівних документів та рукописних книг, створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України, репрезентовану на Міжвідомчій розширеній нараді з обговорення програми *"Архівна та рукописна україніка"* (Київ, жовтень 1991 р.). Розробники програми врахували досвід канадських та американських архівістів зі стандартизації описів та інших рівнів узагальнення інформації (нарівні колекції, архівосховища)⁷.

В процесі підготовки програми *"робочий"* термін *"писемнаукраїніка"*, первісно запропонований для означення матеріалів, що безпосередньо (або непрямо) стосуються усіх сторін життя населення України (а також видатних українських діячів) в минулому (або виникли і побутували на її території), зафіксовані різними системами письма на різних носіях, а також документів з української тематики, що виникли і побутували поза її межами⁸, було замінено терміном *"архівна україніка"*. Останній точніше відображав зміст поняття порівняно з терміном *"писемна україніка"*, який, на думку колективу розробників програми, мав відмежувати все, що не є документами в класичному розумінні, від друкованих видань. Така заміна, попри уточнення значення, мала певну ваду, бо орієнтувала переважно на документи, що зберігаються в державних архівах. У ході дискусії під час наради термін було доповнено запропонованим Любов'ю Дубровіною терміном *"рукописна Україніка"* з огляду на специфіку такого документного масиву, як рукописні книги, відмінні методики їх описування порівняно з архівними документами та традиції комплектування рукописних відділів бібліотек фондами трьох типів: а) тематичними колекціями рукописних пам'яток історії, мистецтва, літератури, науки, зібрані видатними бібліофілами та колекціонерами книг і документів; б) колекційними зібраннями

наукових, культурно-просвітницьких та громадських установ, навчальних закладів і товариств; в) колекціями, організованими за бібліотечними формальними принципами: слов'янських рукописів, грецьких рукописів, рукописної книги XV ст. Відтак термін *"архівна та рукописна україніка"* міг адекватно репрезентувати поняття про синтетичний комплекс документів, інформація яких повноцінно відтворює історичний і культурний розвиток України та духовне життя українського народу. Після обговорення на нараді, доопрацювання редколегією в складі Любові Дубровіної (ЦНБ АН України), Костя Новохатського (Головархів України), Василя Ульяновського (ГУА АН України) та схвалення на спільному засіданні дирекції ГУА та Інституту сходознавства за участю Павла Соханя, Омеляна Прицака та Геннадія Боряка, у травні 1992 р. Державний комітет з питань науки та технологій при Кабінеті Міністрів України затвердив Державну програму *"Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності"*, окремі проекти якої мали безпосереднє відношення до виявлення, обліку та наукового описування українських архівних документів за межами України *"Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"*⁸, *"Історія України в зарубіжних джерелах XIX-початку XX ст."*, *"Архів українського звукозапису"*. Згідно з Програмою *"Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"*, до обсягу поняття *"архівна та рукописна україніка"* було віднесено:

- матеріали, що безпосередньо стосуються всіх сторін життя населення України в минулому і зафіксовані різними системами письма на будь-яких матеріальних носіях;
- матеріали, що побічно пов'язані або якимось чином дотичні до України та її історії;
- матеріали, що не стосуються історії України, але виникли чи побутували (або побутують) на її території;
- матеріали про діячів України чи про певні періоди діяльності на українських землях діячів інших етнічних груп, земель та держав;
- матеріали з української тематики, що виникали і побутували за межами України;
- відомості про архівні документи та рукописні книги зі сховищ та колекцій, зібрань України та поза її межами⁹.

В середині 1990-х років рубрики *"Архівна Україніка"* з'явилися в журналі *"Архіви України"*, науковому щорічнику *"Студії з архівної справи та документознавства"*, археографічному щорічнику *"Пам'ятки"*.

Слід зазначити, що актуалізоване в українській історичній науці термінологічно точне поняття *"архівна та рукописна україніка"* щодо змісту практично співпадало з майже одночасно запровадженими до наукового та суспільного обігу поняттями *"архівноїросіки"*, *"архівної блорусіки"*, *"полоніки"*, *"гунгарки"* та інш. Процес активізації вивчення джерел, пов'язаних з історією державотворення та формування національних традицій у різних країнах, найяскравіше виявився в пострадянських державах (Російській Федерації, Республіці Білорусь та інш.) та колишніх країнах соціалістичного табору (Республіці Польща, Республіці Угорщина).

При цьому український термін точніше визначав обсяг поняття, включаючи рукописні зібрання бібліотек, а не лише фонди державних архівів. Активізація процесів залучення до наукового обігу масивів архівної інформації, пов'язаної з історією конкретної держави, її народу та видатних представників, засвідчувала їх

глобальний характер і вимагала поглибленої уваги до розроблення теоретичних засад формування таких специфічних інформаційних систем.

Термінологічні пошуки кінця 1980-х - початку 1990-х років фактично закладали теоретичні підвалини досліджень *"архівної та рукописної України"*. Наукове обґрунтування створення зведеного реєстру архівної України (у тому числі трактування поняття *"архівна Україна"*) викладено в монографії Геннадія Боряка *"Національна архівна спадщина України та Державний реєстр "Археографічна Україна": архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи"* (К., 1995) та інших працях.

Слідом за відомою американською дослідницею слов'янських архівів Патріцією Грімстед Кеннеді автор виокремив у складі *"архівної України"* *"український"* та *"зарубіжний"* комплекси¹⁰. У з'ясуванні типології *"архівної України"* Геннадій Боряк так само спирається на запропонований Патріцією Грімстед Кеннеді принцип виокремлення типологічних груп документів *"архівної Росії/совєти"*¹¹.

У складі українського комплексу він виокремив 12 груп:

- *Офіційні документи давніх українських урядових установ*, які діяли на сучасних українських землях (у тому числі будь-які фрагменти офіційних державних документів, створені українськими урядовими установами, а потім захоплені іншими імперськими режимами або вивезені за кордон емігрантами).

- *Дипломатичні та інші офіційні документи*, створені за кордоном українськими місіями чи представниками офіційних українських установ та організацій.

- *Офіційні документи центральних установ*, яким владами попередніх імперських режимів було доручено адміністративну діяльність на українських землях: Росії, Польщі, Австрії, Угорщини, Австро-Угорщини, Румунії і Туреччини.

- *Офіційні державні документи провінційних, регіональних та місцевих органів*, що перебували на українських землях, і були утворені владою попередніх імперських режимів (у тому числі документи КПУ радянського періоду).

- *Документи офіційних українських військових підрозділів* або виразно українські складники документації російських (радянських) збройних сил.

- *Документи, що виникли за кордоном, за межами колишньої Російської/радянської імперії внаслідок діяльності там представників інших недипломатичних офіційних українських (радянських) державних установ*: документи офіційних українських торговельних місій, представництв преси та інші.

- *Документи українських недержавних/приватних установ*: ділові, церковні або культурні представництва, що офіційно не контролювалися державою: документи закордонних представництв тих українських установ або організацій, що мали офіційний дозвіл на ділову діяльність у межах України.

- *Документація нелегальних організацій або організацій у заслання та окремих осіб*, у тому числі підпільних та дисидентських груп, що діяли на території сучасної України в часи російського імперського чи радянського режимів, зокрема Української повстанської армії (УПА), переслідуваних релігійних угруповань, національних громад, груп та окремих осіб, що діяли в підпіллі або були дисидентами.

- *Особисті папери окремих українців*, у тому числі українських емігрантів.

- *Рукописні книги, зібрання історичних документів та автографи, аудіовізуальні документи, вивезені з України*.

- *Документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими організаціями та громадами, що продовжували зберігати українські традиції в еміграції*.

- Зібрання українських архівних документів, створені за кордоном, або українські складники інших зібрань.

Зарубіжний комплекс, на думку Геннадія Боряка, складають 6 груп документів:

- Документи урядів, напівприватних або приватних установ та організацій, окремих осіб.

- Дипломатичні або консульські документи офіційних місій інших держав на українських землях і/або пов'язані з Україною матеріали серед дипломатичних документів іноземних місій.

- Документи військової та цивільної окупаційної влади на українських землях часів війни.

- Документи іноземних неурядових фірм, культурних, релігійних, журналістських та інших організацій, які діяли в Україні (або на українських землях Російської імперії/Радянського Союзу).

- Особисті папери іноземців, що перебували в Україні: подорожні записи під час подорожей до українських земель (Києва, Волині чи Південної Росії) або інші документи, додані до цих записок чи мемуарів, написані після повернення додому.

- Колекції рукописів та документів, зібрані іноземцями, які мешкали в Україні¹².

У версії Патріції Гримстед Кеннеді щодо типології архівної україніки, поданих у її фундаментальній праці "Трофеї війни та імперії: архівна спадщина України. Друга світова війна і міжнародна політика реституції"¹ (2001) в "українському комплексі" виокремлено 14 груп:

- офіційні урядові документи попередніх українських державних утворень, що діяли в межах сучасних кордонів України або в екзилі: Запорізька Січ, Гетьманщина, Центральна Рада, УНР, ЗУНР тощо;

- дипломатичні та інші документи офіційного походження та архівні матеріали, утворені українськими місіями за кордоном і представниками українських інституцій і організацій;

- офіційні документи центральних установ, що порядкували українськими землями за російського, польського, австрійського, угорського, австро-угорського, румунського і турецького імперських режимів;

- офіційні документи крайових, регіональних та місцевих установ, створених на українських землях попередніми імперськими режимами, у тому числі Компартією України під радянським проводом;

- документи офіційних українських військових формувань (УНР тощо) або окремих частин (українських фронтів тощо)[^] складі радянських збройних сил;

- аудіо-, кінематографічна, технологічна, картографічна, геодезична, наукова та інша спеціальна документація, створена в українських землях і вивезена до російських імперських центрів;

- документи, створені за кордоном, поза межами Російської/Радянської імперій представниками недипломатичних українських/радянських державних інституцій: торгові місії, преса тощо;

- документи українського недержавного сектору: бізнесових, церковних, культурних агенцій, які офіційно не контролювалися державою;

- документи нелегальних (січових стрільців, УПА тощо) або в екзилі організацій та окремих осіб, у тому числі таємних і дисидентських груп, що існували на українських землях за часів Російського імперського та радянського режимів;

- документи особового походження, у тому числі емігрантів з України;

- рукописні книги, автографи, колекції історичних документів та аудіовізуальних матеріалів;
- документи, створені за кордоном приватними українськими емігрантськими інституціями або громадами, що дотримуються українських традицій в еміграції;
- колекції українських архівних документів, створені за кордоном і/або українські компоненти інших колекцій.

До "іноземного комплексу" американська дослідниця відносить також 6 груп документів:

- дипломатичні або консульські документи офіційних представництв іноземних держав в українських землях і/або за межами українських земель на територіях колишніх метрополій України (Російської імперії, Польщі);
- документи іноземних загарбницьких збройних сил та місцевої окупаційної влади (воєнних періодів) на українських землях;
- документи іноземних неурядових (бізнесових, культурних, церковних організацій, засобів масової інформації тощо, які (або філіали яких) функціонували в різні історичні періоди на українських землях;
- документи особового походження іноземних резидентів в Україні;
- рукописні і документальні колекції, зібрані іноземними резидентами в Україні¹³.

Важливе значення для розроблення методики описування та реєстрації архівної інформації мав збірник наукових праць "Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні" (К., 1996). Ключовою з точки зору теоретичних аспектів "архівної україніки" є праця Любові Дубровіної "Архівна та рукописна україніка: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС"¹⁴. Учена розробила наукові засади інформаційно-технологічних процесів, пов'язаних зі створенням комп'ютерної системи національного масштабу та стандарту архівного опису цього рівня організації архівної інформації, запропонувала відповідний методичний інструментарій, вперше поставила питання про стандартизацію архівної дескриптивної практики в Україні, розробила (з використанням досвіду в цій сфері робочих груп з підготовки дескриптивних стандартів Канади та США: Working Group on Archival Descriptive Standards of the Bureau of Canadian Archivist, 1982 та Working Group of Standards for Archival Description, 1988) уніфіковані методики описування архівних документів і рукописних книг.

Із урахуванням важливих ознак інформаційного потенціалу Національного архівного фонду України (кількісні параметри, широкі хронологічні межі, політематичність інформації, різноманітність форм документів і способів описування відомостей) Любов Дубровіна справедливо наголосила на необхідності стандартизації описів різного рівня та застосуванні в описуванні новітніх технологій, з метою об'єднання різних функцій і оперативного використання інформації¹⁵. Як найраціональніший для узагальненої інформації рівня архівосховища вона запропонувала груповий опис архівного комплексу на підставі принципу походження документів. Такий підхід ураховував і світовий досвід описування "fonds d'archives" (у французькій практиці) та "manuscript collection" (або "recordgroup" чи "manuscript group" у практиці архівів Канади та США). Обраний рівень архівного опису на рівні фонду для Національної архівної інформаційної системи уможлиблював розкриття складу і змісту документів фонду/тематичної групи, з'ясування зв'язків з іншими документами фонду/тематичної групи, їхніх хронологічних меж та географічної локалізації та іншої інформації, здатної задовольнити як науково-облікові, так і науково-

дослідні потреби. Теоретичні напрацювання Любові Дубровіної склали основу *"архівної концепції"* НАІС, зокрема у визначенні її об'єкта та встановлення рівня каталогізації (колективний опис фонду та архівної колекції).

Прикладні, програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи розробили проф. Сергій Гриша та Олег Сохань¹⁶. На їхню думку, НАІС мала мінімізувати надлишковість даних, надавати користувачеві несуперечливу інформацію, уможливлувати спрощення реорганізації бази даних, бути простою в експлуатації й при цьому релевантно задовольняти актуальні інформаційні потреби з прийнятною швидкістю, допускати легкий перенос при зміні програмної та апаратної платформи, контролювати та підтримувати цілісність і несуперечливість даних¹⁷. Найбільш прийнятним підходом, здатним задовольнити всі вимоги, автори назвали асоціативний, що ґрунтується на суміщенні індексного файлу з основним і дозволяє істотно поліпшити спрямованість пошуку, підвищити рівень сервісу, досягти значної економії запам'ятовуючого простору, гнучко адаптовувати механізм пошуку та індексації, максимально спростити функції адміністратора бази даних і уможливило розподілену обробку даних.

Таким чином, до середини 1990-х років в Україні було розроблено теоретичні засади поняття *"архівна та рукописна україніка"*, а також науково-методичні та програмно-технологічні аспекти створення Національної архівної інформаційної системи як *"мережі взаємопогоджених баз інформаційно-пошукових даних про фонди архівної та рукописної України"*¹⁸.

Конституював поняття *"архівноїукраїнки"* (утім, без використання відповідного терміна) в науковому і суспільному обігу Закон України *"Про Національний архівний фонд і архівні установи України"* (1993). У ст.1 першої редакції Закону, яка розроблялася одночасно з підготовкою програми *"Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"*, йшлося про документи українського походження, що зберігаються за межами України, як складову Національного архівного фонду¹⁹.

Вперше після відновлення державної незалежності України на законодавчому рівні ставилося питання про повернення таких документів в Україну відповідно до міжнародних угод. Ст.17 декларувала *"особливу турботу"* держави до *"поповнення Національного архівного фонду документами історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України"*, пріоритетний порядок їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання, копіювання²⁰. Централізований облік архівної України покладався на державний орган управління в сфері архівної справи - на той час Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України.

Однак друга редакція Закону України *"Про Національний архівний фонд та архівні установи України"* (2001) на тлі відсутності поступу в практичній реалізації (передусім^ матеріальних причин) задекларованих позицій зафіксувала *"гнучкіший"* варіант відповідальності держави за поповнення НАФ України документами українського походження, що зберігалися за кордоном. У ст.5 нової редакції йшлося про те, що *"держава вживає заходів для поповнення Національного архівного фонду документами культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України"*²¹.

При цьому позиція щодо *"пріоритетного фінансування"* виявлення, взяття на облік, повернення, придбання, копіювання таких документів залишилася без змін

(Ст.5). Натомість уточнення торкалося і повернення в Україну архівної україніки - "згідно з міжнародними договорами, згода на обоє 'язковість яких надана Верховною Радою України"²².

Таким чином, Закон України *"Про Національний архівний фонд та архівні установи"* (в обох редакціях) визначав правові засади включення до сукупної архівної спадщини нашої держави документів українського походження та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу. Зокрема, дотичними до ідеї створення Національної архівної інформаційної системи були позиції Закону щодо складу та формування Національного архівного фонду України, створення довідкового апарату та права власності на документи.

Алгоритм запровадження до наукового обігу величезних масивів архівної інформації, обмеженої змістом поняття *"архівна та рукописна україніка"*, визначив окремий напрям Державної програми *"Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності"* (1992) - *"Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації"*: 1993 р. до співрозробників проекту (Інститут української археографії АН України, Інститут рукописів ЦНБ та Головархів при Кабінеті Міністрів України) приєдналися Міністерство культури України та Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, а 1994 р. було підписано угоду про спільне виконання Гарвардським українським науковим інститутом (США), Академією наук України, Головархівом України та Міністерством культури України спеціального міжнародного проекту *"Українська археобібліобаза"*²³.

1994 р. до розроблення програми долучився щойно створений Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. За участю співробітників інституту було підготовлено та видано складову проекту Археобібліобаз - довідник *"Архівні установи України"* (К., 2000 - перший випуск) та *"Архівні установи України: державні архіви"*, т.1 (К., 2005 - другий випуск, розширений і доповнений), укладено методичні рекомендації щодо реєстрації документів архівної україніки, підготовлено український переклад Загального міжнародного стандарту архівного описування, укладено бібліографію з цієї проблеми.

Проблеми реєстрації архівної україніки знайшли відображення в Державній програмі *"Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення"*, прийнятій у червні 1999 р.

У січні 2001 р. було прийнято рішення Колегії Державного комітету архівів України *"Про створення баз даних на зарубіжні документи історико-культурної спадщини України та документи іноземного походження з історії України"*, спрямоване, зокрема, на створення програми виявлення архівної україніки за межами України на період з 2001 р. по 2010 р. Однак практичного завершення такої роботи у вигляді спеціальних довідників та баз даних про архівну україніку в конкретних країнах із об'єктивних причин досі не відбулося.

Поодинокі спроби створення подібних довідників здійснив упродовж 1990-х років Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.СГрушевського НАН України та зарубіжні інституції. Зокрема, упродовж 1980-х років архівні довідники про зібрання українського походження та утворені етнічними українцями було підготовлено й видано за фінансової підтримки утвореного 1976 р. Канадського інституту українських студій (КІУС) при Альбертському університеті (м.Едмонтон, Альберта). Серед них - архівні довідники про картографічне зібрання у фондах

Альбертського університету²⁴, матеріали до родинної історії²⁵, збірку Асоціації добробуту українських емігрантів св.Рафаеля в Канаді²⁶, колекції Євгена Бачинського, Івана Боберського, Михайла Лучковича²⁷ та інш.

До українських дослідників ці важливі довідкові видання до відновлення державної незалежності України потрапляли переважно приватним шляхом, а згодом - зі значним запізненням (у другій половині 1990-х років) до бібліотек України (зокрема до відділу *"Зарубіжна україніка"* Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського). Упорядкуванню українських та українсько-канадських фондів сприяла проведена КІУСом у 1980-х роках гуманітарна акція із організації програми *"архівного підмайстерного навчання"* для студентів упродовж літніх місяців з метою подальшого виконання ними такої роботи в громадах. Не менш важливе значення мала й *"Архівна програма"* КІУСу 1982-1983 рр., реалізована з метою описування архівних колекцій, їх мікрофільмування та страхування. Головним об'єктом програми стали зібрання усної історії, сформованих як окремими особами, так і українськими установами в Канаді.

Перше українсько-канадське довідкове видання в цьому напрямі - попередній анотований перелік *"Архівні матеріали з історії України в Канаді"* - підготував 1990 р. на замовлення Археографічної комісії АН УРСР тодішній директор КІУСу проф. Богдан Кравченко²⁸.

Стислий анотований довідник репрезентував інформацію про 21 колекцію, що зберігалася в двох державних архівах (Національному архіві Канади, Провінційному архіві Альберти), двох бібліотеках (Карлтонського та Альбертського університетів) та двох громадських організацій (Осередку української культури і освіти, Канадсько-українського документального та дослідного центру). Видання започатковувало серію *"Зарубіжна архівна україніка"* і присвячувалося I Конгресу Міжнародної асоціації українців. Упорядник поставив за мету стисло подати основну інформацію про склад включених до видання фондів/колекцій, відомості про життя та діяльність або історію фондоутворювачів, бібліографічні відомості про довідкову літературу щодо окремих фондів, зібрань та колекцій.

2000 р. вперше в Україні проф. Юрій Мицик опублікував укладений архівістом консисторії Української православної церкви в Канаді Володимиром Сеньчуком опис фонду митрополита Іларіона (І.Огієнка)²⁹. До опису включено 98 томів, згруповані у 14 тек з листуванням (загальним, родинним, особистим), документами урядових інституцій, очолюваних Іваном Огієнком, Української Православної Церкви в Канаді й Америці та Української Греко-Православної Церкви в Канаді, перекладів Біблії, документами про діяльність видавництва *"Наша культура"*, *"Віра й культура"*, різними виданнями, газетними і журнальними вирізками. Ця публікація довідкового характеру сприяла активізації досліджень життя й діяльності Івана Огієнка й передруковувалася в інших виданнях³⁰.

Окрім довідкових видань, у період від початку 1970-х років до 2006 р. включно інтерес до архівної Україніки в Канаді засвідчували статті канадських (Іроїда Герус-Тарнавська, Надія Казимира, Мирон Момрик, Андрій Макух, Ярослав Розумний, Франсес Свиріпа), а від початку 1990-х років - >тфайнських (Ігор Гирич, Ярослав Дашкевич, Марина Палієнко, Георгій Папакін, Ігор Срібняк, Микола Тимошик, Ірина Тюрменко) та польських (Анна Крохмаль) авторів. Увага дослідників переважно зосереджувалася на оглядах однієї збірки чи колекції (Андрія Жука³¹, митрополита Іларіона³², Дмитра Донцова³³), відображенні конкретної проблеми в документах канадських архівів³⁴, рідшими були статті узагальнюючого характеру³⁵. Такі публікації

мали надзвичайне джерельне значення, особливо, якщо ґрунтувалися на інформації, почерпнутій не з довідників (у будь-якій формі), а в результаті безпосереднього ознайомлення автора з тією чи іншою колекцією.

Підготовка довідника про архівну та рукописну українку в світі та створення комплексної інформаційної бази даних про архіви українського походження, утворені етнічними українцями та українськими установами і організаціями, що відображають історію України та українського народу, внесок українців у суцільний і державний розвиток інших країн залишається важливою, досі не вирішеною проблемою. Потреба в такому виданні та його електронній версії очевидна, оскільки лише повноцінна джерельна база може забезпечити об'єктивні дослідження. Джерельні комплекси, *"винесені"* другою і третьою хвилями еміграції за межі України, переважно містять надзвичайно цінну інформацію про ключові події української історії. В разі виключення їх з поля дослідження значно зменшуються шанси на об'єктивність висновків будь-якої серйозної праці. Фонди та колекції особового походження, утворені в діяльності українських емігрантів, дозволяють з'ясувати факти й дати, пов'язані з їхнім життям поза батьківщиною. Біоісторіографічні студії без доступу до такої інформації приречені на незавершеність. Фонди українських установ і організацій в інших країнах є важливими джерелами до історії еміграції, внеску українців у розвиток інших держав. Законом України *"Про Національний архівний фонд та архівні установи України"* документи історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, визнано складовою Національного архівного фонду України. Водночас Закон декларував *"особливу турботу"* держави (ст.17 першої редакції (1993) Закону) чи *"вживання заходів"* (ст.5 першої редакції (2001) Закону) щодо поповнення НАФ такими документами. Однак на практиці упродовж 15 років державної незалежності України питання реєстрації документів українського походження та іноземного походження, що стосуються історії України та українського народу за межами України, виявилось практично не вирішуваним попри розроблення спеціальних державних програм *"Книжкова та рукописна спадщина України: створення бібліографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності"* (1992) (окремий напрям *"Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації¹"*), *"Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення"* (1999). Головною перешкодою на шляху до виконання цих програм стали банальні ресурсні проблеми: брак коштів на дослідження, копіювання документів тощо та висококваліфікованих фахівців зі знанням іноземних мов для реалізації проектів. Поодинокі результати в цій царині досягалися, передусім, у співпраці українських наукових інституцій з зарубіжними партнерами.

Відтак, реалізація такого глобального проекту можлива лише спільними зусиллями українських і зарубіжних фахівців. Об'єднання зусиль представників державних структур, громадських організацій і наукових кіл здатне забезпечити повноцінне дослідження архівної українки, удоступнення інформації про неї і поповнення Національного архівного фонду України.

¹Дубровіна Любова, Степченко Ольга. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду "Україніка": історія становлення та розвитку // Студії з архівної справи та документознавства. - 1997. - №2. - С.15.

²Тамсамо. - С.23.

³Матяш Ірина. Перша міжнародна угода щодо спільної архівної спадщини колишніх радянських республік: проблеми реалізації// Пам'ятки. - 2006. - №6. - С.5.

⁴Євфимовський В., Юркевич В. Археографічна праця в московських архівах катедри історії України УЛН//Україна: науковий двохмісячник українознавства. -1927.-Кн.21.-С.219-221.

⁵Сагарда М. Україніка в російських журналах за 1926 рік// Там само. -Кн.25. -С. 155-160.

⁶Боряк Геннадій. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. - К., 1995. - С.54-55.

Дубровіна Л.А. "Архівна та рукописна україніка": до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі ГІАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". - Вил. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку: 36. наук, праць. - К., 1996. - С.43.

⁸Архівна та рукописна Україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік, зарубіжжя: перший варіант програми // Архівна та рукописна Україніка: матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка" (Київ, 17 жовтня 1991). -К.: Ін-тукр. археографії, 1992. - С.9.

⁹Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Там само. - С.51-52.

¹⁰Див.: Патриція К. Грестед. Архивная Россия/Советика. К определению типологии русского зарубежного наследия за рубежом// Труды историко-архивного института. - М., 1996. - Т.33. - С.267.

¹¹П.Кеннеді пропонує такі типологічні групи: а) офіційні документи центральних органів державної влади і управління Росії (в тому числі документи Комуністичної партії), що діяли на території РФ, Російської імперії та Радянського Союзу; б) офіційні урядові документи, створені ггоовінційними, регіональними і місцевими установами Російської імперії і Радянського Союзу, включаючи ті установи, які перебували на території держав-спадкоємців; в) дипломатичні та інші офіційні документи, створені за кордоном російськими дипломатичними місіями; в) документи російської та радянської армій, що діяли за межами РФ, та документи російських/радянських військових окупаційних влад; г) документи, створені за межами Російської та радянської імперій недипломатичними та напівофіційними російськими і радянськими організаціями і установами; д) документи російських недержавних організацій (приватних підприємств, церковних і культурних діячів), які не контролювалися державою; е) документи нелегальних організацій і висланих осіб, включаючи таємні та дисидентські групи; є) документи приватних осіб, у тому числі російських емігрантів; ж) рукописні книги, зібрання історичних документів і автографів, вивезених із Росії; з) документи, створені за кордоном гфршатними емігрантськими організаціями і громадськими об'єднаннями; і) колекції російських архівних матеріалів, створені за кордоном, і російські частини зарубіжних колекцій. Див.: Патриція К. Грестед. Архивная Россия/ Советика. К определению типологии русского зарубежного наследия за рубежом // Труды историко-архивного института. - М., 1996. - Т.33. - С.267-280.

¹²Боряк Г.В. Архівна україніка // Архівознавство: Підручник. "За заг. редакцією І.Матяш та Я.Калакури. -К.:Видавн. Дім"ІШАкадемія",2002.-СІ 17-128.

¹³Див.: Скрицька Лариса. Патриція Кеннеді Грімстед про проблеми возз'єднання української ' архівної спадщини: від перекладача-референта // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2003.-ТЛЮ.-С.29-30.

¹⁴Дубровіна Л.А. "Архівна та рукописна україніка": до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка". - Вил. 1. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. - С.41-62.

¹⁵Там само. - С.48.

¹⁶Гриша СМ., Сохань О.В. Програмно-технологічні аспекта розбудови Національної архівної інформаційної системи (асоціативний підхід) // Там само. - С.73-87; Сохань О.В. Гіпертекстові та гіпермедіальні технології (перспективність їх використання в архівних інформаційних системах) // Там само.-С.89-97.

¹⁷Тамсамо.-С.72-73.

¹⁸Національна архівна інформаційна система: технічне завдання // Там само. - С. 197. ¹⁹Про Національний архівний фонд і архівні установи України: Закон України від 24 грудня 1993 р. //Відомості ВР України. -1994. - №15. -Ст.1. ²⁰Тамсамо. - Ст.17.

²¹Про Національний архівний фонд і архівні установи України: Закон України від 13 грудня. 2001 р.[зі змінами] // Відомості ВР України. - 2002. -№11.- Ст.5. ²²Там само. - Ст.4.

¹⁸Лозицький В.С., Боряк Г.В., Дубровіна Л.А. Національна архівна інформаційна система України "Архівна та рукописна україніка" // Національна архівна інформаційна система. "Архівна та рукописна Україніка". - Вип.і. Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. - С. 13.

²¹Friesen, Paul T. "Ukrainian Lands" Maps in the University of Alberta Map Collection: A Cartobibliography. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. - 44 p. and 21 appendices. - (Research Report № 24).

²⁵Himka, John-Paul and Swyripa Frances A. Sources for researching Ukrainian family history. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies The University of Alberta, 1984. - 37 p. - (Research Report: №6).

²⁶Iwamys J., Senchuk W. The St. Raphael's Ukrainian Immigrants Welfare Association of Canada Collection. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. - 22 p. - (Research Report; №21).

"The Batchinsky Collection Carleton University Library: Finding Aid / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta - Edmonton, 1995. - 101 p. - (Research Report; № 47); The Iwan Boberskyj Archival Collection. Ukrainian Cultural and Educational Centre, Winnipeg: Finding Aid /Prepared by Jaroslaw Iwanus and Wolodymyr Senchuk. - Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1988. - 9 p. - (Research Report; №23); The Michael Luchkovich Collection / Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, University of Alberta; Prepared by Serge Cipko. - Edmonton, 1992. - [14] p. - (Occasional Research Reports. Research Report; №49), [Українсько-канадський архів та музей Альберти].

²⁸Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклад Богдан Кравченко. Археографічна комісія Академії наук УРСР; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. - Київ; Едмонтон, 1990. - 38 с.

²⁹Див.: Болохівщина: Земля і люди. - Хмельницький: Стара Синява; Любар, 20.00. - С.269-274.

³⁰Див.: Опис фонду митрополита Іларіона (І.Огієнка) консисторії Української православної церкви в Канаді (склав Володимир Сеньчук) // Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2000. - С.639-643.

³¹Палієнко Марина, Срібняк Ігор. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: 36. на пошану М.Я.Варшавчика. - К., 1999. - С. 168-175; Гирич Ігор. Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ століття // До джерел: 36. наук, праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. - К.; Л., 2004. - Т.І - С.441 -454.

³²Гешошик М. Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства. - 2001. - Т.7. - С95-99; Мисик Ю.А. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. зб. наук. Праць. - К, 2001. - Вип.3. Джерелознавчі дисципліни. - С.41 -42.

³³Сварник Г. Дмитро Донців у невідомих документах 1890-1945 рр. з Національного архіву Канади // Воля і Батьківщина. - Л., 2003. - Ч. 1 -2. - С. 173-186.

¹Дашкевич Я. Документи Українського Центрального Комітету в Національному архіві Канади про польсько-українські стосунки 1941-1944 рр. / Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні.-Л., 1999.-Вип.2.1995-1997. - С451-159; Кришталович У. Карти України XVII-XVIII ст. в архівах і бібліотеках Канади // Там само. - С.216-217.

¹⁵Момрик М. Українські архівні збірки при Національному Архіві Канади // Архіви України. -1995. - №1-3. - С.79-87; МомрикМ. The Ukrainian archival collections at the National Archives of Canada// Другий Міжнародний конгрес українців. Історія: Доповіді і повідомлення. Львів, 22-28 серпня 1993 р. - Л., 1994. - Ч. П. - С. 187-194; Крохмаль Анна. Документи з історії України і польсько-українських відносин у збірках полоністичних інституцій // Архіви України. - 2005. - №4. - С.60-75.

There are viewed questions of content, amount, importance of theoretical principles of notions "ukrayinika", "archival and manuscript ukrayinika", of typology, complexes and registration of archival ukrayinika.

ПЕРСОНАЛИ

ВЛАСЕНКО В.М.

СЕРГІЙ ТИМОШЕНКО - АРХІТЕКТОР І ПОЛІТИК

Досліджується життєвий шлях, громадсько-політична і науково-педагогічна діяльність Сергія Тимошенка у першій половині XX ст., яка досі не була висвітлена в історіографії. Інженер, архітектор, професор, міністр шляхів УНР періоду Директорії, він зробив вагомий внесок у боротьбу за незалежність України.

Ім'я і творчий шлях одного з корифеїв українського архітектурного модерну початку XX ст., міністра шляхів Української Народної Республіки, депутата українського і польського парламентів Сергія Прокоповича Тимошенка, ж і багатьох інших активних діячів українського національно-визвольного руху і культурного відродження, донедавна були майже невідомі. Його годі було шукати у радянських довідково-енциклопедичних виданнях. Оскільки архітектор належав до когорти борців за суверенну, незалежну Україну, які в горнілі Української революції 1917-1921 рр. і в еміграції відстоювали право народу творити власну державність, розбудовувати вітчизняну науку, освіту, культуру, ідеологи тоталітарного режиму подбали про те, щоб ім'я Тимошенка зникло назавжди зі свідомості багатьох поколінь українців.

Певні біографічні відомості про непересічного архітектора і державного діяча містяться у виданнях української еміграції¹. Проте вже наприкінці минулого століття у працях, присвячених розвитку української архітектури початку XX ст., вперше у вітчизняній літературі згадується прізвище Сергія Прокоповича². На рубежі XX-XXI ст. з'являються перші публікації про нього у наукових, науково-популярних та енциклопедично-довідкових виданнях³. У зв'язку з накопиченням певної інформації про нього є потреба в узагальненні наявного матеріалу з мистецької, викладацької та громадсько-політичної діяльності Тимошенка.

Народився Сергій Прокопович 23 січня (5 лютого за новим стилем) 1881 р. у с.Базилівка, нині с.Крупське Конотопського р-ну Сумської обл., в сім'ї почесного громадянина, землеміра Прокопа Тимофійовича Тимошенка. Батько майбутнього архітектора з часом залишив посаду землеміра і зайнявся землеробством, орендуючи у поміщиків Кандиб маєток у с.Шпотівка та у поміщиці В.П.Гамалії (у дівоцтві Скоропадська) маєток у с.Базилівка. Мати Сергія Прокоповича походила з польської родини Сарнавських. Її батько був військовим, згодом - управляючим маєтком Браницьких на Київщині. Побралися батьки у 1876 р. У сім'ї було четверо дітей. Старший брат Степан з часом став визначним науковцем у галузі теоретичної механіки й опору матеріалів, академіком кількох академій наук, в тому числі УАН та АН СРСР, молодший брат Володимир був учасником українського національно-визвольного руху, заступником міністра торгу і промисловості за часів П.Скоропадського, співробітником науково-дослідних установ УАН, професором двох українських, однієї чеської вищих шкіл у Чехословаччині та трьох американських університетів. Усі троє братів опинилися в еміграції. Молодша сестра Анна все своє життя прожила в СРСР.

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою історії Сумського державного університету.

Початкову освіту Сергій Прокопович здобув вдома. Як і старший брат, закінчив реальне училище у Ромнах. Потім навчався в Інституті цивільних інженерів у Петербурзі. Саме у столиці прилучився до українських організацій. Був активним учасником Української студентської громади. Під час однієї студентської демонстрації його дуже побили, лікарі ледве врятували життя. Виникли проблеми із зором на одне око. У 1903 р. став членом Революційної української партії, згодом - Української соціал-демократичної робітничої партії.

Після закінчення у 1906 р. інституту Тимошенко переїздить на Волинь, де працює за фахом на будівництві залізничного вузла станції Ковель і одночасно у місцевому повітовому земстві. Під його керівництвом були збудовані великий палац, приміщення кондукторських і паровозних бригад, школа, інтернат, склад тощо, за його проектами - земський шпиталь (амбулаторія), жіноча гімназія⁴. Чимало з цих будівель існують і сьогодні.

У 1908 р. Тимошенко переїхав до Києва, де працював інженером у технічному відділі дирекції Південно-Західної залізниці. За його власними проектами були зведені 4-поверхові будинки Л.Юркевича і С.Лаврентьева.

Наступного року здібного архітектора та інженера запросили на будівництво Південно-Донецької залізниці. Він переїздить до Харкова. На цій новобудові пройшов шлях від начальника відділу цивільних споруд до заступника головного інженера, заступника начальника робіт. Він спроектував і збудував лінії залізниці Льгов-Роданово, Федорівка-Скадовськ, Яма-Бахмут-Микитівка, Гришине-Рівне та різноманітну інфраструктуру до них. У Харкові ним споруджено будинок управління Південно-Донецької залізниці, відомі мастки Бойка, Попова, Томицького, Лазарєвих, кілька 5-поверхових будинків.

Сергій Прокопович був консультантом при зведенні хімічного заводу Товариства "Русскокраска" у Куп'янському повіті, де за його проектами споруджено будинок електростанції, корпуси цехів з виробництва антрациту, сірчаної кислоти, фенолу, хлору, вапна тощо, адміністративні будівлі, а також містечко для робітників на 10 тис. осіб зі школою. Він брав участь у будівництві заводу "Коксобензол" на станції Рубіжна, де за його проектами споруджено усі будинки-помешкання для інженерів, техніків, майстрів; керував конструкторським бюро, яке розробляло проект електрифікації Донецького басейну "Углеток". Ним особисто розроблені проекти силових станцій, трьох містечок для робітників (на 15 тис. мешканців кожне). Тимошенко мав у Харкові власне бюро-майстерню, яке виконувало різні проекти цивільного і промислового будівництва.

Значну увагу Сергій Прокопович приділяв санаторно-курортному будівництву. За його проектами зведено курорт "Борисове" на узбережжі Чорного моря. До цього комплексу входили споруди санаторію, казино-ресторану, басейну, декількох вілл-мастків. Кілька проектів реалізовано у Сочі, Туапсе, Геленджіку та деяких містах Криму. Серед будинків громадського призначення, спроектованих Тимошенко, можна відзначити приміщення повітової земської управи у Костшггинограді, кустарний склад-музей у Полтаві, кілька народних домів на Полтавщині⁵.

Зауважимо, що ще на початку своєї фахової діяльності Сергій Прокопович цікавився історією української архітектури, уважно вивчав пам'ятки староукраїнського будівництва і творчо застосовував історичний досвід у своїй практичній роботі. При проектуванні церков вдало застосовував елементи козацького бароко. Він належав до плеяди українських архітекторів і митців (П.Альошин, О.Варяницин, В.Дяченко, К.Жуков, В.Кричевський, Г.Лукомський, Є.Сердюк, П.Фетисов, М.Філянський, М.Шумицький та інш.), які розробляли новий архітектурний стиль - український модерн

З 1907 р. Сергій Прокопович брав участь у різних художніх виставках і конкурсах у Москві, Києві (1911), Харкові (1911-1918,8 виставок), Єлисаветграді (1914), на яких експонував, головним чином, свої архітектурні шкідки та проекти в українському стилі. Здобув близько 10 нагород, зокрема за проекти шпиталю для одного з російських губернських міст, церкви на 2 тис. чоловік для Харкова, каплиці-усипальниці у Лубнах, проекти надгробків на могилах композитора М.В.Лисенка та інженера О.М.Варяницина, кількох народних будинків та інш.⁷

Перебуваючи у Харкові, Тимошенко брав активну участь у мистецькому житті міста. У 1912 р. він був одним із фундаторів *"Українського імені Г.Квітки-Основ'яненка літературно-художнього та етнографічного товариства"*, пізніше - одним з керівників Українського художньо-архітектурного відділення Харківського літературно-художнього гуртка (секретар, скарбник, голова), до складу якого входили С.Васильківський, В.Кричевський, К.Жуков, О.Линник, В.Мороховець, І.Кальбус та інші художники й архітектори. Відділення проводило велику роботу з вивчення й охорони пам'яток мистецтва та архітектури, розробки нових творів національного спрямування. Члени відділення зробили дуже багато для піднесення мистецького життя в Харкові у 1912-1917 рр.⁸ Так, щорічно влаштовувалися художні виставки, в яких брали участь митці з Києва, Полтави, Катеринослава, Львова, Петербурга. На цих виставках демонструвалися роботи М.Берка, О.Варяницина, С.Васильківського, О.Гінзбурга, К.Жукова, О.Линника, В.Литягіна, М.Макаренка, М.Самокиша, С.Таранушенка, С.Тимошенка, В.Троценка, М.Уварова, В.Фавра та інш.⁹ Сергій Прокопович був також головою інженерно-будівельної секції *"Союзу інженерів"*.

Будинок, зведений за проектом СІ.1.Тимошенка на початку ХХ ст. Нинішня вул.Полтавський шлях. Харків

У Харкові в українському стилі архітектором були зведені будинок міського училища ім.Т.Г.Шевченка на Павловці-Лозовій (1913-1916 рр.), житлові будинки на колишніх вулицях Катеринославській (1912-1913 рр.), Петинській (1914 р.),

Мироносицькій (1911-1913 рр.). Однією з краших його праць, за свідченням спеціалістів, є будинок українського підприємця, видавця журналу *"Друг искусства"* І.Бойка по вул.Мироносицькій, 44. Незважаючи на невеликі габарити (2 поверхи), цей дім привертав увагу красою архітектури. Будинок мав головний фасад тричастинної композиції, вікна і двері були трапеційними, над широким порталом нависав балкон, на роді - виступ-аркер з міцними колонами, увінчаний куполами у формі церковної главки. Завдяки поєднанню в його образі житла і відгуку храму наголошувалася національна архітектурна традиція.

Не тільки зовнішній вигляд будинку, але і вестибюль з його мальовничими стінами, прикрашеними квітами і куманцями, кольоровим орнаментом, різьбленими дверима відповідали стилю. Орнаменти були створені за ескізами Миколи Самокиша. Проте ці композиції слугували лише фоном для створення Сергієм Васильківським панно - повторення його картини *"Козача левада"*. На іншій стіні був намальований портрет Т.Г.Шевченка. Це був справжній храм мистецтва¹⁰.

Сергій Прокопович брав активну участь і в загальноукраїнських мистецьких акціях. Знаний фахівець, він був членом журі з розгляду проектів спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченку у Києві¹¹. Проте через непорозуміння між членами об'єднаного комітету щодо місця встановлення пам'ятника він вийшов з його складу¹².

Перебуваючи у Харкові, Тимошенко займався і громадсько-політичною діяльністю. Він був членом української фракції місцевої Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, гласним губернського земства, яке делегувало його на Всеукраїнський з'їзд земств. На I Національному з'їзді Харківщини його обрали товаришем (заступником) голови з'їзду, а згодом - до керівного складу Української Ради Харківщини. З квітня 1917 р. Тимошенко був членом Української Центральної Ради, у листопаді того ж року - головою Селянського з'їзду Слобідської України¹³. Під час повстання проти гетьмана П.Скоропадського, очолюваного Директорією, за наказом №3 Головного отамана усіх військ Української Народної Республіки Симона Петлюри від 17 листопада 1918 р. Тимошенка було призначено губернським комісаром Харківщини¹⁴.

На початку січня 1919р. Сергій Прокопович залишає Харків і виїздить до Києва за допомогою проти наступу червоноармійських військ. Його наполегливі прохання В.Винниченка про військову допомогу були марними. Невдовзі місто захопили більшовики. Тимошенко уже ніколи не повернеться до Харкова¹⁵. Там залишилося все його майно та архів. Як згадував пізніше його колега по еміграції Іван Шовгенів, у 1921 р. після обшуку помешкання Сергія Прокоповича чекісти вивезли на двох вантажівках невідомо куди все, що стосувалося його конструкторського бюро-майстерні разом з архівами, які містили в собі усі копії проектів та іншу важливу документацію. Серед них були й усі роботи з українського архітектурного стилю -результат 12-річної праці Тимошенка. Професор Харківського університету Микола Сумцов, незважаючи на важкий стан здоров'я, ходив по всіх установах, розшукуючи ці роботи. Але даремно, бо чекісти захопили те разом з цінним майном, і нічого не пощастило повернути¹⁶.

З 1919 р. Тимошенко працював старшим інспектором залізниць Міністерства шляхів. Він займався евакуацією, реевакуацією та відбудовою залізниць у смузі військових дій Армії УНР. Перебуваючи у Києві, став одним з ініціаторів створення Українського архітектурного інституту. 27 серпня 1919 р. Сергій Прокопович очолив Міністерство шляхів УНР. Як згадував тогочасний голова уряду Ісак Мазепа, при евакуації уряду з Кам'янця у листопаді 1919 р. на чолі одного з трьох потягів з

урядовцями стояв Тимошенко¹⁷. У 1920-1921 рр. він входив до складу урядів В.Прокоповича та А.Лівицького¹⁸. У липні 1920 р. брав участь у переговорах та підписанні угоди між урядами Української Народної Республіки і Республіки "Кубанський край" про визнання незалежності обох українських держав і співробітництво та взаємодопомогу між ними. Разом з армією УНР та урядом пройшов важкий шлях Другого зимового походу аж до останнього бою під м.Базар. Нагороджений Хрестом Симона Петлюри¹⁹. Під час роботи в уряді неодноразово бував у Варшаві²⁰. На початку 1921 р., коли С.Петлюра з метою вдосконалення керівництва армією створив Вищу Військову Раду, від уряду в її роботі брав участь і Тимошенко²¹.

З 1921 р. Сергій Прокопович перебував в еміграції у Польщі. Проживаючи у Львові, займався реалізацією архітектурно-інженерних проектів, будував церкви і будинки цивільного призначення у Східній Галичині і на Волині. Він виготовив проекти церков на Знесінні, Клепарові, Левандівці у Львові, у Мразниці поблизу Борислава і Брониках на Волині, монастиря Студитів у Зарваниці. Для Львова виконав кілька проектів громадських і приватних архітектурних комплексів, зокрема розробив проекти найбільшого в місті готелю та садиби Теплиця по вулиці Потоцького, план перебудови Національного музею, а також спроектував комплекс будинків для маєтку Підгірського на Волині²². Проживаючи у Львові, працював спочатку в архітектурному бюро "Ян Левінські", потім - у бюро "Польського будівельного товариства"²³. На початку 20-х років у місті виник Гурток українських пластиків, який проводив академічні засідання з викладами на мистецькі теми, організовував виставки. В його заходах брали участь, поряд з С.Тимошенком, такі відомі митці, як П.Холодний, О.Новаківський, В.Січинський та інш.²⁴

Перебуваючи в еміграції, Сергій Прокопович намагався передати свій великий практичний досвід у галузі архітектури і будівництва молодому поколінню. Вірогідно, за порадою старшого брата, який на початку 20-х років перебував у Загребі, архітектор звернувся до професорської ради Загребського політехнікуму у справі працевлаштування до цього вищого навчального закладу. Заочно його обрали асистентом кафедри будівництва²⁵.

Проте викладати фахові дисципліни Сергію Прокоповичу довелося в Українській господарській академії (УГА) в Подєбрадах (Чехословаччина). У січні 1923 р. рішенням професорської ради вузу його обрали доцентом (розпочав роботу на посаді доцента лише з 5 січня 1924 р.), 1925 р. - професором кафедри будівництва, деканом інженерного факультету. Неодноразово його кандидатуру висували на виборах ректора. Нарешті, наприкінці червня 1927 р. він очолив УГА. *"Обрання проф. Сергія Тимошенка Ректором Академії, - згадував лектор цього вузу О.Козловський, - сталося в роки критичної ситуації школи у 1927-1928рр., коли під впливом економічної кризи чеська влада під тиском парламенту почала редукацію державних видатків, що відбилося на бюджеті Академії. Треба було взяти енергійних заходів, щоб врятувати школу. Тут очі всіх звернулися на проф. С. Тимошенка. Він дійсно повів енергійну підготовчу працю для здобуття дозволу на впис нових студентів"*¹⁶.

Проте ці кроки ректора не зустріли прихильності з боку чеської влади. 1928 р. Тимошенка знову обрали ректором, але міністр хліборобства ЧСР відмовився затвердити цей вибір. З 1929 р. Сергій Прокопович очолював кафедру водно-санітарної техніки. Наступного року він залишив академію, прийнявши напередодні польське громадянство. За час роботи в УГА професор обирався до складу Академічного і Благодійного комітетів вузу²⁷.

С.П.Тимошенко. Фото 1927 р.

С.П.Тимошенко серед професорів та студентів Української господарської академії.
Под єбрани. 1928 р.

Чеський період життя Тимошенка виявився плідним на науково-педагогічній ниві та у фаховій діяльності. Відомо, що Сергій Прокопович здобув в УГА репутацію здібного лектора. Його лекції викликали зацікавлення не лише у студентів, але і у колег. *"На теоретичних годинах з будівництва та технології будівельних матеріалів, - згадували колеги, - професор С. Тимошенко подавав таку силу прикладів із своєї багатой і цікавої практики, що теорія переставала бути сухою"*²⁸.

На заняттях Сергій Прокопович загострював увагу майбутніх інженерів на специфіці фахової роботи в Україні, сподіваючись, що його учні з часом прислужаться визволеній Батьківщині. Колеги по академії згадували, що Тимошенко *"був захоплений українським стилем і передавав студентам не лише любов до нього, але й розуміння впливу його краси для української духовної культури. Тому лісові будинки мали бути побудовані в повній гармонії з природною красою українського лісу"*²⁹. Завдяки УГА вийшла друком його праця *"Будівельні матеріали, їх властивості, досліді та виготовлення"* (Подєбради, 1924, 236 а).

Працюючи в академії, професор одночасно викладав архітектуру у Студії пластичного мистецтва в Празі, що була заснована наприкінці 1923 р. Українським товариством пластичного мистецтва. Заходами Студії щорічно влаштовувалися виставки. Перша з них відбулася у жовтні-листопаді 1924 р. На ній були представлені роботи професорів Студії І.Кулеця, С.Мака, І.Мозалевського, К.Стаховського, С.Тимошенка. Цій виставці було присвячено спеціальне ілюстроване видання - альбом *"Сучасне українське мистецтво. Ч. 1. Група Празької Студії"* (Прага, 1925) українською і французькою мовами³⁰.

Поза роботою у навчальних закладах Сергій Прокопович щодня допізна займався проектуванням церков, музеїв, народних домів, шкіл, невеликих архітектурних об'єктів, які знайшли втілення у Чехії та Галичині, зокрема, за його проектом в українському стилі виготовлено вулиці для пасіки *"Товариства українських пасічників при УГА"*³¹. Сергій Прокопович належав до УСДРП, яку очолював в еміграції І.Мазепа. Поряд з такими відомими науковцями, як Д. Антонович, Д. Дорошенко, архітектор брав участь у культурно-освітніх заходах партії. На одній з них виголосив доповідь про українську архітектуру³². У 1928 р. заходами Українського республікансько-демократичного клубу у Празі для членів української колонії в Подєбрадах щонеділі влаштовувалися лекції з різних галузей українознавства. Так, у березні і квітні Сергій Прокопович двічі виступив на тему *"Українське мистецтво: будівництво"*³³.

У 1930 р. Тимошенко переїхав до Луцька, що був на той час центром воєводства. Ним було спроектовано кілька церков, складів, понад 40 цивільних споруд на Волині, відновлено в українському стилі Братську церкву у Луцьку. І понині згадують добрим словом автора проекту церкви в українському стилі на 1000 парафіян у с.Гораймівка, нині Маневицького р-ну Волинської обл.³⁴ Окремі роботи архітектора знайшли схвалення польської влади. Його проекти хуторів, овочевих складів були рекомендовані Міністерством землеробства для поширення по всій країні. Тимошенко був радником Луцької міської ради, активним членом місцевих Церковного братства і Товариства Лесі України, Гуртка діячів українського мистецтва у Львові, мистецького товариства українських емігрантів *"Спокій"* у Варшаві³⁵.

Українська наукова громадськість в еміграції відзначила здобутки архітектора на ниві професійної діяльності. Так, на II Українському науковому з'їзді, що відбувся 1932 р. у Празі, професор І.Грабіна звернув увагу на те, що у справі міського будівництва і забудови сіл та хуторів Тимошенко поєднує стародавні форми українського бароко та елементи українських архітектурних форм сільського будівництва з формою куба. Іншу частину його діяльності *"складає розроблення раціональної, в національному дусі,*

забудови українських сел і хуторів на засадах пристосовання модерних вимог санітарії, гігієни та агротехніки до місцевих звичаїв та умов українського життя"³⁶. Сергій Прокопович займався і громадсько-політичною діяльністю. Від Волині він обирався депутатом (послом) до вищої (Сенат) і нижчої (Сейм) палат польського парламенту³⁷.

Найважчими у житті Тимошенка стали 1940-1946 рр. Війна змусила його назавжди залишити Україну. 1943 р. він виїхав з Луцька. Виснажливо працював. Ці роки Сергій Прокопович згодом охарактеризував як найважчу смугу свого життя. *"Опісля, - писав Тимошенко, - ми вже, як осінній лист, покотились по вітру: Перемишль, Львів, Далмація, Загреб, Грац, Більськ, Прага, Карлсбад і в 1945 році приплетались до Гейдельбергу, де просиділи рік і вже думали, що не видостанемося на поверхню"*³⁸.

Якось знову опинившись у Празі, Сергій Прокопович потрапив до міської бібліотеки, де українські емігранти відзначали річницю Т.Г.Шевченка. Учасник цієї події В.Іваніс згадував: *"Між ними вразила фігура проф. С.П. Тимошенка, художавого, як з хреста знятого. В.М. ніколи його ще таким не бачив. Підійшов і запитав, що з ним, хворів довго чи що? Одержав відповідь, що то його так приправила праця в технічній німецькій організації Тодта"*³⁹. З часом митець опиняється у кількох таборах для переміщених осіб.

У 1946 р. за сприяння молодшого брата Володимира Прокоповича він переїхав до США. Останні роки життя провів у Пало-Альто в Каліфорнії. Незважаючи на підірване тяжкими поневіряннями під час війни здоров'я, Сергій Прокопович займався архітектурними студіями. Він спроектував кілька церков, надгробних пам'ятників для Канади, Аргентини, Парагваю.

6 липня 1950 р. С.П.Тимошенко помер від серцевого нападу.

Відомий архітектор залишив багату творчу спадщину - понад 400 різноманітних будівель, архітектурних комплексів, малих архітектурних форм, в тому числі надгробну плиту на могилі Симона Петлюри у Парижі. Ця культурна скарбниця потребує всебічного вивчення і висвітлення. Сподіваємося, що певні лакуни у біографії архітектора і митця, викладача і науковця, політика і громадського діяча Сергія Прокоповича Тимошенка невдовзі будуть ліквідовані.

'Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Нью-Йорк, 1959.-С.65-66.

²Чепелик В.В. Харьковский центр поиска своеобразия архитектуры начала XX в. // Строительство и архитектура. - 1989.-№10.-С.17-22; 5шлсе. Український стиль в архітектурі школи // Освіта.-К., 1994. -16 лютого. - С.8-9; Він же. Теоретична спадщина українського архітектурного модерну // Архітектурна спадщина України. - Вил. 1. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. - К., 1994. -С. 163-180; Лебедев Г. Український архітектурний стиль (середина XIX-80-ті роки XX ст.) // Київська старовина.-2000.-№3.-С.81-100.

³Власенко В.М. Забутий архітектор Сергій Тимошенко // Сумська старовина. 36. наук, праць. -Суми, 1996. - СІ 7-20; Він же. "Як осінній лист по вітру..."//Наука і суспільство.-К., 1996.-№11/12. -С.14-16; До біографії С.П.Тимошенка. Передмова, переклад і коментарі В.М.Власенка // Сумська старовина. - 2001. - №VII-IX. - С.96-103; Власенко В.М. Тимошенко Сергій Прокопович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. 2-ге видання, доповнене і перероблене. - Суми, 2004. - С.461-462.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.3795. - Оп. 1. - Спр.581. - Арк.7,32.

⁵Там само. - Арк.7; Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - Нью-Йорк, 1959. - С.65-66.

⁶Більш детально про український архітектурний модерн початку XX ст. див.: Чепелик В. Теоретична спадщина українського архітектурного модерну // Архітектурна спадщина України. - Вил. 1. Маловивчені проблеми історії архітектури та містобудування. - К., 1994. - С163-180; Лебедев Г. Вказ. праця, та інші.

⁷ЦДАВО України. - Ф.3795. - Оп.1. - Спр.581. - Арк.2,8; Чикаленко Євген. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. - К., 2004. - Т. 1. - С.274.

⁸Див.: Украинский архитектурно-художественный отдел при Харьковском литературно-художественном кружке // Украинская жизнь. - М., 1913. - № 1. - С. 119-120; Чепелик В. Відділ митців, яким

пишалися харків'яни // Прапор. - Х., 1976. - №8. - С. 107-108; Ясевич В.Е. Архитектура Украины на рубеже XIX-XX веков. - К., 1988. - С. 143; Чепелик В.В. Харьковский центр поиска своеобразия архитектуры начала XX в. // Строительство и архитектура. - 1989. - №10. - С. 17-22; Він же. Український стиль в архітектурі школи// Освіта.-К., 1994.-16 лютого.-С.8-9.

⁹Третья очередная выставка украинского архитектурно-художественного отдела Харьковского литературно-художественного кружка// Украинская жизнь. -М., 1915. -№2. -С.81-84.

¹⁰Чепелик В. І оселя, і храм, і фортеця//Родослав. -К., 1992. - №23-24. - С.12.

"На Украине и вне ее. В Шевченковском комитете // Украинская жизнь. -М., 1913. - №3. - С.76; Украинский худож.-архитектурный отдел харьковского лит.-худ. кружка // Там же. - №4. - С.85; Чикаленко Євген. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. - К., 2004. - Т.1. - С.253.

¹²Собрание шевченковского объединения художников//Украинская жизнь. -М., 1913. -№3. -С.81.

¹³Дорошенко Дмитро. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Упоряд. КЮ.Галушко. Т.І. Доба Центральної Ради. - К., 2002. - С.66, 69; Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва): науково-документальне видання / Вст. стаття: В. Сідак. - К., 2003. - С.70-71,78.

¹⁴Земське діло. - Х., 1918. - 28 листопада. - С.2; Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - С.66.

¹⁵Чикаленко Євген. Щоденник(1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. -К, 2004. -Т2. -С209.

¹⁶ЦДАВО Уїфаїни. - Ф.3795. - Оп. 1. - Спр.581. - Арк.41.

¹¹Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. - К., 2003. - С.312.

"Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник.-К., 1995.-С.303,310-311; СідакВ., ОсташкоТ., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. - К., 2004. - С.338.

⁹Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - С.66.

²⁰Чикаленко Євген. Щоденник 1919-1920/Заред. В.Вершюка та М.Антоновича. -К.-Нью-Йорк, 2005. - С.513-514; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. - С.420,424.

²¹Литвин Є. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. - К., 2001. - С.411.

²²Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - С.66.

²³Власенко В.М. До біографії С.П.Тимошенка // Сумська старовина. - 2001. - №VІІІ-ІХ. - С. 102.

²⁴ЦДАВО України. - Ф.3795. - Оп. 1. - Спр.581. - Арк.2; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. - 4.1. -Прага, 1942.-С.308.

¹ТДАВО України. - Ф.3795. - Оп. 1. - Спр.581. - Арк.6; Тимошенко С. Воспоминания. - К., 1993. - С.203.

²⁶Козловський О. Творці національної політехніки // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. Подєбради, 1922-1935 і Український Технічно-Господарський Інститут. Подєбради-Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972.-Нью-Йорк, 1972.-С.84.

²ДАВО України. - Ф.3795. - Оп. 1. - Спр.581. - Арк. 1.

²⁸Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. - С.66-67.

²-Прохода В. Лісовий відділ Агрономічно-лісового факультету УГА // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р., Подєбради, 1922-1935 і Український Технічно-Господарський Інститут. Подєбради -Регенсбург-Мюнхен, 1932-1972.-С.53.

³⁰Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома війнами. - 4.1.-Прага, 1942.-СІ 90.

"Професор Сергій Тимошенко//Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. -С.68.

²Чваніс В. Стежками життя (Спогади). - Кн. V. На чужині. - Новий Ульм, 1962. - С.40.

³³ЦДАВО України. - Ф.4376. - Оп. 1. - Спр.2. - Арк.129зв.

³⁴Поліщук В. Храм будували усім миром // Волинь: незалежна громадсько-політична газета. Електронне видання: <http://volyn.com.ua/?rub=5&article=3&arch=207>.

"Професор Сергій Тимошенко // Українська Господарська Академія в Ч.С.Р. 1922-1935. -

С.67-68. "Український науковий з'їзд у Празі. - Прага, 1934. - С.76.

³⁷Brzoza Cz. Ukrainiska reprezentacja parlamentarna w II Rzeczypospolitej // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Краківські українознавчі зошити. - Т.І-ІІ. -1992-1993. - Krakow, 1993. - S.165; Власенко В.М. До біографії С.П.Тимошенка. - С.96-103.

There are investigated Serhiy Tymoshenko's lifeline, social and political, scientific and pedagogic activity in the first half of the XX cent., which hasn't been viewed in historiography yet. As an engineer, architect, professor, Minister of Communications of Ukrainian People Republic during the Directoria period he made a great contribution to the fight for independence of Ukraine.

Отримано 14.11.2006.

ІВАНУЩЕНКО Г.М.

ДОСЛІДНИК ШЕВЧЕНКОВОЇ ПРАВДИ

Досліджуються основні віхи біографії відомого шевченкознавця, публіциста, редактора, громадсько-політичного діяча, уродженця м.Суми П.І.Зайцева. Акцентовано увагу на емігрантському періоді його життя.

Науковими працями П.І.Зайцева користувалося багато видатних учених, письменників, діячів української культури. Його фундаментальні розвідки про Шевченка стали базою для кількох серйозних видань та безліч публікацій. Він є автором цілих томів наукових праць, досліджень-спогадів. Знаний у світових наукових колах, на жаль, він маловідомий на Батьківщині.

В метричних книгах Іллінської церкви м.Суми за 1886 р. є запис про народження Павла Івановича Зайцева 10 вересня 1886 р. Обряд хрещення здійснено 26 вересня. Батько майбутнього вченого, Іван Арсенович, був помічником класних наставників Сумської Олександрівської гімназії, в якій і довелося навчатися майбутньому шевченкознавцю. За свідченням ще одного учня цієї гімназії Дмитра Солов'я, в ній існував підпільний український гурток.

Гімназисти - учасники гуртка - вивчали твори українських класиків та допомагали дорослим розповсюджувати серед населення Сум та найближчих сіл листівки, так звані "метелики". Цікаво, що батько Павла аж ніяк не був українофілом, а навпаки, вважався серед учнів гімназії одним із "стовпів" режиму. Тож, світогляд гімназиста Зайцева, очевидно, формувався під впливом двох "центрів тяжіння": консервативного родинного виховання в стилі відданості "царю и отечеству" та радикального молодіжного середовища, яке жваво підхоплювало перші вістки революційної хвилі початку ХХ ст.

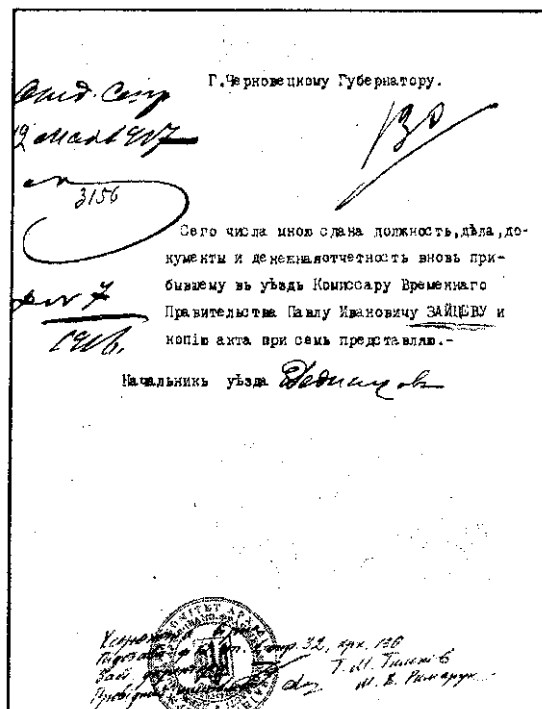
Гімназію П.Зайцев закінчив у Сумах в 1904 р., після чого вступив до Петербурзького університету, приїхавши туди в бурхливий революційний час 1905 р. У Петербурзі тоді існувала українська громада, яку складали педагоги, журналісти та студенти. Серед них варто назвати таких видатних українських діячів, як Д.Дорошенко, С.Єфремов, О.Лотоцький, П.Стебницький, подружжя Русових - Олександр та Софія, О.Грушевський, Д.Донцов та інші. Саме в їхнє коло і вступив активний, життєрадісний і талановитий юнак. "Павло Іванович Зайцев, - писав про нього Олександр Лотоцький, — не тільки подавав літературні надії, але вже і справджував їх, обробляючи фрагменти української літератури та громадського руху, опрацьовуючи причинки до шевченкознавства. У товариському житті він піддержував бадьорий, веселий настрій, оповідаючи гумористичні анекдоти та виявляючи неабиякий талант перейнятливості". Тоді ж Павло Зайцев вступив до Революційної української партії (РУП).

У 1909 р. Зайцев отримав диплом юриста, однак продовжив навчання на історично-філологічному факультеті, який закінчив у 1913 р. Викладав російську, польську, латинську, грецьку, згодом і українську мови в середніх школах Петрограда, українську літературу - на нелегальних українських університетських курсах. Розпочав і наукову діяльність, зокрема і працю усього свого життя - дослідження життя й творчості Тараса Шевченка.

Іванущенко Геннадій Миколайович - директор Державного архіву Сумської області.

У 1912-1916 рр. він розшукав і видав велику кількість невідомих Шевченкових автографів, а також опублікував низку творів, листів та документів до біографії Т.Шевченка, працю "Первая любовь Шевченко".

З вибухом революції 1917 р. Павло Зайцев був обраний членом Виконавчого комітету Української народної ради в Петрограді, на той час він входив до Товариства українських поступовців (ТУП).

Документ про передачу справ комісару Тимчасового уряду П.Зайцеву, травень 1917 р.
Публікується вперше

Петроградський осередок ТУП 9 березня 1917 р. виступив з декларацією, в якій були окреслені нагальні потреби утфайнців: національна автономія, українізація народної освіти та звільнення полонених під час війни галичан. Але в Петрограді Зайцеву вже не сиділося, його вабила Батьківщина, де почали відбуватися вікопомні події.

Навесні 1917р. він уже в Києві входить до ЦК партії соціалістів-федералістів, на яку перетворилося ТУП, і одночасно, за пропозицією Д.Дорошенка, стає комісаром Косівського повіту на окупованих російською армією землях Західної України. У Державному архіві Івано-Франківської області зберігається кілька документів, які свідчать про діяльність П.Зайцева на цій посаді. Правда, адміністративна праця його не захопила. Павло Іванович вертається до Києва, і починає викладати педагогіку в Науково-педагогічній академії, водночас він - член Центральної Ради, стає також начальником канцелярії Генерального секретаріату освіти. За гетьмана Скоропадського він - директор департаменту загальних справ Міністерства народної освіти, водночас не залишав педагогічної та видавничої діяльності, зокрема був редактором видавництва "Друкар", журналу "Наше минуле", близький був до "Книгаря".

Микола Зеров у своїх споминах *"Мої зустрічі з Г.І.Нарбутом"* між *"трьох стовнів"* співробітницького кола *"Нашого минулого"*, поруч із Г.Нарбутом та В.Модзалевським називає Павла Зайцева, який *"вносив свою жадобу до людей і до всього цікавого в людях, що робило з нього талановитого педагога і прекрасного організатора"*.

П. І. Зайцев. 1910-ті роки

Саме тоді народилася ідея створити українського Козьму Пруткова - Луку Грабуздова-Грабузденка; веселі пародійні оповідання від його імені складав П.Зайцев. До цього гурту увів М.Зерова саме він, а також зробив його ближчим співробітником знаменитого *Книгаря*". Не зайве сказати, що ідея збірки перекладів М.Зерова *"Антологія"* була підказана П.Зайцевим.

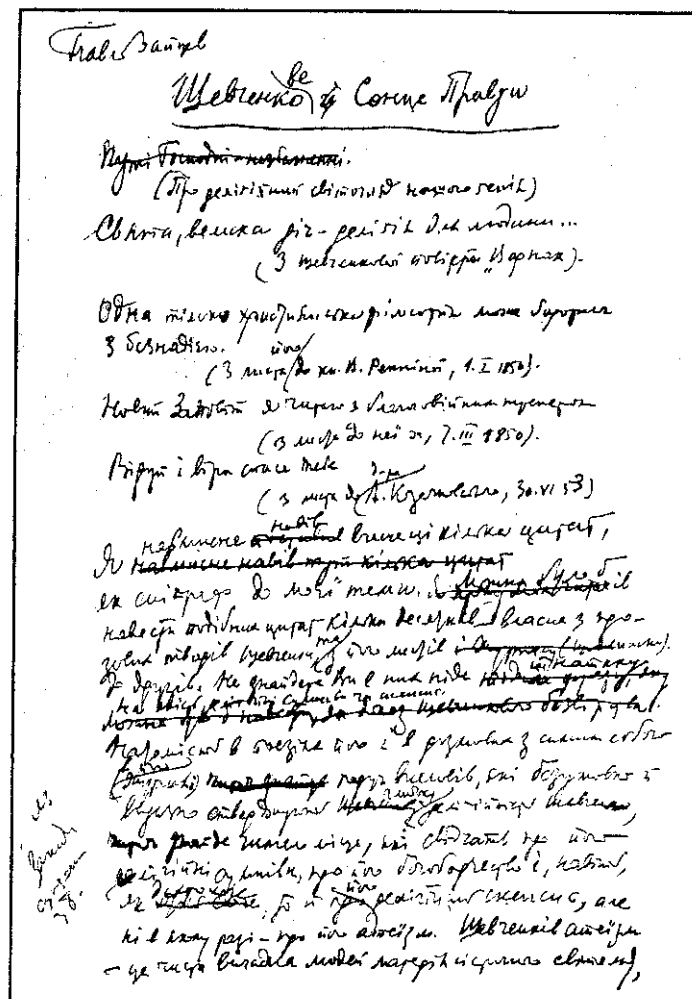
Журналу *"Наше минуле"* в 1918-1919 рр. вийшло усього чотири томи, але в історії української книги вони - справжні перлини. П.Зайцев уміщує тут ряд своїх праць: *"Книги биття", як документ і твір*", *"Нові документи про Гулака"*, *"Перші українські поетеси XIX століття"*, *"Нові матеріали біографії і творчості Т.Шевченка"*, низку публікацій, документів та рецензій. Особливо переповнений працями П.Зайцева том 1-й журналу. Разом з цим немалу увагу приділяє молодий ентузіаст Академії наук - був членом кількох її комісій, брав участь у редагуванні видань Академії.

Але у 1919 р. учений змушений був покинути Київ і практично включився у визвольні змагання українського народу цієї доби. У 1920 р. він - начальник культурно-освітнього відділу Армії УНР, 1921 р. - член Ради УНР в Тарнові.

З 1921 р. живе у Варшаві: спершу як секретар Дипломатичної місії УНР, а в 1922-1924 рр. - секретар Українського Центрального Комітету. Водночас викладає українську мову та історію мови у Варшавському університеті (1921 -1939), також латину й українську в *"Studium Teologie Ortodoxe"*. Тоді ж він стає співробітником

Українського наукового інституту, одного з визначних українських наукових осередків на еміграції, що працював у Варшаві (був заснований 1930 р. і існував до 1939 р.). Досить сказати, що цей інститут видав близько 70 томів різних публікацій, в тому числі 54 томи "Праць".

У 1934-1939 рр. Павло Зайцев почав видання творів Тараса Шевченка в 16 томах, яке мислилося бути повним, але до 1939 р. встигло вийти лише 13 томів. Для цього дослідник виробив текстологічну концепцію видання творів поета і дбав, щоб зібрання це було зразкове. Сюди мали входити не лише всі писання Т.Шевченка, але

Чернетка роботи 11.1. Зайцева про Т.Г.Шевченка. Публікується вперше

й їх переклади іншими мовами, а російськомовні повісті подавалися і в перекладі українською мовою. Видання супроводжувалося докладними коментарями й статтями П.Зайцева, що надало йому особливої наукової вартості. Для нього ж підготував він і свою монографію "Життя Тараса Шевченка".

Авторитет П.Зайцева ж шевченкознавця стояв тоді високо. У 1938 р. його було обрано головою комісії шевченкознавства Наукового товариства ім.Т.Шевченка (НТШ), а також дійсним членом цього поважного товариства. Окрім того, у 1934 р. дослідник

видав польською мовою вельми цікаву працю "Шевченко і поляки", а в 1938 р. зреферував у НТШ тему "Т. Шевченко в російських перекладах".

У 1941 р. П.Зайцев переїхав до Німеччини, в Берлін, де брав участь у часописах "Український вісник", органі Українського національного об'єднання, і в тижневику для українських робітників, вивезених до Німеччини на роботи "Українець", що виходив у 1942-1945 рр. Потому вчений опинився в таборах депортованих (ДП).

Geburtsort Place of birth		23. SEPTEMBER 1886	
Geburtsort Place of birth		SUMY	
Beruf Occupation		EHEN. UNIVERSITÄTS-PROFESSOR	
Gegenwärtiger Wohnort Present residence		MÜNCHEN	
*) Mädchenname und Vorname(n) der Ehefrau *) Maiden name and forename(s) of wife			
*) Name und Vorname(n) des Ehemannes *) Name and forename(s) of husband			
Beschreibung Description		Description	
Größe Height	170 cm	Haarfarbe Hair	GRAUEM.
Farbe der Augen Colour of eyes	BRAUN	Nase Nose	GROß
Gesichtsform Shape of face	OVAL	Hautfarbe Complexion	BRAUN
Besondere Kennzeichen Distinguishing marks		KEINE	
Den Inhaber begleitende Kinder Children accompanying holder			
Name Name	Vorname(n) Forename(s)	Geburtsort und -tag Place and date of birth	Geschlecht Sex
*) Nichtzutreffendes weglassen. *) Since not whatever does not apply.			
№ 0107581			

Lichtbild des Inhabers und Stempel der ausstellenden Behörde Photograph of holder and stamp of issuing authority	
	
Unterschrift des Inhabers Signature of holder	
№ 0107581	

Посвідчення Ш.Зайцева. 1950-ті роки. Публікується вперше

Із заснуванням Українського національно-державного союзу (УНДС), політичної партії на еміграції (створена на з'їзді у Новому Ульмі в Німеччині 25-26.05.1946 р.), П.Зайцев став його членом. Ця партія об'єднувала здебільшого східноукраїнських емігрантів на базі ідеологічної платформи УНР. У 1963 р. від УНДС він став членом Української національної ради - світового об'єднання українських організацій за кордоном. Її головою, до речі, був також сумчанин Борис Іваницький.

В цей час Павло Іванович продовжує очолювати комісію шевченкознавства НТШ і обирається членом Вільної Української Академії наук (1946-1951). У 1948 р. ВУАН в Європі обрала Ш.Зайцева на посаду директора інституту шевченкознавства. В цьому ж році він пережив одне з найбільших життєвих потрясінь: напередодні нового 1948 р., 28 грудня, з англійської зони окупації Берліна було викрадено рідного брата Павла Івановича, журналіста Олександра Зайцева та його дружину Віру. Невідомі в

поліцейській формі увірвалися в будинок, зв'язали їх, загорнули в ковдри і винесли на вулицю - відстань до Бредовштрассе, до зони радянської окупації, складала не більше кількох метрів. Невдовзі прибула англійська військова поліція, але було пізно... Такі випадки були непоодинокими, оскільки радянські спецслужби полювали на відомих людей у всій західній зоні окупації.

У 1949 р. П.Зайцев опублікував у Бломберзі зошит перший з книги *"Із фільму спогадів"* - надзвичайно рідкісного на сьогоднішній час джерела вивчення нашого минулого. З 1958 р. вчений включився у працю Українського Вільного Університету, а з 1963 р. його обрано деканом філософічного факультету. З 1965 р. він став тут продеканом. Організував також літні курси українознавства, куди стали приїжджати на навчання ентузіасти освітнього і культурного життя з усіх куточків світу, де мешкали українці.

Смерть застала його тоді, коли завершував розвідки *"Етика і естетика Шевченка"*, *"Коментарі до споминів про Шевченка його сучасників"* та *"Творчість Шевченка"*, - вони залишилися незакінченими. *"Останні роки життя Павла Івановича були тяжкі, - пише в некролозі відомий історик Н.Полонська-Василенко. - Він був цілком самотній, він помітно втрачав сили. Року 1964 він дістав тяжке поранення ноги в автомобільній катастрофі, в 1965р. удруге був ранений (потрапив під трамвай) і вже не позбувся травми, яку дістав при тому. Але, розбитий, у шпиталі, Павло Іванович не втрачав бадьорості і не "угасав духа". Помер учений 2 вересня 1965 р. в Мюнхені. 6 вересня його поховано на українському цвинтарі Вальдфрідгоф, де покоїться чимало видатних людей.*

Таке многотрудне, експресивне, повне катаклізмів та невсипущої енергії життя провів цей небуденний чоловік. Шевченкознавчу і взагалі літературознавчу спадщину П.Зайцева ніхто не збирав у томи - очевидно, це справа майбутнього. Але вершиною його наукового подвигу стало видання творів Т.Шевченка і монографія *"Життя Тараса Шевченка"*. Інтерес до Тараса Шевченка та епохи, в якій жив поет, зрозумілий у Павла Зайцева, бо він сам належав до пори відродження національного духу, відродження нового, революційного. Недаремно через те наукова діяльність ученого так тісно сплітається з діяльністю політичною - в час піднесення національно-визвольного руху це річ закономірна.

Звісно, воскресіння України не могло також відбуватися без повернення і переосмислення значення національних святих. У своїй передмові до публікації *"Книга буття українського народу"*, програми кирило-мефодіївців, П.Зайцев писав: *"Заживо похована, безліч разів одспівана, Україна воскресла, як пророкував автор натхненних книг її биття, і стала невіддільною Річчю Посполитою. Ідеї, які жили тоді цю святу й непохитну віру не во всім їх обсязі й змісті, тепер нам близькі й зрозумілі. Але як скарб дорожчий, як святиня лишається безцінною й дорогою для нас та віра й напруження національної думки, з яких росла і ширилась національна свідомість пізніших поколінь. (...)*

Весь національний рух наш, вся свята національна робота, що людям ворожим і позбавленим історичного чуття здавалися безцільними або трагічно-безнадійними, - оправдані історією, бо жилося такою ж глибокою вірою. Настане, може, й другий день - день нового похорону. Але прийде третій день, день останнього воскресіння - і він не кінчиться. "Загремить вічовий дзвін Софії, запанує суд, правда і рівність. От, доля народу нашого зв'язана нерозривно з Києвом. Вір мені, се буде, буде, буде. Тут, у Києві, підіймється завіса тайни і

виявиться невідоме" (З незакінченого оповідання М.Костомарова "Панич-Наталич"). В це ми повинні вірити, бо тепер в це вірити легше. Ніяким ворожим силам не спинити нашого відродження: ми не тільки маємо старі книги, але й знаємо нові путі биття" ("Наше минуле").

Він був один із тих наших подвижників, які розуміли, що український народ не зможе скинути із плечей свого ярма, не пізнавши себе і своїх книг буття, та й творців тих книг. Розумів він також, що найбільша із книг нашого буття - "Кобзар" Тараса Шевченка та і саме поетове мученицьке життя, а книгами буття народу можуть стати тільки ті, в яких відбито народний дух. Кожен рух нації до визволення виправданий, але має житися глибокою вірою, саме ця віра й виростила парость вічного і віщого Слова - "Кобзар" і "Книги буття українського народу", виростила й самих творців її й борців за те, щоб настав день другий і третій.

Саме тому Павло Зайцев і був політиком і вченим водночас, як багато його сучасників, і тому таку велику увагу віддавав саме Шевченкові, тому, котрий провів у новому часі день перший відродження після великих катаклізмів та загибелі козацької держави.

Сьогодні повертаються із небуття імена багатьох уславлених наших земляків, тіла яких знайшли вічний спочинок на чужині, але душі яких завжди були в Україні, ні на хвилину не покидаючи край, уславлений їхньою творчістю. Знайдімо час більше дізнатися про них і належно вшанувати їхню пам'ять.

³Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради.: Біографічний довідник. - К., 1998. - С.94-95.

⁴Ясь О.В. Зайцев Павло Іванович // Енциклопедія історії України. - Т.3. Е-Й. - К.: Наукова думка, 2005.-С.198-199.

⁵Зюзько Т.А., Німенко Н.А. Зайцев Павло Іванович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2004.-СІ 56.

⁶Кутиський М. Некрополь України // Дніпро. -1991. - № 10. - С.204. Тамлет Сумського повіту // Панорама (^щини. -1992. - 7 травня. ⁶Охріменко П. Порадували "Обереги" // Сумщина. -1994. -10 грудня. ¹Шевченко О. Чи пам'ятають нас? // Суми і сумчани - 2001.-14 червня. ⁸Зайцев П.І. Життя Тараса Шевченка. - К.: Мистецтво, 1994. - 352 с. 'Державний архів Сумської області. - Ф.744. - Оп.5. - Спр.9. - Арк.55 зв.

¹⁰web.referent.ru/nvk/foruni/archive/23/23404

There are viewed main biographical lifelines of famous Shevchenko's life investigator, publicist, editor, social and political figure, native of Sumy City P.I.Zaytsev. Special attention is payed to emigration period of his life.

ЧЕРНОБРОВ И.В.

ДД ПЛЕТНЕВ - ИЗВЕСТНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ МЕДИЦИНЫ

Висвітлюється життєвий шлях та наукова діяльність уродженця Сумщини, професора-терапевта Д.Д.Плетньова. Детально розглянуті причини його засудження (1938) та процес реабілітації (1985).

Исполнилось 135 лет со даровдения выдающеігхжуч^ 1), доктора медицинских (1906) и биологических наук, заслуженного деятеля науки РСФСР (1933) Дмитрия Дмитриевича Плетнева, внесшего неоценимый вклад в развитие медицины, здравоохранения и высшего медицинского образования. Он действительно был терапевтом №1, признанным лидером в СССР в области клиники внутренних болезней¹.

Однако в 1937-1938 гг. его необоснованно обвинили и репрессировали как "врага народа". Затем было сделано все, чтобы стереть память о нем, изъять из научной сокровищницы многочисленные труды ученого. Поэтому до последнего времени в публикациях указывались различные сведения о дате и месте его рождения, окончании университета и др. Даже судьба Д.Д.Плетнева после приговора суда стала известна лишь при его реабилитации в 1985 г.²

Родился Дмитрий Дмитриевич 7 января 1872 г. в с.Московский Бобрик нынешнего Лебединского р-на Сумской обл. Его отец был помещиком в Боровеньковской волости, избирался гласным Лебединского уездного земства, почетным мировым судьей. Родители очень серьезно относились к воспитанию своих детей. Братья получили хорошее юридическое образование. Дмитрий рано овладел немецким и французским языками. В то время молодой человек с такими данными мог стать политическим деятелем, а он избрал медицину. Окончив в 1890 г. с золотой медалью Харьковскую гимназию №1, поступил на медицинский факультет Харьковского университета, но с третьего курса перешел в Московский университет.

Получив в 1896 г. врачебный диплом с отличием, вопреки ожиданиям отца, не стал работать земским врачом, а поступил в ординатуру факультетской терапевтической клиники университета. В течение года работал в Венском университете, а после возвращения в Россию пять лет переводил статьи из иностранных медицинских журналов и публиковал рефераты в российских научных медицинских изданиях. Эта работа была основным источником его заработка, так как Д.Д.Плетнев был утвержден внештатным ассистентом кафедры патологии и терапии. На перспективного молодого ученого обратили особое внимание видные профессора Московского университета. В 1897 г. его избрали "закрытым баллотированием" действительным членом Московского терапевтического общества³. В 1902 г. он принимал участие в разработке проекта устава российских терапевтов. Тогда же университет присудил ему награду - премию за плодотворный труд в области медицинской науки, что позволило осуществить поездку в ведущие заграничные клиники и начать проведение экспериментальных исследований по проблемам сердечно-сосудистых заболеваний и физиологии.

С 1904 г. работал в Москве и Праге над докторской диссертацией, которую успешно защитил в 1906 г. Она была признана одной из основных по проблеме нарушений сердечного ритма. Д.Д.Плетнева утвердили в звании приват-доцента факультетской терапевтической клиники.

Чернобров Іван Володимирович - старший викладач Сумського державного університету.

В 1907 г. университет направил его за границу в целях подготовки к профессорскому званию. В течение двух лет он совершенствовал свои знания и практические навыки в различных клиниках и профильных лабораториях многих столиц стран Западной Европы⁴. При этом подготовил и опубликовал ряд важных научных трудов, которых было бы достаточно, чтобы уже иметь европейское признание⁵.

После возвращения в Москву Д.Д.Плетнев был утвержден доцентом терапевтической клиники университета, избран в состав оргкомитета по проведению съезда терапевтов России. Однако в 1911 г., вместе с группой профессоров и преподавателей, в знак протеста против реакционной политики министра просвещения подал заявление о своей отставке. После ухода из университета его избрали заведующим кафедрой терапии клиники Высших женских курсов, профессором. Там он продолжал плодотворную работу по изучению заболеваний сердечно-сосудистой системы, органов пищеварения, щитовидной железы, крови, нервной системы; особое внимание уделял рациональному использованию минеральных вод в лечении, а также разработке рентгенологических методов диагностики. В 1916 г. возглавлял оргкомитет 1-го съезда рентгенологов и радиологов России. Возвращение ученого в Московский университет произошло в начале 1917 г., когда его избрали директором факультетской терапевтической клиники. Под его руководством она была расширена, дополнительно оснащена новой лечебно-диагностической аппаратурой, расширен перечень и увеличен объем научных исследований с последующим внедрением научных достижений в практику лечебно-профилактических учреждений. В 1919 г. Д.Д.Плетнев был выдвинут в состав Ученого совета Народного комиссариата здравоохранения⁶.

Гражданская война внесла свои жесткие коррективы в состояние заболеваемости и смертности населения, клиническое течение различных болезней. В частности, рост заболеваемости язвенной болезнью ученый обосновывал значительным увеличением поражений нервной системы, а эпидемии инфекционных болезней - следствием хронического недоедания и голода, которые резко снижают защитные силы у населения. При этом он отмечал, что отсюда и те различные эпидемии, которыми так богата наша страна⁷.

В выполнении задач государственной важности относительно ликвидации эпидемии сыпного тифа, которая вспыхнула с небывалой силой, Д.Д.Плетнев принял самое непосредственное участие. С присущей ему чуткостью написал монографию *"Сыпной тиф"*, которую посвятил *"светлой памяти врачей, погибших при исполнении долга в борьбе с эпидемиями"*⁸. Она была издана в 1921 г. в Петрограде, затем в Москве и за границей, что было почти невероятным случаем в условиях разрухи и свидетельствовало, прежде всего, о чрезвычайной актуальности и популярности этой работы.

Широта клинического мышления позволяла Д.Д.Плетневу также внести свой вклад в разработку одной из важных проблем в другой смежной дисциплине - психиатрии. Его приоритет состоит в том, что многочисленные соматические симптомы при маскированной депрессии, осложняющие в значительной степени диагностику болезни, он стал рассматривать не как сопутствующие, а как основные ее симптомы. Эти идеи получили затем подтверждение и развитие в трудах других ученых и способствовали формированию современного взгляда на клинику маскированной депрессии, что избавило таких больных годами быть неизлечимыми пациентами врачей-терапевтов⁹. В августе 1920 г. вышел первый номер журнала *"Клиническая медицина"*, инициатором и ответственным редактором которого являлся Д.Д.Плетнев. Это издание он редактировал до мая 1937 г. Также был членом редколлегий журналов *"Врачебное дело"*, *"Архив клинической и экспериментальной*

медицины", "Терапевтический архив", "Русско-немецкий медицинский журнал", "Журнал для усовершенствования врачей" и др. Принимал непосредственное участие в подготовке 1-го издания "Большой медицинской энциклопедии".

Важное значение имеет его научная деятельность по изучению развития теории медицины в различные исторические периоды. К истории медицины он обратился в 1923 г., считая своей обязанностью сохранить имена наиболее выдающихся ученых с оценкой их деятельности. При этом он с болью отмечал, что известны отечественные литература, музыка, живопись, но неизвестна народная медицина. Поэтому ряд его работ с позиции крупного клинициста посвящен анализу развития идей в медицинской науке, научных взглядов и деятельности выдающихся ученых. При этом, как патриот, он подчеркивал необходимость распространения знаний о соответствующих достижениях отечественной медицины в прошлом¹⁰.

В 1924 г. Д.Д.Плетнев неожиданно был назначен директором госпитальной терапевтической клиники Московского университета, а профессор Д.А.Бурмин, руководивший ею, получил другую клинику. Это означало для последнего должностное понижение и нанесение удара по самолюбию. Под руководством Д.Д.Плетнева клиника возвратила себе передовые позиции научно-практической деятельности, которые были заложены в свое время одним из основоположников российской клинической мысли профессором А.А.Остроумовым. Однако эта плодотворная научная и педагогическая деятельность ученого внезапно оборвалась в 1929 г. Ректор университета издал приказ, согласно которому Д.Д.Плетнев считался таким, что выбыл из состава профессоров. Это была своего рода "чистка" неугодных лиц. Перед ее официальным проведением Дмитрий Дмитриевич, который высоко ценил чувство собственного достоинства, имел смелость выехать в г.Воронеж читать лекции для профессорско-преподавательского состава медицинского института и врачей. На лекциях было много слушателей. Но ректор университета А.Я.Вышинский и его сторонники расценили это как "вызов общественности". Кроме того, у Д.Д.Плетнева, вследствие серьезных разногласий, были конфликты с ректором, в адрес которого он нередко отпускал реплики. И ректор нашел повод для увольнения с работы непокорного профессора¹¹.

Об этом В.Г.Попов - Герой Социалистического Труда, профессор, бывший ученик Д.Д.Плетнева вспоминал: *"Вышинский затеял очередную политическую "чистку". Он любил такие акции - во время них проверялись не профессиональные качества сотрудников, а политическая благонадежность... Становилось ясно, кто чем дышит: кто кипит "благородной ненавистью" к "врагам", кто отмалчивается, а кто и не согласен. К последним - немногим смельчакам - принадлежал и Плетнев. Он просто отказался участвовать в этой аттестации"*¹².

Таким образом, на этот раз разлука с университетом для ученого оказалась последней. Его клинику снова возглавил Д.А.Бурмин, интересы которого совпадали с интересами ректора. В дальнейшем они приложили немало усилий в репрессировании Д.Д.Плетнева: первый - в качестве одного из "свидетелей", второй - как обвинитель, будучи уже Генеральным прокурором СССР.

После увольнения из университета Дмитрий Дмитриевич получил несколько предложений из зарубежных клиник с приглашениями на работу, но отказался от них. С конца 1929 г. он стал штатным консультантом Лечебно-санаторного управления Кремля, Центральной больницы Южной железной дороги, 1-го Коммунистического госпиталя (ныне Главный военный госпиталь имени Н.Н.Бурденко). В дальнейшем работал также в Московском областном клиническом институте, на базе которого организовал вторую кафедру внутренних болезней Центрального института

усовершенствования врачей. В 1932 г. он создал и возглавил научно-исследовательский институт функциональной диагностики и экспериментальной терапии, который вскоре стал известен не только в стране, но и далеко за ее пределами. С деятельностью института знакомились многие ведущие ученые мира и с восхищением отзывались о нем. Рос и авторитет ученого. Он стал почетным членом нескольких зарубежных терапевтических обществ, принимал активное участие в работе многих международных съездов и конференций. Его постоянно приглашали читать лекции. Фактически, он стал представителем медицинской науки страны за рубежом. Так, министр просвещения Швеции выразил благодарность полпреду СССР А.М.Коллонтай за то, что она помогла знакомству шведских ученых *"с достижениями советской науки в лице одного из ее наиболее выдающихся представителей"*¹².

Д.Д.Плетнев был необычайно талантливым врачом и ученым. Его блестящее умение слушать сердце и способность буквально молниеносно подмечать особенности общих симптомов болезни поражали всех. Из внешне малозначащего симптома делал далеко идущие выводы и всегда оказывался прав. Лишь прикоснувшись стетоскопом к грудной клетке, он мог поставить правильный диагноз. С большим вниманием относился к психотерапии, поэтому иногда использовал свои *"секретные ампулы"*, в которых были на самом деле обычные лекарства, но эффект получался очень высоким. Любил подшучивать над больными, но обычно шутка не выходила за рамки приличия, все выглядело достаточно мило. Сам он был невысокого роста и очень страдал из-за своей заурядной внешности. Иногда конфликтовал с профессором М.П.Кончаловским и однажды заметил: *"Если надо показать больного профессору, то я к вашим услугам. Но если нужно показать профессора больному, то зовите К. - куда как импозантен"*¹⁴. Между тем они всегда оставались порядочными людьми, для них важным оставалось слово *"честь"*. В роковом 1938 г. М.П.Кончаловский не побоялся положить к себе в клинику заболевшую родственницу Д.Д.Плетнева. А это был очень большой риск!

Академик А.Л.Мясников писал: *"Особенно нам нравились лекции Плетнева Д. Д. Этот блестящий клиницист нас привлекал как диагнозами, так и острой, яркой речью"*¹⁵. Он был требовательным к подчиненным. Доклады о состоянии больных требовал делать, не заглядывая в истории болезни, а клинические анализы необходимо было знать наизусть. Считал, что в основу клинического мышления должна быть положена *"антропатология, т.е. познание всего болеющего человека как единого целого"*, строгая индивидуализация лечения. Рекомендовал уделять *"особое внимание нормализации функций нервной системы, с нарушениями которых связаны возникновение и ход развития многих болезней"*¹⁶.

В 1933 г. вся медицинская общественность страны отмечала 35-летие врачебной, научной и педагогической деятельности знаменитого профессора-терапевта Д.Д.Плетнева. Юбилюру был посвящен специальный сборник научных работ его друзей, сотрудников и ведущих ученых. Имя Д.Д.Плетнева было присвоено клинике Московского областного клинического института, а ученому постановлением ВЦИК РСФСР от 5 января 1933 г. присвоено звание заслуженного деятеля науки. До начала 1937 г. пресса величала его *"ударником фронта здравоохранения"*, *"крупнейшим мировым авторитетом в области клинической медицины"*, *"энтузиастом советской медицины"*¹⁷. Однако напряженная работа выдающегося ученого была прервана летом 1937 г. Все началось с публикации в газете *"Правда"* письма какой-то его пациентки о том, что на одном из своих приемов он во время осмотра якобы укусил ее за грудь. *"Пострадавшая"* бросала в его адрес нелепые обвинения, которые странным образом находили официальную поддержку. Комментарий в газете требовал принятия самых

суровых мер к такому садисту и насильнику. Вследствие этого Д.Д.Плетнева освободили от работы, а терапевтическое общество поспешно исключило его из своих членов¹⁸. Ему пришлось побывать на допросах в судебно-следственных органах. Но по тому времени эта кампания получила довольно скромное завершение: суд определил ученому лишь 2 года лишения свободы условно. Однако с другой стороны, результат являлся не таким и малым, так как этой грубой нелепицей было скомпрометировано его имя. Кроме того, это была лишь *"пристрелка к массивному выступлению"*¹⁹.

Д.Д.Плетнев видел сгущавшиеся над ним тучи и чувствовал, что очередь дошла и до него. Незадолго до своего ареста, последовавшего в декабре 1937 г., он пригласил к себе домой ближайших своих сотрудников. Говорили о медицинских делах, но в конце встречи, когда прощались, вдруг он произнес: *"Даю вам честное слово, что я никогда не был членом каких-либо антисоветских организаций"*²⁰.

Действительной причиной репрессий против Д.Д.Плетнева и его кремлевских коллег были реальные события 1932 г.: самоубийство участницы Октябрьской революции и гражданской войны Н.С.Аллилуевой, жены И.В.Сталина, которая покончила свою жизнь выстрелом из револьвера в висок. Причину ее смерти знали главный врач Кремлевской больницы А.Ю.Канель, его заместитель Л.Г.Левин и профессор Д.Д.Плетнев. Они отказались подписать документ о причине смерти от аппендицита. Его подписали другие врачи, поэтому доля непокорных врачей сложилась трагично²¹.

А.Ю.Канель скончался в 1936 г. Дело врачей Д.Д.Плетнева, Л.Г.Левина и И.Н.Козакова было искусственно присоединено в марте 1938 г. к политическому процессу, именовавшемуся как антисоветский *"правотроцкистский блок"*. На скамье подсудимых находились Н.И.Бухарин, А.И.Рыков, Х.Г.Раковский и др., всего 21 человек. Для врачей на этом процессе была разработана тема медицинского коварства в его историческом аспекте - от седой старины. Прокурор А.Я.Вышинский приводил различные примеры отравления ядами: отравленной обувью, дымом от отравленной свечи и др. Он подчеркивал, что целый ряд лекарственных средств по самой своей природе и характеру годятся для яда, и этим пользуются преступники. Врачей обвиняли в том, что *"методами заведомо неправильного лечения"* они умертвили А.М.Горького, его сына, а также В.В.Куйбышева и В.Р.Менжинского. Якобы руководил этими акциями бывший глава огромнейшего аппарата НКВД с хорошо отлаженным карательным механизмом Г.Г.Ягода. Он находился в зале суда в качестве обвиняемого и давал *"показания"* о том, как вербовал врачей, будучи *"в прямом сговоре с японской и германской разведками и по заданию "врага народа" ЯД Троцкого"*²².

"Неправильное лечение" заключалось в том, что врачи будто бы прописывали большие дозы и назначали много лекарств одновременно²³. Также было зачитано заявление врача Лечсанупра Кремля М.Ю.Белостоцкого, который был командирован на дачу А.М.Горького во время его последнего заболевания *"для производства внутривенных вливаний"*. От *"бдительного"* глаза врача не ускользнуло даже то, что лекарства, которые назначали профессор Д.Д.Плетнев и доктор медицинских наук Л.Г.Левин, были немецкими, а, следовательно, фашистскими. Была назначена медицинская экспертная комиссия из 3-х человек. В ее состав входил и упомянутый выше профессор Д.А.Бурмин, который к тому времени стал уже заслуженным деятелем науки. Для комиссии А.Я.Вышинский составил заранее вопросник. Но чтобы эксперты не сомневались, то один из основных вопросов гласил: *"Возможно ли допустить, чтобы врачи достаточной квалификации могли применить такой неправильный метод лечения без злого умысла?"* Отсюда следовало, что метод

лечения неправильный, поэтому налицо злой умысел. На вопросы о заведомо вредительском методе лечения А.М.Горького, направленным на ускорение его смерти, эксперты ответили, что *"да, безусловно, можно считать установленным"*²⁴, хотя установление юридического факта является прерогативой только суда.

Н.И.Ежов, возглавлявший в это время НКВД, убеждал арестованных врачей признать свою вину. Он заявил на процессе о том, что и его хотели отравить. Были представлены сфабрикованные материалы о наличии ртути в его организме, а также в гардинах, обивке мебели и в воздухе его рабочего кабинета, что соответствовало, якобы, и признакам болезни у него. Документом на судебном процессе стал даже опубликованный в газетах Л.Г.Левиным некролог *"Последние дни Алексея Максимовича"*, в котором он писал: *"За последние 10 лет моего врачебного наблюдения за Алексеем Максимовичем это было шестое заболевание гриппом. Каждый раз грипп неизменно осложнялся бронхитом и катаральным воспалением легких"*. Однако А.Я.Вышинским был сделан вывод, что *"убийца выболтал тайну убийства"*, так как хорошо уже знал в каком направлении можно искать осложнений в этой борьбе А.М.Горького с болезнью²⁵.

Допросы, различного рода унижения вынудили Д.Д.Плетнева отречься от самого себя. Поэтому на заданные ему на суде А.Я.Вышинским вопросы утвердительно отвечал *"да"* о том, что у него были тогда антисоветские настроения, которые он маскировал, в действительности был антисоветским человеком, двурушничал, лгал, обманывал²⁶. Военная коллегия Верховного Суда СССР от 12-13 марта 1938 г. приговорила Д.Д.Плетнева к тюремному заключению на 25 лет *"как не принимавшего непосредственного участия в умерщвлении В.В.Куйбышева и А.М.Горького, хотя и содействовавшего этому преступлению"*. Кроме того, он лишился гражданских прав еще на 5 лет. Такой 25-летний срок пребывания в исправительно-трудовых лагерях собственно и означал для 66-летнего ученого пожизненную каторгу²⁷. Л.Г.Левин и И.Н.Казаков были расстреляны в 1938 г. согласно приговору суда.

Лишь после реабилитации стало известно что в сентябре 1941 г. Д.Д.Плетнев был заочно приговорен военной коллегией Верховного Суда СССР к высшей мере наказания за *"антисоветскую агитацию"* в Орловской тюрьме и вместе с другими политическими заключенными расстрелян 11 сентября 1941 г. в лесу под Орлом. В то время немецко-фашистские захватчики рвались к Москве, поэтому НКВД был составлен особый список заключенных, подлежащих уничтожению. Д.Д.Плетнев, находясь в тюремном заключении, писал письма о том, что оговорил себя вследствие применения к нему физического и психического насилия. Доведенный до отчаяния, он к кому только не обращался, даже к своему злейшему врагу А.Я.Вышинскому, взывая к справедливости и установлению истины. Но все эти обращения оканчивались безрезультатно.

Прошло много времени... Прокуратурой СССР при расследовании этого дела в 1984 г. установлено, что в лечении А.М.Горького и В.В.Куйбышева каких-либо ошибок, которые могли бы привести к ухудшению их здоровья или смерти, допущено не было. Д.Д.Плетнев не был участником *"правотроцкистского блока"*, не проводил антисоветскую агитацию и не распространял клеветнические измышления, находясь в Орловской тюрьме. Его объяснение о незаконных методах проведения следствия нашли объективное подтверждение. Пленум Верховного Суда СССР, рассмотрев дело Д.Д.Плетнева 5 апреля 1985 г., приговоры военной коллегии в отношении его отменил и оба дела закрыл за отсутствием состава преступления.

Дмитрий Дмитриевич Плетнев был реабилитирован несколько раньше других ученых-медиков, проходивших с ним на процессе в 1938 г., благодаря усилиям ряда своих бывших учеников, ставших видными учеными. Реабилитация не стала простой

формальностью, так как была проведена очень тщательная медицинская экспертиза, которая пришла к выводу, что в действиях врачей не было каких-либо *"неверных назначений"*. Анализ истории болезни А.М.Горького, в частности, показал, что Д.Д.Плетнев оказался у его постели только как консультант. Его врачебная популярность была действительно исключительной, а доверие к нему больных непоколебимо. Лечили писателя другие ученые-медики, в том числе прибывший из Ленинграда профессор Г.Ф. Ланг, который в течение десяти последних дней неотступно находился возле больного. Однако их имена на судебном процессе вообще не упоминались, как будто их и не было. Поэтому Д. Д.Плетнев не мог нести ответственность даже за ошибочное лечение, если допустить, что оно в чем-то проявлялось²⁸.

Трудно представить, во что обошлись медицине искусственные многолетние забвения научных трудов Д.Д.Плетнева. Их было опубликовано более 100 по различным проблемам терапии, инфекционных болезней, рентгенологии,

функциональной диагностики, биохимии, курортологии, психиатрии, истории медицины, философских вопросов в медицине и др. Он был также автором или редактором многих пособий, учебников, монографий для врачей и студентов. Даже в период следствия он продолжал работать, поэтому по его просьбе доставили в тюрьму более 20 книг на четырех языках из личной библиотеки. В своем последнем слове на суде 12 марта 1938 г. он, в частности, сказал, что сумел написать монографию. Рукопись ее, к сожалению, не сохранилась²⁹. Клинико-экспериментальные исследования ученого по проблемам аритмии сердечной деятельности, пороков сердца,

инфаркта миокарда, сердечной недостаточности, ревматизма, аневризмы сердца, функциональной диагностики заболеваний сердца и сосудов и др., а также итоговая работа "Болезни сердца" позволяют считать Д.Д.Плетнева одним из основоположников кардиологии в СССР³⁰.

Он создал научную школу, традиции которой сохраняются до настоящего времени. Существенный вклад в развитие медицинской науки внесли его бывшие ученики: академики М.С.Вовси, Б.Е.Вотчал, П.Е.Лукомский, А.Л.Мясоедов, И.Н.Сперанский, профессора В.Г.Попов, И.А.Черногоров, Л.И.Фогельсон и др.³¹

Теперь, когда прошло столько времени со дня смерти Дмитрия Дмитриевича Плетнева, приходится только удивляться его неимоверной трудоспособности. Он успел так много сделать для развития медицинской науки и практики. В 1989 г. в Москве вышла из печати книга с его сохранившимися научными работами, которые являются составной частью золотого фонда медицины и здравоохранения.

¹ Тополянский В.Д., Бородулин В.И., Палеев Н.Р. Наш современник Д.Д.Плетнев // Плетнев Д.Д. Избранное. - М.: Медицина, 1989. - С.348. ²Там же.-С.342. ³Там же.-С.319. ⁴Там же.-С.325. ⁵Там же. ⁶Там же.-С.330.

⁷Там же.-С.331.

⁸Артемьев Е. Н. Дмитрий Дмитриевич Плетнев // Клиническая медицина. - 1988. - №10. - С. 156.

⁹Кузнецов Ю.А. Вклад Д.Д.Плетнева в описание маскированной депрессии // Клиническая медицина. -1987. -№12. - С. 122-123.

¹⁰Архангельский Г.В. Историко-медицинские публикации Д.Д.Плетнева как отражение его теоретических взглядов//Клиническая медицина. - 1988. -№7. - С. 140-144.

¹¹Тополянский В.Д., Бородулин В.Р., Палеев Н.Р. Указ. соч. - С.337.

¹²Плеханов Б., Манн А. Процесс 38-го: три судьбы //Медицинская газета. - 1988.-29 июня.

¹³Тополянский В.Д., Бородулин В.И., Палеев Н.Р. Указ. соч. - С.341.

¹⁴Хазанов А. Б.Е.Вотчал и Д.Д.Плетнев//Врач. -1998. -№10. -С.44-45.

¹⁵Погромов А. К 150-летию кафедры и клиники госпитальной терапии ММА им.И.М.Сеченова /У Врач.-1996.-№7.-С.47.

¹⁶Артемьев Е.Н. Указ. соч. - С. 156-157.

¹⁷Тополянский В.Д., Бородулин В.К., Палеев Н.Р. Указ. соч. - С. 341.

¹⁸Мясников А.Л. Моя жизнь /7 Плетнев Д.Д. Избранное. -С.314.

¹⁹Плеханов Б., Манн А. Указ. соч. ²⁰Там же.

²¹Верхратский С. А., Заблудовский П.Ю. История медицины. - К.: Вища школа, 1991. - С.417-418.

²²Плеханов Б., Манн А. Указ. соч. -15 июня.

²³Мясников А.Л. Указ. соч. - С.314.

²⁴Плеханов Б., Манн А. Указ. соч. -17 июня.

²⁵Там же. - 22 июня.

²⁶Там же.

²⁷Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. Вказ. прая. - С.417.

²⁸Мясников А.Л. Указ. соч. - С.314.

²⁹Тополянский В.Д., Бородулин В.И., Палеев Н.Р. Указ. соч. - С.342.

³⁰Большая медицинская энциклопедия. - Т. 19. - М., 1982. - С.440; Бородулин В. И. Роль Д.Д.Плетнева в становлении советской кардиологии // Клиническая медицина. -1986. - №7. - С. 143-146; Артемьев Е.Н. Указ. соч.-С. 156.

³¹Артемьев Е.Н. Указ. соч. - С. 157.

There are viewed lifeline and scientific activity of professor of Therapy D.D.Plyetnyov, native of Sumy region. There are investigated the details of legal proceeding against him (1938) and rehabilitation process (1985).

Отримано 10.12.2006.

ТРОЯН С.С.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ

Характеризуються наявні зараз у розпорядженні істориків оригінальні й опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, особисте листування і політична кореспонденція з історії колоніальної політики Німеччини.

Проблеми ідеології і практики німецького колоніалізму другої половини XIX -початку XX ст. та їх взаємовпливів і взаємозв'язків із "світовою політикою" не належать до числа модних, кон'юнктурних. Тому під час їх вирішення вимагається особлива ретельність дослідження, здатна зацікавити читачів глибиною наукового аналізу, використанням і ретельним опрацюванням великого комплексу різнопланових документів і матеріалів, критичним переосмисленням праць, написаних представниками різних наукових напрямків і шкіл.

У першу чергу звернемо увагу на архівні документи німецького міністерства колоній, які зберігаються в Центральному державному архіві м.Потсдам. У часи кайзера Вільгельма II (1888-1918) про їх використання не могло бути і мови через встановлений термін давності. У період Веймарської республіки і фашизму дослідженням історії німецького колоніалізму цікавилися мало, оскільки боялися, що це може завадити вимозі про повернення колоній Німеччині. Після закінчення Другої світової війни найважливіші архівні фонди були вивезені союзниками, зокрема матеріали міністерства колоній потрапили до Москви. У 1955 р. Радянський Союз повернув понад 140 тис. архівних справ, і серед них - німецького міністерства колоній¹. З того часу вони зберігаються в архіві м.Потсдам і є доступними для дослідників. У справах міністерства колоній в основному знаходяться неопубліковані матеріали, частина яких була використана німецьким істориком Х.Дрекслером².

Слід також мати на увазі, що велика кількість документів імперського міністерства колоній, міністерства закордонних справ, імперської канцелярії, рейхстагу, колоніальних товариств і колоніальної адміністрації були зняті на мікроплівки працівниками Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПРІ) у Москві, де вони зберігаються зараз, їх використання і аналіз дає унікальну можливість на основі оригінальних матеріалів розкрити всю складність і багатогранність завершального етапу формування ідеології німецького колоніалізму у 80-90-х рр. XIX ст. Вони містять чимало відомостей з питань історії німецького колоніалізму, планів створення "Великої Німеччини" та їх ідеологічного забезпечення, політичної боротьби у німецькому рейхстазі й суспільстві навколо колоніальних проблем.

Слід також відзначити неопубліковані матеріали вже згаданого АЗПРІ, Центрального державного військово-історичного архіву Російської Федерації (ЦЦВІА РФ) і Російського центру зберігання і використання документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). Їх значення для дослідження німецької колоніальної проблематики полягає у наступному:

Троян Сергій Станіславович - доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського слав'ястичного університету.

1) у фондах "Канцелярії МЗС\ "Посольствау Берліні" і "2-ї газетної експедиції" АЗПРІ були свого часу виявлені і введені до наукового обігу документи, які раніше не використовувалися істориками при дослідженні процесу формування ідеології німецького колоніалізму. Прикладом можуть бути проект невідомого автора про створення "Великої Німеччини", який датується другою половиною 70-х рр. XIX ст., а також донесення російського дипломата П. А. Капніста з Берліна про мету, завдання і позицію Німеччини на міжнародній конференції з приводу поділу Конго;

2) статистичні дані про німецьку еміграцію 20-90-х рр. XIX ст. і колонізацію земель у Новому Світі з фонду "Німеччина" ЦДВІА РФ дозволили доповнити картину ідеологічної підготовки німецької колоніальної політики;

3) вивчення документів з фондів К. Лібкнехта і А. Бебеля, які знаходяться у Російському центрі зберігання і використання документів новітньої історії, дає можливість поглибити і аргументувати ряд положень і висновків щодо ставлення німецьких соціал-демократів до колоніальної політики кайзерівської Німеччини у 1884-1900 рр., а також проаналізувати значення антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві наприкінці XIX ст.

Низка сюжетів з історії німецького колоніалізму, зокрема пов'язаних з питаннями колонізації, допомагають уточнити матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Київ (ЦДІА України). Особливо цікаві дані містяться у фондах "Київського, подільського і волинського генерал-губернатора" і "Київського університету". Частина з них з науковою метою використовується вперше і дає можливість проаналізувати схожість і відмінності німецьких колонізаційних процесів у Східній Європі та за океаном.

Крім архівних матеріалів, необхідно також виділити численні документальні публікації, які більш-менш допомагають глибоко проаналізувати питання становлення і розвитку ідеології німецького колоніалізму, впливу на неї практики колоніальних анексій. Важливі дані щодо позицій різних фракцій рейхстагу, політичних партій та інших організацій, у зв'язку з німецькою колоніальною політикою в Африці й Океанії, містять стенографічні звіти засідань німецького рейхстагу³. Великий інтерес становлять дискусії у німецькому парламенті з питань державного субсидування пароплавних ліній і виділення коштів на колоніальні заходи, дебати з проблем колонізації, перспектив німецької колоніальної політики і англо-німецького колоніального суперництва. У додатках до стенографічних звітів подані "Білі книги" німецького уряду за різні роки, які слід розглядати як самостійне джерело⁴. На їх сторінках опубліковано низку матеріалів, що доповнюють дані інших джерел про ставлення політичних течій до колоніальної експансії Німеччини. Водночас їм властиве прагнення подати німецьку колоніальну політику у прикрашеному вигляді, завуалювати чи навіть замовчати факти пограбування, експлуатації або навіть винищення туземного населення, які часто характеризували діяльність німецьких колонізаторів на території Африки та Океанії.

Багато публікацій німецьких дипломатичних документів з'явилося у період між двома світовими війнами. Деякі з них допомагали дослідникам розкрити маловідомі аспекти історії німецького колоніалізму. Тут, безумовно, виділяється багатотомне видання "Велика політика європейських кабінетів у 1871-1914 рр."⁵ Незважаючи на часто тенденційний підбір документів, ця фундаментальна публікація дає можливість вивчити зовнішньополітичну ситуацію, в якій Німеччина здійснювала свої перші колоніальні загарбання, суть англо-німецьких колоніальних суперечностей, і частково, ставлення різних груп правлячого табору до німецького колоніального проникнення

на заокеанські території, починаючи з 1884 р., а також позицію і плани уряду у сфері континентальної східної політики.

Опублікований у Лейпцигу в 1938 р. збірник *"Німецька колоніальна політика в документах"*⁶ надає відомості про колонізаційну діяльність німецьких релігійних місій, дослідження Африки німецькими мандрівниками, торговцями, місіонерами у 1801-1884 рр., колоніально-політичні виступи рейхсканцлера Отто фон Бісмарка у рейхстазі протягом 1884-1889 рр., текст Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р.

Зазначимо, що наведені публікації документів суттєво доповнюють і розширюють джерельну базу про колоніальну політику кайзерівської Німеччини порівняно з більш ранніми виданнями німецького *"Державного архіву"* і *"Щорічника німецької колоніальної політики"*⁷.

При вивченні питань історії німецького колоніалізму важливе значення має використання західно- і східноєвропейських видань документів. Вони, зрозуміло, відрізняються підходами до підбору та інтерпретації матеріалу, але у комплексі дозволяють відтворити важливі грані колоніальної діяльності німців. Так, опубліковані у ФРН матеріали з історії Німецької імперії 1870-1914 рр. і збірник документів з проблем парламентаризму та діяльності політичних партій містять статистичні дані результатів виборів у рейхстаг, наочно підтверджують зростання впливу соціал-демократичної партії в умовах дії *"виключного законодавства"*, ілюструють вплив депутатських фракцій на вибір шляхів і методів проведення колоніальної політики⁸. У західнонімецьких виданнях документів з питань політики Німеччини у 1871-1918 рр.⁹ відображені деякі аспекти політичної боротьби у зв'язку з загостренням наприкінці XIX ст. англо-німецьких колоніальних протиріч. Це питання, а також весь комплекс економічних і політичних інтересів Німеччини в Африці допомагають з'ясувати опубліковані в Лейпцигу і Берліні документи періоду правління рейхсканцлера Бісмарка¹⁰. У підготовленій східнонімецькими вченими публікації архівних матеріалів з історії німецького робітничого руху та соціал-демократії¹¹ зібрано багато відомостей стосовно позиції різних груп соціалістів, газети *"Соціал-демократ"*, соціал-демократичної фракції у рейхстазі у зв'язку з колоніальною політикою урядів Бісмарка, Капріві, Гогенлое.

Важливим історичним джерелом є мемуари, спогади, особисті папери, політична кореспонденція німецьких державних діячів і колоніальних ділків досліджуваного періоду. Слід мати на увазі, що мемуари належать до особливого виду джерел, які при всій їх важливості і значимості несуть багато суб'єктивного й особистого.

Детально зупинився на питаннях формування зовнішньополітичних основ німецького колоніалізму у своїх спогадах рейхсканцлер Отто фон Бісмарк¹². При цьому сама колоніальна політика і ставлення до неї різних політичних течій у Німеччині висвітлені на їх сторінках мало. Виняток становить опис реакції Бісмарка і німецької громадськості на підписання Гельголанд-Занзібарської угоди 1890 р. Набагато детальніше і глибше внутрішні основи колоніалізму, вплив на них політичних партій, їхніх фракцій у рейхстазі, колоніальних об'єднань проаналізовані на сторінках зібрання творів Бісмарка¹³. Вміщені там матеріали допомагають розібратися у мотивації і підходах різних політичних та суспільних сил до вирішення колоніальних проблем, їхнього впливу на розвиток ідеології німецького колоніалізму.

Використання публікацій особистих паперів впливового німецького політичного діяча кінця XIX ст. барона Ф.Гольштейна, спогадів канцлера Х.Гогенлое, політичної кореспонденції державного секретаря Г.Бісмарка, німецьких послів у Лондоні і Відні П.Гатцфельда і Ф.Ейленбурга¹⁴ дає можливість глибше розкрити роль різноманітних

політичних сил і соціальних верств німецького суспільства у становленні колоніальної ідеології. Особливо це стосується публікації щоденників, нотаток і значної частини переписки *"сірого кардинала"* барона Гольштейна, який наприкінці XIX ст. займав провідну позицію у міністерстві закордонних справ. Там міститься багато оцінок і характеристик німецької колоніальної політики, ставлення до неї політичних партій, рейхстагу і громадськості. Деякі дослідники назвали видання щоденників, особистої і дипломатичної переписки Гольштейна найважливішою подією після виходу документів *"Велика політика європейських кабінетів у 1871-1914pp."*¹⁵.

Шовінізмом і явними антианглійськими настроями пронизані спогади німецького мандрівника і колоніального авантюриста К.Петерса¹⁶. Він розповів про свої завоювання східноафриканських територій і показав ставлення до цього різних кіл у Німеччині та Великобританії. Петерс прямо закликав до загарбання колоній, заявляючи, що Німеччина повинна збагатитися за рахунок інших народів і отримати те, чого була позбавлена¹⁷. Тим самим всю діяльність Петерс спрямував на утвердження наступного важливого принципу ідеології німецького колоніалізму - кайзерівська Німеччина може і повинна створити власну заморську колоніальну імперію, зайняти своє *"місце під сонцем"* і відігравати провідні ролі на міжнародній арені.

Необхідно також ознайомитися з низкою робіт німецьких соціал-демократів, які допомагають прослідкувати процес формування антиколоніальної лінії у німецькому суспільстві. Окремі замітки про ставлення соціалістів до колоніальної політики є в *"Історії німецької соціал-демократії"* Ф.Мерінга¹⁸. Найдетальніше у ній висвітлено конфлікт між соціал-демократичною партією та її депутатами в рейхстазі у зв'язку з обговоренням законопроекту про державні субсидії пароплавним компаніям. Рейхстаг розглядав це питання, яке фактично прямо було пов'язане з колоніальною політикою, у 1884-1885 рр. ставлення німецьких соціалістів до колоніальної політики в кінці XIX ст. всесторонньо розкрито у виступах і промовах лідерів партії А.Бебеля і В.Лібкнехта¹⁹. Слід також відзначити статті і брошури з історії колоніальної політики К.Каутського²⁰, який був противником колоніальних загарбань і поневолення народів Азії, Африки, Америки крупними капіталістичними державами. Неабияке значення для вивчення позиції німецької соціал-демократичної партії і її парламентської фракції має обширна переписка, опублікована Міжнародним інститутом соціальної історії в Амстердамі²¹. Погляди німецьких соціалістів на питання політики та ідеології німецького колоніалізму розкриваються також у переписці К.Маркса і Ф.Енгельса з А.Бебелем, В. Лібкнехтом, К.Каутським, Е.Берштейном та іншими соціал-демократами²². Колоніально-політичні проблеми були предметом дискусій на партійних з'їздах СДНП²³.

Важливим історичним джерелом з досліджуваних проблем є преса і періодика. Характерна особливість преси полягає в тому, що вона дає можливість прослідкувати боротьбу думок, у ній міститься обширна інформація і велика кількість фактів про ставлення правлячих кіл, політичних партій і німецької громадськості до питань колоніальної політики. Велике значення цих матеріалів пояснюється і тим, що саме у пресі кожний народ проявляє свій дух, преса сприяє формуванню певних ідей, у тому числі німецька преса суттєво впливала на складання основних принципів і засад ідеології німецького колоніалізму.

З німецьких газет у першу чергу слід відзначити *"Альгемайне Цайтунг"*, яка видавалася спочатку в Аугсбурзі, а з 1 жовтня 1882 р. - у Мюнхені. Оскільки вона не була органом жодної політичної партії, то їй віддають перевагу історики різних напрямків і шкіл. Німецький історик першої третини XX ст. М.Гаген запевняв, що *"безбарвна, підкреслено-об'єктивна направленість газети більше сприяє виявленню*

рушійних сил епохи, ніж читання провідних партійних органів"²⁴. Однак при розгляді позиції *"Альгемайне Цайтунг"* з колоніального питання стає ясно, що вона прагнула стати на позицію, прийнятну для різних груп буржуазії. Перевага газети в тому, що вона має річні показники, які полегшують її використання як історичного джерела.

Провідну роль у колоніальній пропаганді німецької буржуазії та в підтримці колоніальної політики Бісмарка відіграла партія націонал-лібералів. Рупором цієї партії виступав її друкований орган *"Кельніше Цайтунг"*, яка відображала погляди підприємців Рейнської області - найрозвинутішої в Німеччині. Газета систематично і наполегливо проповідувала ідеї німецької колоніальної експансії. За це вона удостоїлася від противників колоніальної політики, за визнанням редакції, епітету *"колоніально-гювін істська"*²⁵.

На захист колоніальної політики Бісмарка енергійно виступила також тісно пов'язана з ним щотижнева націонал-ліберальна газета *"Тренцботен"*, яка виходила у Лейпцигу. Особливо часто вона друкувала статті таких прихильників рейхсканцлера, як співробітник міністерства закордонних справ Л.Бухер і редактор самого щотижневика Буш, а також відомого пропагандиста колоніальних загарбань барона Брюнгена.

Стосовно журналів, які відображали позицію націонал-ліберальної партії, то найбільший інтерес викликає широковідомий і впливовий щомісячник *"Пруссіше Ярбюхер"*. Його редактором був авторитетний історик і публіцист Г.Трейчке. Статті в журналі самого Трейчке, згадуваного барона Брюнгена та інших публіцистів, політиків і колоніальних діячів з описом і аналізом поступової мобілізації *"громадської думки"* в інтересах натхненників колоніальної експансії відігравали велику роль у колоніальній пропаганді 80-90-х років XIX ст.

Не була ворожою політиці колоніальних загарбань позиція газет, які виражали інтереси консервативної партії Німеччини. Серед них слід відзначити органи консерваторів і вільних консерваторів *"Нойє Пруссіше Цайтунг"*, *"Пост"*, *"Кройціцйтунг"*. На жаль, автор не мав змоги працювати в повному обсязі з підшивками цих газет за досліджуваний період. Ми змушені були задовольнитися вивченням їх позиції з колоніального питання через публікацію оригінальних матеріалів у випусках *"Європейського історичного календаря"*, який виходив під редакцією Шультгеса починаючи з 1884 р.²⁶

Позиція ще однієї правлячої партії - прогресистської - добре прослідковується шляхом дослідження матеріалів газети *"Фоссіше Цайтунг"*. Вона не поділяла надмірного натхнення *"колоніальних ентузіастів"*, але ніколи не відмовлялася підтримати заходи, *"необхідні для захисту життя і майна німців за океаном"*²⁷. Приблизно таку ж позицію займала і ліва буржуазна газета, орган південно-німецької народної партії *"Франкфуртер Цайтунг"*. Зауважимо, що розширити можливості використання німецької преси для аналізу колоніально-політичних проблем допомагають і ювілейні видання з історії названих газет²⁸. Крім того, питання політики й ідеології німецького колоніалізму знайшли також відображення на шпальтах друкованого органу католицької партії Центру газети *"Германія"*, яка прагнула уникнути докорів у відсутності патріотичних почуттів і в цілому підтримувала колоніальні заходи кайзерівської Німеччини.

Велику кількість матеріалів на колоніальні теми у 90-ті роки XIX ст. публікував орган Пангерманського союзу *"Альдойче Блеттер"*. Більшість з них спрямовані на підтримку урядової заокеанської і континентальної політики, пронизані закликами до її активізації. Пангерманці вимагали форсування програми будівництва великого

військово-морського флоту і захисту німечтва у всіх куточках світу. Для пангерманської преси особливо характерна шовіністична і антибританська спрямованість. На сторінках *"Альдойче Блеттер"* також особливо часто і голосно звучали заклики до посилення континентальної колоніальної експансії у східному напрямку. Вивчення позиції пангерманської преси з колоніального питання дозволяє значно глибше розібратися у суті, направленості і проявах геополітичних засад ідеології німецького колоніалізму, її впливі на становлення зовнішньополітичного курсу німецької *"світової політики"*.

Відмінну від названих вище газет і журналів позицію з питань німецької колоніальної політики зайняла соціал-демократична преса. Ставлення німецьких соціалістів до колоніальної експансії добре прослідковується через вивчення матеріалів, які публікували органи партії: 1) газета *"Соціал-демократ"* - з 1879 р. видавалася у Цюриху і нелегально переправлялася у Німеччину; 2) робітнича газета *"Берлінер Фольксблатт"*, яка виходила в Берліні з 30 березня 1884 р. і пізніше була перетворена на центральний орган соціал-демократичної партії, газету *"Форвертс"*; 3) *"Нойє Цайт"* - щотижневий теоретичний журнал, який видавався у Штутгарті з 1883 р.

Обширний матеріал з цілого комплексу ідеологічних проблем німецького колоніалізму міститься також у пресі інших країн. Виділяються тут особливо британські і російські газети та журнали. Серед англійських видань у першу чергу треба відзначити орган лондонського Сіті журнал *"Економіст"* і найвпливовішу британську газету *"Тайме"*. Зрозуміло, що на протигау німецькій пресі вони часто носили яскраво виражений антинімецький і джінгоїстський (джінгоїзм - крайня форма англійського шовінізму) характер.

Окремо слід зупинитися на аналізі російської преси досліджуваного періоду. Серед усього її розмаїття виділимо лише найголовніші видання, які приділяли багато уваги колоніальній тематиці, систематизувавши їх у три основні напрямки: консервативний (газета *"Новое время"* і журнал *"Русский вестник"*), буржуазно-ліберальний (газета *"Неделя"*, журнали *"Русская мысль"* і *"Вестник Европы"*), офіційно-урядовий або поміркований (газети *"Правительственный вестник"* і *"Московские ведомости"*). Кожний з названих напрямків включав низку відтінків, спостерігалися випадки, коли збігалися оцінки і погляди авторів матеріалів преси різних напрямків. Однак у своїх принципових оцінках подій три названі напрямки були досить автономні та незалежні у характеристиці сучасної їм колоніальної політики Німеччини й інших держав. Фундаментальні статті з проблем колоніалізму вміщувалися, як правило, у *"товстих журналах"* і належали перу найбільш відомих та авторитетних авторів. У зв'язку з цим вони відрізнялися серйозним аргументованим підходом, розрахованим на освічену публіку, перш за все інтелігенцію.

Російська преса, незважаючи на своє підцензурне становище, прекрасно справлялася з головним прямим обов'язком - бути повноцінним кваліфікованим інформатором російського суспільства, у тому числі з питань зовнішньої та колоніальної політики. Перш за все звертає на себе увагу високий ступінь обізнаності російської преси, яка практично ні в чому не поступалася німецькій та британській. Здавалося, не існувало жодного питання міжнародного життя, яке не було б повністю і всебічно висвітлено. Характерна для російської преси також велика кількість точок зору, причому дискусії велися не тільки між виданнями різних напрямків, але й між авторами і співробітниками одного видання. Звичайно, висловлювалися найрізноманітніші точки зору - від крайніх правих до крайніх лівих - стосовно всіх питань міжнародного життя, серед яких не останнє місце займали ідеологічні та політичні аспекти німецького колоніалізму.

Високий ступінь інформованості, оперативності, полемічності російської періодичної преси пояснюється тим, що вона використовувала кілька джерел зовнішньополітичної інформації: різного роду офіційні урядові документи; телеграми РТА, ПТА і зарубіжних інформаційних агентств; матеріали зарубіжних газет і журналів; повідомлення як постійних, так і випадкових власних кореспондентів. Використовуючи в комплексі всі чотири групи джерел, російські журналісти мали можливість повідомляти своїм читачам повноцінну інформацію, що стосується також колоніальної політики Німеччини, діяльності колоніальних товариств і союзів, реакції інших держав на кроки німецького керівництва в колоніальній сфері.

Джерелом з досліджуваної теми є обширна наукова і публіцистична література даного періоду, тісно зв'язані з нею роботи німецьких економістів Ф.Ліста і В.Рошера, історика і публіциста Г.Трейчке, брошура місіонера Ф.Фабрі, якого західні історики називають *"ідеологом німецького колоніалізму"*²⁹, а також книга французького економіста П.Леруа-Больє *"Про колонізацію у сучасних народів"*, яка справила великий вплив на розвиток колоніальної пропаганди в Німеччині³⁰. Ідеї цих та інших ідеологів німецькі публіцисти, учені, політики розвивали і пристосовували до інтересів колоніальної політики не лише під час, але задовго до перших колоніальних загарбань Німеччини. У їх пропаганді німецька публіцистика 70-90-х рр. XIX ст. відігравала значну роль.

Публіцистика - це своєрідна *"література поглядів"*, оскільки вона не тільки висвітлює і розкриває суть подій, але й намагається виявити їх причини і визначити можливі наслідки. Тому вона містить обширний і дуже цікавий за змістом матеріал для дослідження. У пошуку і підборі публіцистичних творів полегшують роботу друковані каталоги бібліотеки Німецького колоніального союзу, які зберігаються у фондах Російської державної бібліотеки та Інституту наукової інформації з суспільних наук (м.Москва)³¹. Вони дозволяють використовувати публіцистику в тому об'ємі, який відповідає її ролі у колоніальній пропаганді в Німеччині й впливу на формування ідеології німецького колоніалізму та різноманітних зовнішньополітичних ідей, концепцій, доктрин.

Загалом, наявні зараз у розпорядженні істориків оригінальні й опубліковані архівні матеріали, документальні збірники, особиста переписка і політична кореспонденція з історії колоніальної політики Німеччини дають можливість об'єктивно і глибоко вивчити проблеми становлення і розвитку ідеології та практики німецького колоніалізму в другій половині XIX - на початку XX ст., їх тісного зв'язку з різними аспектами *"світової"* політики кайзерівської Німеччини.

²⁹Lotske H. Die Bedeutung der von der Sowjetunion Übergebenen Archivbestände für die deutsche Geschichtsforschung // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. - 1955. - Jg.3. - S.775.

³⁰Див.: Дрекслер Х. Юго-Западная Африка под германским колониальным господством, 1884-1915 / Пер. с нем.-М., 1987.

³¹Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Deutschen Reichstages. - B., 1871 (weiter-Reichstag).

³²Angra Pequena: Sammlung von Aktenstücken, betreffend die Unterstellung des Gebietes von Angra Pequena unter den Schutz seiner Majestät des Kaisers. - B., 1884; Reichstag. Anlagen. - B., 1885.

³³Die Grosse Politik der europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1-40.-B., 1922-1927 (weiter-GP).

³⁴Deutsche Kolonialpolitik in Dokumenten: Gedanken und Gestalten aus den letzten fünfzig Jahren. -Lpz., 1938.

³⁵Das Staatsarchiv: Sammlung der offiziellen Aktenstücke zur Geschichte der Gegenwart. Bd.43-44. -Hamburg, 1884; Jahrbuch der deutschen Kolonialpolitik: Aktenstücke der deutschen Kolonialpolitik. Bd.1, 3. -Lpz., 1885-1890.

⁸Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien. Reicfae I. Bd.3/1. -Diisseldorf, 1966; Sozialgeschichtliches Arbeitsbuch: Materialien zur Statistik des Kaiserreichs 1870-1914.2. Aufl.-München, 1975. *

⁹Bismarck und die preussisch-deutsche Politik. 1871-1890.2. Aufl. - München, 1973; Unter Wilhelm II, 1890-1918. - Darmstadt, 1982.

¹⁰Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart: Ein Quellenwerk für die politische Bildung und staatsbürgerliche Erziehung: In 8 Bde. - B., 1951-1954; Handbuch der Verträge 1871 -1964: Verträge und andere Dokumente aus der Geschichte der internationalen Beziehungen. - B., 1968; Bismarck O. Dokumente seines Lebens, 1815-1898. - Lpz., 1986.

¹¹Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung: In 8 Bde. Bd. 3/1-2. B., 1956; Gemkow G. Dokumente des Kampfes des deutschen Sozialdemokratie gegen Bismarckskolonialpolitik und gegen den Rechtsopportunisten in den Jahren 1884/85 // Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung. -1959. -N2. - S.350-368; Dokumente und Materialien zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. - Bd.3. - B., 1974; Im Kampf um den revolutionären Charakter der proletarischen Partei: Briefe führender deutschen Arbeiterfunktionäre, Dezember 1884 bis Juli 1885. - B., 1977.

¹²Бисмарк О. Мысли и воспоминания. - В 3-х т. / Пер. с нем. - М., 1940-1941.

¹³Bismarck O. Die gesammelten Werke: In 15 Bde. - B., 1924-1933.

¹⁴Гоенлохе Х. Мемуары / Пер. с нем. - М., 1907; Hohenlohe-Schillingsfurst Ch. Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit. - Stuttgart-B., 1931; Holstein F. Die geheimen Papiere: In 4 Bde. - Göttingen, 1956-1963; Bismarck H. Aus seiner politischen Privatkorespondenz. - Göttingen, 1964; Eulenburg-Hertefeld Ph. Politische Korrespondenz. Bd. 1. - Boppard am Rhein, 1976.

¹⁵Rassow P. Die Stellung Deutschlands im Kreise der Großen Mächte 1887-1890. - Mainz, 1959. - S. 19.

¹⁶Peters K. Die deutsche Emin-Pascha Expedition. - München-Lpz., 1891; Idem. Wie Deutsch-Ostafrika entstand. -Lpz., 1912; Idem. Gesammelte Schriften. - Bd. 1-3. -München-B., 1941.

¹⁷Peters K. Gesammelte Schriften. - Bd.3. - S.282.

¹⁸Меринг Ф. История германской социал-демократии. - В 4-х т. / Пер. с нем. - М., 1921.

¹⁹Bebel A. Ausgewählte Reden und Schriften: In 2 Bde. - B., 1970-1978; Liebknecht W. Gegen Militarismus und Eroberungskrieg: Aus Schriften und Reden. - B., 1986.

²⁰Каутский К. Колониальная политика в прошлом и настоящем / Пер. с нем. - СПб., 1900; Kautsky K. Sozialismus und Kolonialpolitik: Eine Auseinandersetzung. -B., 1907.

²¹Archiv der Internationalen Instituts für Sozialgeschichte. - Amsterdam, 1970.

-Briefe und Auszüge von J.Ph.Becker, J.Dietzgen, F.Engels, K.Marx u.a. an P.A. Sorge und andere. -Stuttgart, 1921; Die Briefe von F.Engels an E.Bernstein. - B., 1925; Marx K. Briefe an A.Bebel, W.Liebknecht, K.Kautsky und andere. - Teill. - V.-L., 1933; Engels F. Briefwechsel mit K.Kautsky. - Wien, 1955; Engels F. Briefe an Bebel, - B., 1958; Liebknecht W. Briefwechsel mit K.Marx und F.Engels. - The Hague, 1963; Bebel A. Briefwechsel mit F.Engels. - L.-The Hague-P, 1965; Liebknecht W. Briefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten: In 2 Bde. - Assen, 1973.

²²Protokoll über die Verhandlungen des Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Protokolle über der Kongress der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei. - B.-Lpz., 1870 und weiter. ²⁴Hagen M. Bismarcks Kolonialpolitik. - Stuttgart-B., 1923. - S.VII. ²⁵Kölnische Zeitung. - 22.07.1885.

²⁶Europäischer Geschichtskalender. Bd.26-31. -Nordlingen-München, 1884-1890.

²⁷Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte. - B., 1904. - S. 172.

²⁸Die Vossische Zeitung: Geschichtliche Rückblicke aus drei Jahrhunderte; Geschichte der Frankfurter Zeitung 1856 bis 1906. - F.a.M., 1906.

²⁹Bade K.J. Imperialismus und Kolonialmission: kaiserliches Deutschland und koloniales Imperium. -Wiesbaden, 1982.-S.104.

³⁰List F. Das national System der politischen Ökonomie, 7.Aufl. - Stuttgart, 1983; Roscher Ж. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 2.Aufl. - Lpz.-Heidelberg, 1956; Roscher W., Jannasch R. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. 3. Aufl. - Lpz., 1885; Treitschke P.L. Das Deutsche Ordensland Preussen.

- Lpz., 1862; Idem. Zehn Jahre deutschen Kampfe. - B., 1913; Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. - P., 1874; Fabri F. Bedarf Deutschland der Kolonien? - Gotha, 1879.

³¹Brose M. Die deutsche Kolonialliteratur von 1884-1895, 1898-1902, 1904. -B., 1897, 1900-1905.

There are examined original and published archival materials, documents, personal and political letters concerning history of German colonial policy.

НЕСТЕРЕНКО В.А.

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ

Розглядаються історіографічні проблеми дослідження військової зони України періоду Другої світової війни. Проаналізовано творчий доробок вітчизняних і зарубіжних істориків, визначено проблемні питання у вивченні досліджуваної теми.

В останні роки активізувалися дослідження питань Другої світової війни. Значне місце в них приділяється регіональним аспектам окупаційного режиму. У цьому контексті важливим є розгляд історії досліджень становища північних і східних областей України, а саме - Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької (Сталінська) та Луганської (Ворошиловградська) областей, які і склали так звану "військову зону України".

Історіографію проблеми умовно можна поділити на три періоди: перший охоплює воєнні роки і завершується на початку 50-х років, другий - з середини 50-х до початку 90-х років і третій - з початку 90-х років до сьогодення.

Перші спроби осмислення того, що відбувалося на окупованій німцями та їх союзниками території України, були здійснені ще під час війни, коли в результаті контрнаступу радянських військ їм до рук потрапили перші трофейні документи, з'явилися свідчення очевидців. В основному вони розкривали злочини німецьких загарбників, при чому в них наводилися факти здебільшого з прифронтової зони, зокрема, Харківщини й Донбасу. Йдеться про роботи К.Дубини, А.Чеканюка, О.Глухого, С.Галаджасва¹, а також М.Калініна, Л.Новіченко, З.Шульги, які присвячені аграрній політиці в окупованих регіонах². У брошурі О.Леонтьєва "Зелена папка" Герінга" вперше розкрито структуру військово-господарського окупаційного апарату і вказано на існування цілісної системи заходів щодо пограбування окупованих територій СРСР³. Попри те, що ці матеріали готувалися переважно науковцями, все ж вони носять більше пропагандистський, ніж науковий характер.

У перше повоєнне десятиріччя виходить низка праць, в яких робиться спроба висвітлити історію війни в цілому⁴. Також з'являються наукові видання, в яких аналізуються окремі аспекти окупаційного режиму. Зокрема, кандидатська дисертація П.Індиченко присвячена аграрній політиці окупантів в Україні⁵. У дисертації Р.Новоплянської розглянуто стан Ворошиловградської області напередодні та на початку війни, боротьбу партизанів, підпільників, робітників, селян проти окупантів, злочинні дії німців на терені даного регіону. Авторка наводить цифри матеріальних збитків, завданих господарству області та її населенню. Торкається вона і політики окупантів в аграрному секторі, стверджуючи, що одноосібне господарство мало б слугувати приманкою для селян і відродити приватно-власницьку буржуазну ідеологію⁶. Хоча тема досить традиційна для радянської історіографії, цю роботу можна вважати однією з перших спроб розгляду даної проблеми в рамках одного регіону.

Отже, в перший період відбувається становлення історіографії війни: в цей час розроблена періодизація, напрацьовані перші концепції історії війни, видані перші узагальнюючі праці. Однак питання, пов'язані з окупацією північних і східних областей України, розглядаються дотично.

Нестеренко Вадим Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Сумського державного університету.

З середини 50-х років в умовах "хрущовської відлиги" було зроблено спроби подолати сталінські догми і шаблони, побудувати нові концепції, зокрема показати місце України у війні. Однією з перших подібних праць стала книга М.Супруненка⁷.

З початку 60-х років усе помітніше стає прагнення авторів до створення узагальнюючих, аналітичних праць з історії Великої Вітчизняної війни. Вийшла підготовлена російськими істориками 6-томна *"История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945"* та 12-томна *"История второй мировой войны. 1939-1945"*, в яких висвітлені і проблеми окупації, однак без розгляду його регіональної специфіки⁸. Напрацювання українських істориків знайшли відображення у масштабній 26-томній *"Історії міст і сіл Української РСР"*, двотомниках з історії робітничого класу і селянства, 3-томній книзі *"Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945рр."*⁹.

У працях М.Данилюка, М.Погребінського, С.Сажанюка, В.Мавила, М.Ковалю та інших розглянуто процес евакуації з України у східні райони СРСР устаткування, сировини, матеріалів з підприємств, МТС, колгоспів і радгоспів, культосвітніх закладів. При цьому акцент робився на керівній ролі комуністичної партії і зовсім не бралася до уваги доля населення, яке залишалося на окупованій противником території¹⁰. Евакуації музейних фондів присвячені роботи М.Сімкіна, Ю.Омельченка та В.Жабокрицького¹¹.

Окремо слід відзначити збірку доповідей радянських істориків на 3-й Міжнародній конференції з історії руху Опору, яка відбулася у м.Карлові Вари (Чехословаччина) у вересні 1963 р.¹² Учасники цього форуму Є.Болтін, Ф.Шевченко, І.Кравченко коротко охарактеризували структуру органів управління на окупованій території, в тому числі й у *"військовій зоні"* (вживається саме цей термін). В.Коваль, висвітлюючи політичну кризу окупаційного режиму в Україні, зазначив, що частина генералітету підтримувала ідеї А.Розенберга стосовно України. У виступах Г.Сорокіна та Д.Вірника наведено деякі факти і цифри, що торкаються територій, які входили до військової зони, хоча саме така дефініція не вживається. М.Коваль показав злочини німецьких загарбників проти культури українського народу.

М.Коваль в ряді своїх праць цього періоду торкається широкого спектру проблем Другої світової війни, які стосуються і військової зони. Він розглянув питання про місце України в загарбницьких планах німців, окупаційний режим і методи управління захопленими територіями, економічну експлуатацію, руйнування промисловості, матеріальні збитки від окупації, політику окупаційних властей у сфері освіти. Серед іншого, проаналізовані директиви військового командування і рейхсміністерства у справах східних областей у культурно-освітній сфері і засоби їх реалізації на практиці, в тому числі і *"на території з воєнним управлінням"*¹³.

В.Коваль у своїх тогочасних працях, окрім теми боротьби українського народу проти загарбників, звернув увагу на позицію Розенберга щодо України¹⁴. Дослідник торкнувся питання взаємин Розенберга з Гітлером й у зв'язку з цим зауважив безперспективність реалізації ідей рейхсміністра щодо лібералізації окупаційного режиму в Україні через непоступливість позиції фюрера. При цьому наголошувалося на позиції військового командування, представники якого підтримували ідеї Розенберга і взяли участь у конференції 18 грудня 1942 р. Для означення території тилівих районів вермахту автор вживає термін *"воєнна зона"*.

С.Лаута¹⁵ та В.Нем'ятий¹⁶ також фокусують увагу на характеристиці окупаційного режиму, зокрема становища селянства, *"нового земельного порядку"* у справі забезпечення вермахту всім необхідним за рахунок експлуатації окупованих регіонів.

Помітний внесок у розробку означеної тематики зробили М.Загорулько і А.Юденков¹⁷. Хоча автори ставили головною метою показати боротьбу радянських людей проти господарських заходів окупантів, у їх працях розкрито досить широке коло економічних аспектів війни. Спираючись на німецькі архівні документи, праці зарубіжних та вітчизняних істориків, використовуючи статистичний матеріал, дослідники глибоко розкрили значення економічних важелів у процесі підготовки і розв'язання Німеччиною Другої світової війни, а також нападу на СРСР. Поряд з цим аналізується система органів економічної експлуатації та управління окупованими радянськими територіями, зокрема у військовій зоні, висвітлено заходи окупаційної адміністрації по налагодженню роботи промисловості, її аграрну політику. Слід зазначити, що дослідники розглядали окупаційний режим на території СРСР, тому Україна згадується у загальносоюзному контексті.

У праці Т.Першиної аналізується ідеологічне підґрунтя, підготовка та реалізація *"східної політики"* рейху. Серед іншого, авторка висвітлює питання взаємодії поліції безпеки СД з вермахтом у військовій зоні, а також злочини вермахту на цих територіях стосовно радянських військовополонених¹⁸.

Традиційно негативно у радянській історіографії подано роль церкви, особливо УАПЦ, в окупованій Україні. Г.Суглобов, О.Осіпов, В.Бачинський, К.Дмитрук, С.Кривошеєв, М.Коваль розглядали її як штучне утворення нацистів та *"буржуазних націоналістів"* для *"гноблення"* українського народу¹⁹.

У 80-ті роки вийшла фундаментальна праця з історії України в 10-ти томах, восьмий том якої цілком присвячений періоду Великої Вітчизняної війни 1941 -1945 рр.²⁰ Він містить спеціальний розділ, де розглянуто німецький окупаційний режим в Україні, в якому досить повно висвітлено плани німецьких загарбників щодо захоплення та експлуатації української території, політика стосовно населення, діяльність окупаційного апарату. В роботі наведено цікавий фактичний матеріал, що ілюструє названі проблеми.

Отже, незважаючи на те, що у 50 - 80-х роках багато джерел і тем були закритими для широкого загалу дослідників, а висвітлювані проблеми нерідко обмежувались ідеологічними кліше, вдалося досить ґрунтовно окреслити й опрацювати значну частину проблем Другої світової війни, визначити напрямки подальших досліджень, в тому числі і з питань окупаційного режиму в Україні. Проте зазначені перешкоди зумовили певну односторонність та упередженість у висвітленні окремих сторінок воєнної історії України, а багато з них взагалі залишилися поза увагою радянських істориків. Це стосується й окупаційного режиму у військовій зоні України, функціонування якого вивчалось лише дотично.

Початок третього етапу у розвитку історіографії характеризується активізацією вивчення проблематики Другої світової війни. Це пов'язано з процесами розпаду СРСР, крахом соціалістичної системи у Центральній і Східній Європі, становленням нових незалежних держав натерені колишнього Радянського Союзу. Замовчувані раніше питання історії викликали неабияке зацікавлення в широких колах громадськості.

Ці складні суспільно-політичні трансформації не могли не впливати на процес становлення новітньої української історіографії. Як зазначав один з провідних вітчизняних істориків війни М.Коваль, головна суперечність полягала у тому, що значна частина дослідників ніяк не відвикне від озирання на ідеологічні стереотипи, як минулі, так і новонадбані, інших дезорієнтує відсутність *"директивних настанов"*, ще хтось у пошуках орієнтирів без особливих вагань озброюється сумнівними

судженнями або стає на кон'юктурно-утодовські позиції в інтерпретації фактів. Проте вчений відзначив і позитивні тенденції: за останнє десятиліття в Україні з'явилися у зародковому вигляді різні історичні школи, доктрини, напрями²¹. М.Коваль особисто доклав чимало зусиль до подолання вищеназваних негативних тенденцій в історіографії. Йому належать десятки праць, опублікованих у період незалежності України, в яких висвітлено різноманітні аспекти війни.

Кілька праць М.Коваля мають історіософський характер²². У них автор розмірковує над феноменом Другої світової війни, її впливом на історичну долю українського народу, місцем і роллю України в цій війні. Серед іншого дослідник торкається деяких аспектів окупаційного режиму у військовій зоні України. Це *"Україна 1939-45. Маловідомі і непрочитані сторінки історії"* та *"Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах"*²³. Так, висвітлюючи тему визиску українського селянства, історик відзначає, що у прифронтових районах він був меншим, оскільки залежав від поточних потреб вермахту, а податкова політика була поміркованішою. За таких умов селянство почувало себе краще, ніж за радянської влади.

Українські історики останнім часом велику увагу приділяють комплексу економічних питань, пов'язаних з війною й окупацією.

І.Ветров у своїх роботах розглядає економічні плани Німеччини перед нападом на СРСР, використання економічного потенціалу України для потреб вермахту, фінансову політику окупаційних властей, боротьбу українського народу проти економічних заходів окупантів²⁴. Вони містять багатий фактичний матеріал і цікаві висновки. Розглядаючи заходи окупаційних властей з використання економіки України, автор виділяє три етапи політики у цій сфері; справедливо відзначає залежність економічного курсу німецьких властей на окупованих територіях від становища на фронтах і, зокрема, визнання ними на початку 1942 р., після поразки під Москвою, необхідності часткової відбудови промисловості України; констатує зацікавленість у цьому німецьких монополій і змальовує використання ними окремих галузей промисловості. Історик приділяє увагу й самому процесу відбудови підприємств, зокрема важкої промисловості і шахт у Донбасі. Поряд з цим, одним з перших у вітчизняній історіографії І.Ветров аналізує заходи окупаційної влади по відродженню приватної кустарної промисловості.

Відродженню приватної ініціативи у Донбасі присвячена стаття І.Тарнавського²⁵.

Триває вивчення питання економічних втрат України в цілому, так і її окремих регіонів. Помітними у цій справі є напрацювання Л.Кондратенко, Л.Лук'яненка²⁶. Дистанціювавшись від концепцій радянського часу, дослідники зараховують до втрат України збитки, завдані евакуацією на початку війни. Так, Л.Кондратенко, серед іншого, акцентує увагу на ґрунтовності знищення радянськими військами матеріальних цінностей, устаткування тощо при відступі, а Л.Лук'яненко наводить список заводів, вивезених з України в роки Другої світової війни.

Питання евакуації радянськими установами майна та населення з України на початку Великої Вітчизняної війни розглядають також М.Бутпін, І.Перехрест та О.Перехрест, О.Салата²⁷. С.Бабенко характеризує наслідки цих процесів для населення, яке залишалося на окупованій території²⁸.

Серед питань економічної політики останнім часом увагу дослідників все більше привертають заходи окупаційних властей в аграрній сфері. У традиційному ключі цю тему висвітлюють В.Солодько, І.Романюк, І.Мазур та А.Зимнін²⁹. Ці автори торкаються основних елементів аграрної реформи, наводять дані про постачання різноманітної сільськогосподарської продукції з України, збитки, завдані окупантами.

Різноплановими є напрацювання О.Потильчака³⁰. У дисертації *"Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації"* автор проаналізував плани німецького керівництва щодо експлуатації ресурсів України, зокрема її сільськогосподарського потенціалу, заходи окупаційної влади з відновлення промисловості та сільського господарства України, систему примусової праці в роки окупації тощо.

Так, автор прийшов до висновку, що плани окупантів мали не просто колоніальний, а відверто грабіжницький характер; інтереси українського народу при цьому до уваги не бралися і трудова експлуатація селянства була частиною запланованої аграрної політики. На практиці, на думку дослідника, нацистський *"новий порядок"* щодо українського селянства набрав рис *"соціального маневрування"*, коли заходи соціального заохочення поєднувались з жорстоким трудовим примусом та методами терору.

Для з'ясування особливостей окупаційного режиму в областях військової зони необхідним є висвітлення структури адміністративних органів. У роботах П.Рекотова міститься реконструкція системи органів управління на окупованій території України, в тому числі й у військовій зоні³¹. При цьому автор вживає поняття *"зона військового управління"*. Дослідник вважає, що вертикальна структура органів військового управління була перевантаженою, а горизонтальна - роздutoю, оскільки вона була розрахована на значно глибше просування територією СРСР. Органи військового управління окупаційної армії, за твердженням автора, становили основу існування фашистського окупаційного режиму. Поряд з цим розглянуто систему поліцейських, судових і каральних органів, їх функції, а також особливості формування допоміжних і поліцейських підрозділів з місцевих жителів та військовополонених на території оперативного тилового району групи армій *"Південь"*.

Ю.Ніколаєць присвятив дослідження впливу складних подій початкового періоду війни й окупації на настрої населення. Автор робить спробу пояснити мотиви вчинків тих людей, які йшли на співробітництво з окупантами, торкається проблеми формування місцевої української адміністрації з диференціацією відповідних обставин на заході і сході України, ставлення населення до аграрної політики німців³².

Важливим питанням, яке і донині залишається на периферії дослідницьких зусиль, є феномен колаборації. Цю проблему вивчає В.Шайкан, яка приходить до визначення колабораціонізму як соціально-економічного, військово-політичного, морально-етичного явища, що виникає у процесі протистояння між ворогуючими державами як у мирні часи, так і під час війни, та виділяє дві її форми: пасивну співпрацю, коли населення добровільно виконує усі розпорядження окупантів, та активну, коли має місце свідоме й конструктивна співпраця з окупантами³³. Економічний аспект цієї проблеми висвітлює О.Потильчак³⁴. Торкається цього складного явища і В.Кириченко³⁵.

Ще одним блоком проблем періоду війни, дослідження яких привертає увагу українських істориків, є духовне та культурне життя населення в роки окупації. Особливе місце тут займають питання релігійного життя. Їх висвітленню присвячено низку публікацій Ю.Волошина³⁶, В.Гордієнка³⁷, О.Лисенка³⁸, І.Грідіної³⁹.

Ю.Волошин наголошує на активному використанні окупантами церковної тематики у пропаганді, яка будувалася на протиставленні німецької релігійної політики радянській. Поряд з цим подано широкий матеріал щодо відродження православних конфесій в областях військової зони й особливо на Харківщині, яка стала центром релігійного життя Лівобережжя⁴⁰.

На відміну від попереднього дослідника, В.Гордієнко розширює хронологічні рамки дослідження, не обмежуючись тільки періодом окупації⁴¹. Він виділяє чотири етапи релігійно-церковної політики німців в Україні. Автор характеризує ставлення німецьких установ до процесу відродження релігійного життя, зокрема рейхсміністерства східних територій, вермахту, служби безпеки СД, висвітлює стосунки православних конфесій, у тому числі в областях військової зони, відзначає позитивну роль місцевої української адміністрації в процесі пробудження релігійного життя.

Результати досліджень О.Лисенка лягли в основу докторської дисертації *"Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946рр."* та монографії⁴². Хоча автор не виділяє військової зони як такої, що мала особливості у сфері релігійного життя, все ж при аналізі засад і практики релігійної політики окупантів він не міг оминати ситуації, що склалася у Харкові. Зокрема, викладено обставини переходу Феофіла Булдовського до УАПЦ: у цьому питанні співпали погляди німецьких керівників і діячів міської управи Харкова, частина яких знаходилася під впливом націоналістичного підпілля.

У монографії О.Форстюка зібрані матеріали про долю сотень храмів Лутанщини, що дає змогу простежити процеси відновлення діяльності релігійних громад в роки окупації у цьому регіоні⁴³.

У публікаціях В.Ленської та О.Потильчака аналізуються засади політики окупаційної адміністрації у сфері освіти. В. Ленська робить акцент на їх расистській сутності й простежує особливості проведення цієї політики в різних областях окупованої території України⁴⁴. О.Потильчак розглядає заходи окупаційної адміністрації у сфері освіти у контексті необхідності підготовки кваліфікованої робочої сили. У зв'язку з цим відзначається неоднозначність підходів до вирішення цієї проблеми, що постала перед німецьким керівництвом, зокрема погляди А.Розенберга і Е.Коха. Автор окреслює позицію військової адміністрації, яка виявилася більш оперативною в питаннях організації професійного навчання.

У підконтрольних їй областях України вже в січні 1942 р. адміністрація дозволила створити заклади професійної освіти нижчого і середнього рівнів. Ініціатива відкриття належала місцевій українській адміністрації⁴⁵.

Статті М.Ковалю містять характеристику становища української культури в період окупації, зокрема умов відродження та діяльності товариства *"Просвіта"*, в тому числі у Харкові⁴⁶.

Діяльності різноманітних суспільно-політичних організацій в Україні в роки війни присвячені роботи М.Головка⁴⁷. Проте стосовно областей військової зони наведено лише кілька фактів.

Вартами уваги істориків є дослідження фахівців неісторичного профілю. Адже знавець, наприклад, мистецтва може глибше й більш професійно, а в певних аспектах, можливо, об'єктивніше висвітлити й дати оцінку тим чи іншим культурологічним процесам. Вищесказане, без сумніву, відноситься до дисертації доктора мистецтвознавства В.Гайдабури *"Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944)"*⁴⁸. Автор відтворює умови діяльності театрів на окупованій території, процес формування колективів, структуру управління театрами, аналізує їх репертуар, види сценічного мистецтва, співвідношення серед відвідувачів вистав німців й українців тощо. Дослідник кваліфікує цей період як розрив українського театру з методом соцреалізму та підключення до процесу світового сценічного мистецтва,

У роботах Т.Себти детально показана структура органів, які займалися збиранням, сортуванням та вивезенням культурних цінностей, в тому числі й

військової зони⁴⁹. У цьому ряду стоїть також кандидатська дисертація М.Ткаченка *"Музеї України під час другої світової війни (1939-1945рр.)"*⁵⁰. Автор наводить цікавий матеріал про діяльність музеїв Харкова в роки окупації і зазначає, що функціонування українських музеїв при німцях було масовим явищем.

Останнім часом з'являються дослідники, які розкривають регіональну специфіку окупаційного режиму, наприклад, В.Лавришук, А.Боляновський, Л.Суюсанов та інші.⁵¹ Особливо в цьому плані хотілося б відзначити дисертаційне дослідження І.Тарнавського *"Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.)"*⁵². Зокрема, йдеться про спроби окупаційних властей налагодити промислове виробництво у цьому регіоні. Автор детально зупиняється на процесі відновлення підприємств по галузях, особливо вугільної і важкої індустрії, наводить різноманітний матеріал по відродженню і діяльності дрібних приватних підприємств та кустарів. Окремий розділ дисертації цілком присвячений *"новому аграрному порядку"*. У четвертому розділі охарактеризовано окупаційну політику у сфері соціальних відносин, освіти та культури. При цьому використано цікавий матеріал місцевих архівів.

Різноплановими й ґрунтовними є роботи А.Скоробогатова⁵³. У монографії та статтях дослідник, використавши солідну джерельну базу, в тому числі і документи німецьких архівів, детально змальовує ситуацію в окупованому Харкові, розкриває процес становлення місцевої української адміністрації, складні відносини українських діячів з окупаційними властями та між собою, їх намагання відродити економічне, національно-культурне життя у зруйнованому, голодуючому місті⁵⁴.

У праці Б.Корогод, Г.Корогод, М.Логвиненка висвітлено різні аспекти перебігу війни на Сумщині. Залучивши матеріали місцевих архівів, автори, між іншим, розглянули економічну та культурну політику окупаційних властей⁵⁵. Також слід назвати праці краєзнавчого характеру В.Діброви⁵⁶, А.Міхненка⁵⁷, Ю.Давиденка⁵⁸, Д.Титаренка⁵⁹.

Не відкидаючи запропонований вищеназваними дослідниками регіональний підхід (за географічними або історичними регіонами - Південь, Донбас, окремі області тощо), слід зазначити, що, на наш погляд, проблематику окупаційного періоду варто розглядати в рамках адміністративного поділу, який склався в роки війни, тобто: рейхскомісаріату *"Україна"*, *"Трансністрії"*, Генерал-губернаторства, військової зони.

Серед узагальнюючих праць, які вийшли останнім часом в Україні, особливе місце займає заключний том серії *"Книга пам'яті України"* - *"Безсмертя"* (серед авторів - В.Галаган, І.Герасимов, О.Дубина, М.Коваль, В.Клоков, В.Король, О.Лисенко та інші.)⁶⁰. Серед іншого, в ньому подано характеристику окупаційного режиму, в тому числі в *"зоні військового управління"*.

У 2003 р. вийшла 6-томна *"Політична історія України. XX століття"*, четвертий том якої присвячений періоду Другої світової війни, (автори - В.Кучер, В.Коваль, В.Гриневич)⁶¹. В розділах, написаних В.Кучером, йдеться про характер окупаційного режиму, соціокультурне та релігійне життя тощо.

У 2006 р. започатковано серію *"Більше не таємно"*. Її перший том містить інформацію про так звані *"окупаційні фонди"* державних архівів України. Разом з тим у ньому подано ряд робіт українських істориків з різних проблем окупаційного режиму. Деякі з них торкаються питань, пов'язаних з військовою зоною України. Так, О.Лисенко та В.Нестеренко висвітлюють адміністративний аспект окупаційного режиму, І.Ветров - фінансову політику Німеччини і держав-сателітів на окупованій території України, О.Потильчак - політику нацистів у сфері професійної освіти, В.Шайкан та В.Шайкан -

ідеологічне підґрунтя колабораціонізму, Н.Кашеварова-джерелознавчий аспект документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга⁶².

Окремі аспекти окупаційного режиму в Україні стали предметом досліджень зарубіжних істориків. Він розглядається переважно як головна причина посилення руху Опору в тилу вермахту. Деякі праці були перекладені російською мовою, і з ними могли ознайомитися й радянські історики.

Так, результатом співпраці вищезгаданих авторів М.Загорульката А.Юденкова з німецьким дослідником Н.Мюллером стала монографія останнього, видана в СРСР⁶³. Вона присвячена ролі вермахту у здійсненні окупаційного режиму на радянській території, зокрема в областях, які перебували під безпосереднім управлінням військових інстанцій. У книзі висвітлено участь військового керівництва у процесі планування і розробки політичного розчленування СРСР і пов'язану з цим співпрацю з іншими установами рейху, зокрема міністерством А.Розенберга. Також подано структуру військово-адміністративних та військово-економічних органів на зайнятій території Радянського Союзу, показано діяльність останніх у сфері експлуатації промислового та сільськогосподарського потенціалу окупованих регіонів, у тому числі й України.

Спрямування політики окупаційної адміністрації в Україні розглядали американські вчені А.Даллін та І.Каменецькі. На їх думку, якщо б німці проводили відповідний місцевим умовам і традиціям курс, вони б могли дістати підтримку значної частини місцевого населення⁶⁴.

Рольф-Дітер Мюллер торкається проблеми співробітництва населення з окупантами і вважає, що лояльність була обумовлена не стільки політичними міркуваннями, скільки бажанням вижити. Зміну ставлення окупантів до населення наприкінці 1941 р. автор пов'язує з невдачами на фронті і необхідністю пошуку робочої сили. Він зазначив, що командування вермахту виступало проти політики масового вивезення населення окупованих областей до Німеччини, оскільки існувала потреба у робочій силі у межах військової зони, до того ж це спричинило втечу людей у партизанські загони⁶⁵.

Одним з факторів, які вплинули на розвиток новітньої української історіографії, була поява праць істориків діаспори. Серед них найпомітнішими стали роботи В.Косика *"Україна під час Другої світової війни 1938-1945 рр."* та *"Україна і Німеччина у Другій світовій війні"*⁶⁶. Беззаперечною перевагою цих праць є те, що автор висвітлює проблеми взаємин України і Німеччини, ніроко спираючись на документи німецьких архівів. Багато з них він наводить наприкінці книг, що дає змогу читачеві ознайомитись з ними і скласти власне враження. У названих роботах цікавим є розгляд питання про розробку керівництвом Німеччини концептуальних засад окупаційної політики стосовно України і дискусії з цього приводу.

Отже, в сучасній науковій літературі тією чи іншою мірою знайшли своє відображення деякі аспекти окупаційної політики у військовій зоні України, але спеціальні монографічні дослідження на цю тему поки що відсутні.

Дубина К. Варвари двадцятого віку. - Саратов, 1942. - 16 с; Чеканюк А. Народне ополчення в героїчній обороні Києва і Одеси. - М., 1943.-24 с.; Глухий О. Німецькі фашисти-люті вороги українського народу. - М., 1942. - 74 с; *Боротьба українського народу проти німецьких загарбників*: 36. статей / Заг. ред. К.Г.Г'услистою і Л.М.Славина. - Уфа, 1942. - 48 с; *Галаджев С. Что происходит в оккупированных областях Украины.* - [Б.М.], 1942. - 21 с; *Сліди фашистських звірів*: 36. статей про німецький розбій у Харкові. - К.-Х.: Держполітвидав України, 1944. - 79 с; Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території міста Харкова і Харківської області. - К.-Х.: Укрдержвидав, 1944. - 129 с.

[^]Калинин М.И. Смерть немецким крепостникам. - М.: Госполитиздат, 1943. - 16 с; Новіченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про "німецьку земельну реформу" на тимчасово окупованій Україні). - Саратов: Укриздат при ЦК КП(б)У, 1942. - 20с; Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі.-Уфа, 1942.-36 с

³Леонтьев А. "Зеленая папка" Геринга. - М.: Госполитиздат, 1942. - 42 с.

⁴Минц И. Великая Отечественная война Советского Союза. - 2-е изд., испр. - М.: Госполитиздат, 1947. - 72 с; Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М.: Госполитиздат, 1948. - 191 с; Анисимов И.В., Кузьмин Г.В. Великая Отечественная война Советского Союза, 1941-1945. - М.: Воениздат, 1952. - 190 с.

⁵Индыченко П. Провал аграрной политики немецких фашистов на временно оккупированной Советской Украине в 1941-1944 гг.: Автореф. дис.... канд. юрид. наук / КРУ им.Т.Г.Шевченко. - К., 1949.- 18 с.

⁶Новогаянская Р. Борьба трудящихся Ворошиловградской области против немецко-фашистских оккупантов. Июль 1942-1943 гг.: Дис. ...канд. ист. наук. - К., 1953.-229с.

⁷Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). - К.: Госполитиздат УССР, 1956. - 472 с.

[^]История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945: В 6 т. - М.: Воениздат, 1960-1965; История второй мировой войны. 1939-1945.: В 12 т. - М.: Воениздат, 1973-1982.

[^]Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. - К., 1967-1974; Історія робітничого класу Української РСР: В 2 т. - К., 1967; Історія селянства Української РСР: В 2 т. - К., 1967; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941-1945 рр.: У 3 т. / М. О.Буцько, М.М.Власов, П.І. Денисенко та інш. - К.: Політвидав України, 1967-1969.

¹⁰Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941-1942 гг. / Сб. статей и воспоминаний. - М.: Наука, 1966. - 263 с.; Данилюк М.З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства // Наукові праці з історії КІРС. - Вип. 3-4. - К., 1965. - С.70-108; Погребінський М. Евакуація матеріальних ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни // Укр. іст. журнал. -1959. - №3. - С.8-17; Саженок С., Мавило В. Героїчний подвиг робітників України під час евакуації промисловості на Схід. 1941-1942 рр. //Вісник Київського університету. Сер.: Історія. -К., 1968. -№10. -С.66-76; Коваль М. Перебазування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни. 1941-1942 рр. /У Укр. іст. журнал. -1970. - №2. - С. 19-26.

¹¹Симкин М.П. Советские музеи в период Великой Отечественной войны // Труды НИИ музееведения. - Вып.2. - М.: Советская Россия, 1961. - С. 176-327; Омельченко Ю.А. До питання про німецько-фашистські плани пограбування культурних цінностей українського народу // Питання нової та новітньої історії. - Вип. 12. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. - С.93-99; Він з/се. Музейне будівництво на Україні в 1921-1945 рр. //Укр. іст. журнал. - 1975. -№3. - С. 122-128; Жбюкрийський ВМ Піклування Комуністичної партії про збереження культурних цінностей та історичних пам'яток України в 1943-1945 рр. //Укр. іст. журнал. -1980. - №5. - С.98-104.

¹²Немешко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 гг.): Сборник статей / Под общ. ред. Е.А.Болтина. - М.: Политиздат, 1965. - 388 с.

¹³Коваль М. Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. - К.: Політвидав України, 1965. -113 с; Он же. Борьба населения Украины против фашистского рабства. - К., 1979. - 132 с; Он же. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. - К., 1977. - 126 с; Он же. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах // Общественно политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. трудов. - К.: Наукова думка, 1988.-231 с.

¹⁴Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна 1941-1945 / АН УРСР, Ін-т історії. - К: Наукова думка, 1966. - 264 с; Він же. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. - К.: Політвидав України, 1970.-135 с

¹⁵Лаута С.П. Колгоспне селянство радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. - К.: Вид-во Київського ун-ту, 1965. - 364 с.

¹⁶Немятый В.Н. Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине 1941-1944 гг.-К., 1980.-62 с.; Он же. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. - К., 1982. - 230 с

¹⁷Загорюлько М.М., Юденков А.Ю. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. -М., 1970. -173 с; Они же. Крах плана "Ольденбург". -М., 1974.-376 с.

¹⁸Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине. 1941-1944.-К: Наукова думка, 1985.- 170с.

¹⁹Суглобов Г.А. Союз креста и меча. - М.: Воен. изд-во Мин-ва обороны СССР, 1969. - 73 с; Осипов А. А. Катехизис без прикрас. - М.: Госполитиздат, 1963. - 37 с; Бачинський В.М. Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія - служниця ворогів українського народу). - К: Тов-во "Знання" УРСР, 1963. - 29 с\Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. - К.: Тов-во "Знання" УРСР, 1977. - 46 с; Він же. Свастика на сутанах (Про реакційну діяльність уніатської та української

автокефальної православної церков). - К.: Політвидав України, 1973. - 52 с; *Кривошеє С.* Фашизм і церква // *Людина і світ.* - 1975. - №5. - С.39-41.; *Коваль М.* УАГЩ - служниця фашистських окупантів // *Людина і світ.* - 1986. - №1. - С.56-63.

²⁰*История Украинской ССР: В 10-ти томах. - К., 1981-1984 / Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.). - М., 1984. - Т.8. - 639 с.*

²¹*Коваль М.В.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни: історія та сучасність (Роздуми на межі віків) // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2001. - вип.5. - С.3-13.*

²²*Він же.* Друга світова війна і Україна (1939-45): Історіософські нотатки // *Шсггитут історії України НАНУ. Історичні зошити. - К., 1999. - 75 с; Він же.* Друга світова і Велика Вітчизняна війни в історичній долі воєнного та повоєнного поколінь народу України / *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - С.4-17; Він же.* Місце і роль України на воєнно-політичній арені Другої світової війни в Європі // *Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей. - К., 2000. - Вип.4. - С.3-15.*

²³*Він же.* Україна 1939-45. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К.: Вища школа, 1995. - 194 с; *Він же.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // *Україна крізь віки: В 15 т.*

- К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. - Т. 12. - 336 с.

²⁴*Ветров І.Г.* "Фінансова війна" третього рейху на окупованій території України в 1941-1944 рр. / *Укр. іст. журнал. - 1995. - №3. - С.96-100; Він же.* Економічна експансія третього рейху в Україні. - К.: Червона хвиля. - 2000. - 232 с; *Він же.* Економічна експансія "третього рейху" та промисловість України в роки Другої світової війни: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педаг. ун-т ім.М.П. Драгоманова.

- К., 1999. - 243 с; *Він же.* Боротьба українського народу проти економічної експансії фашистської Німеччини // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. - Вип.6. - СІ 97-201; Він же.* Теоретичні засади воєнно-економічної політики фашистської Німеччини щодо України та її промисловості // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2001. - Вип.5. - С. 126-131; Він же.* Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941-1944 рр.) // *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. - СІ 12-118; Він же.* Україна в економічних планах правлячих кіл фашистської Німеччини напередодні нападу на Радянський Союз // *Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (27-28 жовтня 1994 р.). - К., 1995. - С.І 12-117.*

²⁵*Тарнавський І.С.* Спроби налагодження і використання окупаційною владою місцевої промисловості та впровадження приватної ініціативи в Донбасі (1941-1943 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. - Вип.6. - С.283-287.*

²⁶*Кондратенко Л.В.* Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України // *Укр. іст. журнал. - 1977. - №1. - С. 133-141; Він же.* Радянська історична література про крах економічних планів фашистських окупантів у Донбасі // *Укр. іст. журнал. - 1982. - №5. - С.А30-136; Він же.* До питання економічних втрат України в 1941-1944 рр. // *Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К., 1996. - С. 194-202; Лук'яненко Л.* Наше майно на чужій землі: Список заводів, вивезених з України в роки другої світової війни // *Вісті з України. - 1995. - С.3-9.*

²⁷*Бушин М.І., Перехрест ІВ.* Евакуація матеріальних ресурсів та населення України на початку Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002.*

- Вип.6. - С.263-266; *Перехрест ОТ.* Евакуація ресурсів сільського господарства України на початку Великої Вітчизняної війни: здобутки і втрати // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. - Вип.6. - С.266-273; Салата О. О.* Особливості процесу перебазування промислових потужностей Донбасу в період оборонних боїв (червень - грудень 1941 р.) // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2003. - Вип.7. - Ч.П. - 299 с. - С.158-168.*

²⁸*Бабенко СЮ.* Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: Дис.... канд. іст. наук : 07.00.01/ Донецький державний ун-т. - Донецьк, 2000. - 163 с.

²⁹*Солодько В. О.* Аграрна політика німецько-фашистської окупаційної влади в Україні // *Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції* / Харківський держ. ун-т, 1995. - С.56-58; *Романюк І.М.* Українське село в роки німецької окупації // *Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. - Вип.6. - С.201-203; Мазур І, Зимнін А.* Окупаційна аграрна політика третього рейху в Україні (1941-1944 рр.) / *Слов'янські народи в Другій світовій війні: 36. наукових праць // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. - К., 2000. - Вип.6. - С. 173-175.*

³⁰*Потильчак О., Іванова К.* Сільськогосподарський потенціал Уїфаїни в експансіоністських планах "третього рейху" напередодні радянсько-німецької війни / *Слов'янські народи в Другій світовій війні: 36. наукових праць // Історія слов'янських народів: Актуальні проблеми дослідження. - К., 2000. - Вип.6. - С. 173-175.*

окупації 1941-1944 // Молода нація. -1996. - №4. -СІ 86-209; *Він же*. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Національний педагог. ун-т ім. М.П.Драгоманова. - К., 1999. - 205 с.

¹¹Рекотов П.В. Органи управління в Україні під час фашистської окупації// Пам'ять століть. -1997.-№5.- С.121-126; *Він же*. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Укр. іст. журнал. -1997. - №3. - С.90-91; *Він же*. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 (Історико-правовий аспект): Автореферат дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01/Ун-т внутр. справ. -Х., 1997.-19 с.

¹²Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 - липень 1942 рр.). - Вінниця: Тезис, 1999. - 62 с.

"Шайкан В. О. Колабораціонізм та його зміст // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2002. - Виб. - С.226-230; *Він же*. Злочинна діяльність українських колаборантів у роки Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2003. -Вип7.-Ч.І.-С.263-272.

¹³Потильчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941-1944): причини і прояви. - К.: УДПУ ім.М.П. Драгоманова, 1997. - 29 с.

"Кириченко В.П. "Українське питання" в контексті Другої світової війни // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К., 1996. - С.20-25.

¹⁴Волошин Ю. Відродження УАПЦ на Харківщині в період німецької окупації // Український засів.-1996.-

Ч.7-9.-С.142-152;5/«Ісє.Українська православно-церковна історія нацистської окупації(1941-1944)/Полтавський держ. пед. ін-т ім.В.Г.Короленка. -Полтава, 1997. - 26с.;*Він же*. Відродження УАПЦ на Слобожанщині в роки Великої Вітчизняної війни // Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції/ Харківський держ. ун-т, 1995. - С.79-81.

"Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії на Україні // Укр. іст. журнал. -1998.-№3. - С.107-112.

¹⁵Лисенко О. С. Християнство в умовах Другої світової війни (історична ретроспектива) // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К., 1996. - С. 182-194; *Лисенко О. С., Зальмон В.Й.* Релігійна ситуація в роки німецької окупації України // Сторінки воєнної історії України: 36. наукових статей. - К., 1997. - Вип.1. - С.26-45.

¹⁶Гридіна І.М. Православна церква в Україні під час другої світової війни 1939-1945 рр.: Людський вимір: Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Донецький нац. ун-т. - Донецьк, 2001.-20 с; *Вона жє*. Православна Церква України періоду німецько-фашистської окупації - з історії конфлікту // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. - Донецьк, 2000. - Вип. 1. - С.209-219; *Вона жє*. До питання про релігійне життя в Україні під час німецької окупації// Історія України: Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. - Вип. 16. - Київ-Донецьк: Рідний край, 2001. - С126-132.

¹⁷Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941-жовтень 1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський держ. пед. ун-т ім.В.Г.Короленка. -Полтава, 1997.-151с.

¹⁸Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939-вересень 1945 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кієвський ун-т ім.Т.Г.Шевченка. - К., 1999. -189 с.

¹⁹Лисенко О. С. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Дис.... д-ра іст. наук: 07.00.01/ НАН України, Ін-т історії України. - К., 1999.-480 с.;*Він же*. Релігійне життя на Україні в 1943-1946 рр. -К., 1997. -496с.

²⁰Форстюк О.Д. Православная Луганщина в годы гонений и трагических испытаний (1917-1988 гг.). - Луганск: Редакционно-издат. отдел ЛИВД, 1999. -119 с.

"Ленська В. Расійська педагогічна доктрина і "Mein Kampf" Гітлера // Друга світова війна і Україна: Матеріали наукової конференції (27-28 квітня 1995 р.). - К., 1996. - С.75-77; *Вона жє*. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Укр. іст. журнал. -1990. - № 10. - С 81-86.

²¹Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. - 1998. - №12. - С10-13; *Він же*. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944): політика і практика агресора. - К., 1998. - 36 с.

²²Коваль М. "Просвіта" в умовах "нового порядку" (1941-1944) // Укр. іст. журнал. -1995.-№2. -С.37-42; *Він же*. Доля української культури за "нового порядку" (1941-1944 рр.) // Укр. іст. журнал. -1993. - №9. -СІ 3-28; *Він же*. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 рр. // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. - Вип.7. Культура і війна. Погляд через століття. - К.: Абрис, 1996. - С12-19.

²³Головко М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія. - К.: Олан, 2004. - 704 с.

²⁴Гайдабура В.М. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944). Автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. - К., 1999. - 20 с.

*⁹Сєбта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07.00.01 /НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського. - К., 2000. - 225 с; *Вона ж.* Документи Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) // Наукові записки: 36. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. - Т.4. - К., 1999. - С.398-412.

⁵⁰Ткаченко М.І. Музеї України під час другої світової війни (1939-1945 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01/ Український держ. педаг. ун-т ім.М.П.Драгоманова. - К., 1996. - 223 с.

⁵¹Лавришук В.І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України. 1941-1944 рр.: Автореферат дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. - Київ, 1998. - 26 с; *Боляновський А.В.* Німецька окупаційна політика в Галичині у контексті гітлерівського "нового порядку" в Європі у 1941-1944 роках: Автореферат дис.... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський нац. ун-т ім.І.Франка.

- Львів, 1999. - 17с; *Суюсанов Л.І.* Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.): Автореферат дис.... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний ун-т. - Донецьк, 2002. - 18 с; *Він же.* Донбас у планах німецько-фашистського командування і спроби окупаційного режиму у відновленні вугледобутку (жовтень 1942 - вересень 1943 рр.) // Вісник Донецького університету. Серія Б: Гуманітарні науки. - 2000. - №1. - С.219-224.

⁵²Тарнавський І. С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941-1943 рр.): Дис.... канд. іст. наук: 07.00.01/Донецький держ. ун-т. - Донецьк, 1999. - 220 с

⁵³Скоробогатов А. Харківське міське самоврядування в 1941-1943 рр./Березіль. -1996. -№7-8. - С. 139-162; №9-10. - С. 145-164; *Він же.* ОУНУ Харкові за часів окупації(1941-1943 рр.) // Укр. іст. журнал. -1999. - №6. - С.81-89; *Він же.* Харківщина у вогні Великої Вітчизняної війни: підсумки, проблеми та перспективи дослідження/Україна в роки Великої Вітчизняної війни: До 50-річчя перемоги: Матеріали: тези обласної наукової конференції / Харківський держ. ун-т, 1995. - С. 14-16.

⁵⁴*Він же.* Харків у часи німецької окупації (1941-1943). - Х.: Прапор, 2004. - 368 с

"Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. - Суми: Козацький вал, 2003. -178 с

⁵⁶Діброва В.Г. Роменщина в полум'ї війни: Історико-краєзнавчий нарис. - Ромни: Просвіта, 1998. - 111 с.

⁵⁷Михненко А.М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни(1941-1945). - Донецьк: Юго-Восток, 2000.-152 с

⁵⁸Давиденко Ю.М. Національно-культурне життя на Ніженічині в період фашистської окупації (1941-1943 рр.)//Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. -Вип.6. -С.179-180.

⁵⁹Титаренко Д.М. Умови функціонування окупаційної преси Харківщини (1941-1943 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук, статей. - К., 2002. - Вип.6. - С.218-221.

⁶⁰Безсмертя. Кішга пам'яті України. 1941-1945 /Головна редакційна колегія (топова І.О.Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г.Вишневський). - К.: Пошуково-видавниче агентство "Книга пам'яті України", 2000. - 944 с

⁶¹Політична історія України. XX століття: У 6 т. - Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945. - К., 2003.-584 с

"Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. - К.: Вид. дім "Кисво-Могилянська академія", 2006. - Т. 1. - С.762-871.

⁶³Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941-1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. - М., 1974. - 3 87с.

⁶⁴Dallin. German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies. - New-York, 1957; Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941-1944. A Study of Totalitarian Imperialism. - Milwaukee, 1956.

⁶⁵Рольф-Дитер Мюллер. Насильственное рекрутирование "восточных рабочих": 1941-1944 // Вторая мировая война: Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки.

М. Д. ... 1997. - 700 с.

There are viewed historiographic problems of investigation of Ukrainian military zone during WWII. There is analyzed creative heritage of native and foreign historians. The problematic questions in research of the subject under investigation are determined.

Отримано 11.09.2006.

ГОНЧАРЕНКО О.М.

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ГЕНОЦИДУ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1941-1944)

Аналізуються матеріали кримінальних справ стосовно колишніх поліцаїв та працівників органів місцевого управління Рейхскомісаріату "Україна", які брали участь у реалізації злочинних планів нацистських окупантів.

Політика Голокосту, що здійснювалася з ініціативи вищого керівництва ІІІ Рейху, є одним з масштабних злочинів, вчинених тоталітарним режимом проти народів України. Відповідно до реалізації програми тотального знищення євреїв в усіх захоплених країнах проводились каральні заходи, остаточною метою яких стала фізична ліквідація етносу. Першими жертвами окупантів в Україні були радянські євреї. Нацистські пропагандисти оголосили їх політичною опорою сталінського режиму, а тому вони мали понести покарання за "злочини" проти українського народу.

Незважаючи на перемогу у Другій світовій війні, радянське керівництво унеможливлювало вивчення трагедії, що відбулася під час окупації України. Замовчування політики нацистів щодо євреїв здійснювалося з перших післявоєнних років. Це знайшло своє відображення і в архівних матеріалах, які в переважній більшості випадків уникають навіть згадок про жертви серед євреїв, використовуючи евфемізм "мирнірадянські громадяни". Давність часу, відсутність багатьох свідків та учасників подій унеможливлюють повноцінне вивчення проблеми і сьогодні. Проблема має не лише наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки її замовчування сприяє появі робіт, у яких українці звинувачуються у масовій колаборації та відповідній участі у Голокості¹. Повноцінних відповідей на ці абсурдні звштування не дано і донині. Однією з причин подібного стану речей є відсутність повноцінної джерельної бази. Навіть у документах Надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів наводяться лише дані про кількість знищених євреїв.

Одним з позитивних напрямків дослідження історії Голокосту в Україні на сучасному етапі є вивчення джерелознавчої бази. У 2003 р. Ф.Винокуровою захищено кандидатську дисертацію, предметом дослідження якої є джерельна база з проблем геноциду євреїв Вінничини².

Вивчати історію Голокосту, користуючись матеріалами радянських державних та партійних органів, майже неможливо. Для дослідників необхідні документи іншого походження та евристичного потенціалу. Одними з них є матеріали архівно-слідчих справ, що знаходяться у фонді 5 "Архівно-кримінальні справи" Державного архіву Служби безпеки України.

Тому автор ставить собі за мету проаналізувати архівні джерела радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальні справи на громадян, які співпрацювали з окупантами. Неупереджений аналіз цих справ допоможе дати відповіді на питання, що хвилюють громадськість, зокрема участь допоміжної поліції, місцевих органів управління у Голокості.

Гончаренко Олексій Миколайович - кандидат історичних наук, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Григорія Сковороди.

Виявлені та проаналізовані автором факти дозволяють глибоко розглянути весь комплекс проблеми. Вони окреслюють питання участі карателів, поведінки жертв, опору євреїв політиці геноциду, реакцію неєврейського населення на заходи фашистів щодо євреїв.

У фонді *"Архівно-кримінальні справи"* містяться слідчі матеріали на громадян, які співпрацювали з окупантами у місцевій поліції, поліцейських батальйонах та органах місцевого управління (міських, районних та сільських управах). Масив документів цього походження становлять кримінальні справи щодо осіб, не реабілітованих ні радянською, ні сучасною українською владою, тобто злочинців. Автором даної статті опрацьовано матеріали більш як 250 архівно-кримінальних справ, що дозволяє сформулювати певні попередні висновки, які також потребують уточнень. В усіх кримінальних справах кваліфікація вчинених злочинів здійснювалася згідно зі ст.54 Кримінального кодексу УРСР. Специфіка сучасного законодавчого забезпечення користування названим архівним фондом не дозволяє називати конкретні імена злочинців, рятівників та жертв окупаційного режиму'.

Кримінальні справи містять різноманітну інформацію: про створення окупаційних органів влади, реакцію місцевого населення на події, що відбувались в Україні, складний морально-психологічний стан населення, викликаний поразками Червоної армії. У даному випадку це важливе джерело для вивчення нацистського *"нового порядку"*.

Агентурні дані, свідчення очевидців подій, матеріали допитів колаборантів дозволяють відтворити значну кількість епізодів, пов'язаних із знищенням єврейського населення. У багатьох випадках заарештовані органами державної безпеки громадяни не брали безпосередньої участі в розстрілах, але з причин виконання посадових обов'язків були присутніми при проведенні акцій німецькими каральними підрозділами, брали участь у збиранні, розподілі та реалізації майна жертв. Ця група матеріалів містить відомості про зрадників і тих, хто, навпаки, рятував євреїв. Саме на основі цих матеріалів можна розглядати такі аспекти нацистського окупаційного режиму, як причини і мотиви колаборації частини місцевого населення, ступінь поширення антисемітизму в різних групах суспільства, вплив українсько-єврейських стосунків та політики сталінського режиму на моделі поведінки окремих соціальних груп.

При використанні зазначених фондів радянських спецслужб необхідно враховувати особливості юридичних і морально-психологічних процедур, що застосовувалися під час слідства щодо осіб, які співпрацювали з окупантами, а також членів їх сімей. Тому факти, отримані зі справ фонду, потрібно перевіряти на основі використання даних інших матеріалів радянського, а також німецького походження, залучати опубліковані спогади очевидців та учасників подій. Незважаючи на складний режим користування матеріалами фондів, критичний підхід до джерельної бази та відповідну методологію комплексного історичного дослідження документи здатні відтворити об'єктивну картину подій, які вивчаються.

Для критичного аналізу джерел та співставлення отриманих результатів з іншими даними автором опрацьовано такі документи архівно-кримінальних справ, як постанови на затримання та арешт, анкети заарештованих, протоколи допитів затриманих, заарештованих, обвинувачених, свідків, членів їх сімей, протоколи очних ставок обвинувачених та свідків, витяги з протоколів допитів підозрюваних осіб, протоколи засідань військових трибуналів, висновки обвинувачення, тексти вироків, протоколи огляду місць подій, довідки про розшукові справи, оглядові довідки та

висновки по архівно-кримінальних справах, речові докази, матеріали судово-медичних експертиз, акти ексгумації. Важливими є також пакети з речовими доказами. Як правило, це особисті речі обвинувачених, документи та посвідчення німецького походження, конспекти лекцій, прослуханих на поліцейських курсах у гебітскомісаріатах, окупаційна преса, штрукції>атх)зпорядженшмісцевої^купаційної влади. Усі ці документи використовувалися в якості доказів вини обвинувачених.

Матеріали кримінальних справ чітко ідентифікують національну приналежність жертв, а в багатьох випадках називають конкретну кількість розстріляних людей. Не зафіксовано жодного випадку, коли б радянські слідчі використовували термін *"мирні радянські громадяни"*. Навпаки, слідчі, проводивши кримінально-процесуальні дії, визначали національну приналежність жертв окупантів, називаючи українців, євреїв, поляків, росіян та циган. У справах присутні і відомості про особливості проведення акцій знищення кандидатів та членів ВКП(б), військовополонених, процедур їх затримання та ідентифікації.

Кримінальні справи стосуються як рядових поліцаїв, так і командного складу. Справи щодо другої категорії осіб є великими за обсягом та змістом інформації. Це стосується кримінальних справ на колишніх начальників Баришівської, Білоцерківської, Тетіївської, Ставищанської, Макарівської, Узинської та Фастівської районних поліцій генерального округу *"Київ"*.

Такі справи дуже важливі, оскільки в них йдеться про умови вступу на службу, участь у каральних заходах, дається характеристика поліцаїв та осіб, які були таємними агентами³. У зв'язку з постійною ротацією керівних кадрів поліції, в одній кримінальній справі можуть бути свідчення кількох начальників поліції, які у різних хронологічних межах окупації очолювали ці органи влади⁴. В інших випадках одна і та ж особа могла виконувати відповідні обов'язки у різних районних центрах. Так, начальник Макарівської поліції був переведений на аналогічну посаду у м.Бородянка⁵.

Матеріали архівно-кримінальних справ хронологічно відрізняються. Тому варто виділити періоди 1943-1944, 1945-1946, 1947-1949 та 1950-1962 рр. Відрізняються від інших кримінальні справи, що були заведені у період 1943-1944 рр., тобто з початком визволення території України. Кримінально-процесуальні дії у цей період проводились відповідальними працівниками ВКР *"Смерш"*. Як правило, це невеликі за обсягом кримінальні справи. Для них є характерною низька юридична кваліфікація злочинів, вчинених колишніми поліцаями, відносно слабка доказова база або й повна відсутність речових доказів. Основним критерієм винесення вироку виступали свідчення обвинуваченого та визнання ним своєї вини.

Ситуативне моделювання проведених кримінально-процесуальних дій доводить, що на багатьох заарештованих чинився тиск (нічні допити, багатогодинні допити з мінімальним записом отриманих свідчень, різка зміна поведінки заарештованих та обвинувачених осіб). Під час короткотермінового слідства обмежено використовувались допити свідків, методи перехресного допиту. Часто слідчі, які вели справи, вимагали застосування вищої міри покарання. Характерно, що це було виконано. Проте у матеріалах допитів присутні описи розстрілів людей, свідками (не виконавцями) яких були поліцаї.

Кримінальні справи, що були проведені в періоди 1945-1946 та 1947-1949 рр., дуже схожі між собою. Кримінально-процесуальні дії проводились працівниками райвідділів НКДБ. Юридична якість цих справ значно вища. Як правило, кримінальні

справи стосувалися поліцаїв, призваних до РСЧА польовими військкоматами. Виживши у штрафних батальйонах, демобілізовані ітюдмадяни повертались до рідних домівок. Незважаючи на численні нагороди, їх заарештовували, висували звинувачення і проводили слідство. Частина осіб, розуміючи своє майбутнє, переходила на нелегальне становище.

Особливу категорію становлять справи щодо членів націоналістичних організацій. Кримінальні справи на членів ОУН або на осіб, яким приналежність до ОУН нав'язувалась слідчими, за тогочасного тотального дефіциту друкувались на порівняно якісному папері. Якщо колишні поліцаї отримували різні строки ув'язнення, то у справах на так званих "оунівців" слідчі, як правило, вимагали застосування вищої міри покарання. При цьому слідчі намагалися звинуватити націоналістів у тих злочинах, яких вони не вчиняли.

В інших випадках поліцаїв, які вчинили злочини, намагались залучити до лав націоналістів, хоча вони такими насправді не були. Про важливість доведення факту приналежності громадян до організації націоналістів свідчить та обставина, що слідчі майже не звертають уваги на описи участі поліцаїв у розстрілах євреїв та інших категорій місцевого населення, займаючись виключно доведенням приналежності громадян до ОУН⁶.

Останній блок справ, що стосується 1951 -1962 рр., найцікавіший та юридично грамотно оформлений. Це кримінальні справи на громадян, які переховувались від правосуддя на території СРСР. В окремих випадках на момент проведення слідства частина колишніх поліцаїв повернулася з місць позбавлення волі і свідчила щодо своїх колишніх керівників та колег. Так, у справі колишнього начальника Тетіївської районної поліції, слідство над яким проводилось у 1962 р., у якості свідків допитувались кілька його колишніх підлеглих. Заарештованого у Кокчетаві Казахської РСР колишнього начальника поліції для проведення слідчих дій відправили по етапу на місце вчинення злочинів.

У кримінальних справах, проведених у післявоєнний період, містяться архівно-кримінальні довідки на інших засуджених осіб. Тому в одній кримінальній справі можуть міститися десятки довідок з характеристиками на засуджених осіб, кваліфікацією вчинених ними злочинів, описами розстрілів. Як правило, ці архівно-кримінальні справи мають по кілька томів.

Окремі кримінальні справи описують діяльність працівників місцевого управління, тобто сільських, міських та районних управ. Вина працівників цих органів часто полягала у виконанні функції реєстрації єврейського населення. Двірники та кербуди відповідали за правильне оформлення документації щодо місця проживання громадян. Жодних повноважень на фізичну ліквідацію цивільного населення вони не мали, але своїми діями сприяли *"остаточному розв'язанню єврейського питання"*.

Окремий змістовний сегмент архівно-кримінальних справ вказує на мотиви зростання так званих *"антисемітських проявів"* на визволеній території України. Часто-густо антисемітські настрої виявляли колишні колаборанти та зрадники, які затримували євреїв.

Так, громадянин, який затримав кількох євреїв у Білій Церкві, майже через рік після визволення міста у розмові з сусідкою зауважував: *"Хоч німців і далеко відігнали, але все-таки жидів ми ще будемо знищувати"*⁷. Інші поліцаї, які з якихось причин не були заарештовані радянськими спецслужбами, залякували своїх сусідів розправою, якщо вони повідомлять органи влади про їх участь у каральних заходах нацистів⁸.

Окремі члени сімей заарештованих та розстріляних поліцаїв у розмовах зі знайомими висловлювали своє незадоволення на адресу влади, *"називаючи керівників Радянської держави паразитами, що вони начебто нікому не дають життя, а живуть одні лише євреї"*⁹.

Матеріали кримінальних справ засвідчують ставлення радянської влади до жертв нацистів. Так, у протоколі огляду місця події у с.П'ятигори Тетіївського району, проведеного під час слідства над колишнім начальником поліції у 1962 р., вказується, що *"у даний час могила заросла травою, огороження і пам'ятника немає"*¹⁰.

Частина засуджених осіб прагнула перегляду справ, а тому у своїх заявах звинувачувала слідчих у застосуванні ними фізичних методів впливу для отримання неправдивих даних. Один з колишніх поліцаїв зауважував, що побачивши *"практичні"* результати дій слідчого, він запропонував йому підписати будь-які матеріали. Колишні поліцаї намагалися через своїх родичів вплинути на врятованих громадян єврейської національності.

Так, у 1959 р. до врятованої громадянки, яка проживала в м.Біла Церква, звернулась сестра колишнього начальника Ставищанської поліції з пропозицією підтвердити той факт, що він врятував її від розстрілу. У відповідь вона отримала відмову¹¹. Проте випадки, коли місцеві поліцаї брали участь у порятунку приречених на знищення громадян, не були поодинокими. У багатьох кримінальних справах наводяться факти як участі місцевих поліцаїв у різних формах переслідування євреїв, так і в порятунку та наданні допомоги. Характерно, що остання обставина слідчими до уваги не бралась. Не розглядались і свідчення громадян, що стосувались безпосередньої участі поліцаїв та працівників органів місцевого управління у їх порятунку та наданні допомоги.

Аналіз архівно-кримінальних справ засвідчує факти участі місцевої поліції у забезпеченні каральних дій окупантів. Місцева поліція не мала службової компетенції на проведення відповідних дій. Проте, перебуваючи у підпорядкуванні поліції безпеки та СД гебітскомісаріатів, жандармерії, місцева поліція здійснювала технічне забезпечення розстрілів. Арешт, охорона конвоювання, підготовка місць розстрілів -такими були дії місцевої поліції. В окремих випадках, очевидно, у зв'язку з нестачею кадрів німецьких каральних служб місцева поліція направлялася для проведення безпосередніх масових розстрілів. Непоодинокими були випадки участі місцевих поліцаїв в індивідуальних розстрілах євреїв.

У даній статті не використовується спрощена схема радянської історіографії, згідно з якою тільки злочинці та деморалізовані особи перебували у складі української поліції. У той же час важко уявити, що особи, які не мали психічних відхилень, могли брати участь у репресивних акціях окупаційної влади. Але будь-якій владі потрібні люди, які мають професійні якості для виконання покладених на них завдань. Тому на керівних посадах перебували особи з вищою освітою, наприклад, вчителі¹², військовослужбовці¹³, представники воєнізованої охорони виправно-трудова колоній¹⁴.

В окремих випадках на службі в окупантів перебували особи, які до війни виконували функції секретних співробітників НКВС¹⁵. За їх доносами було виявлено ряд місцевих керівників радянських спецслужб¹⁶. На рядових посадах перебували особи з будь-якою освітою.

Що стосується здеморалізованих осіб, то вони поступово звільнялись з органів поліції. Це стосується як рядового, так і керівного складу поліції. Підтвердженням цього

є приклад з першим начальником Білоцерківської поліції. Вже у другій половині листопада 1941 р. він був звільнений з роботи. Його наступник, колишній вчитель, описує свою попередника як особу, яка мала ознаки колишнього злочинця, до того ж постійно нетверезого під час виконання своїх службових обов'язків¹⁷. Поліцейські підлягали звільненню та арешту за вживання алкоголю і невиконання наказів командирів¹⁸. Моральний портрет цих осіб характеризує той факт, що окремі поліцейські після проведення перших розстрілів чоловіків-євреїв вимагали від їх родичів кошти за "послуги" із засинання ям з розстріляними¹⁹.

Про діяльність начальника Узинської поліції дав свідчення колишній начальник Білоцерківської поліції. Він розповідав, що цей керівник затримував на дорогах євреїв-втікачів з Києва. Заарештовуючи їх на дорогах, у місцях ночівлі, він, отримавши золоту монету номіналом 5 крб., відпускав жертв з тим, щоб знову заарештувати і отримати новий викуп²⁰. Сам колишній начальник Узинської поліції свідчив, що працював на цій посаді кілька місяців, після чого через неосвіченість був звільнений. При звільненні з посади кілька місяців перебував під арештом²¹. Один з учасників радянського руху опору також залишив про нього свідчення. Він вказує, що причиною арешту стали грабунки місцевого населення²². На жаль, слідчі, навіть у межах одного й того ж обласного Управління НКДБ, лише в окремих випадках мали можливість користуватися матеріалами, отриманими при проведенні слідства по інших кримінальних справах.

Матеріали кримінальних справ засвідчують той факт, що нацистським окупантам не вдалося знищити традиційні для українського суспільства основи загальнолюдської моралі. Поряд з тим, що одна частина українських поліцаїв брала участь у знищенні євреїв, інша, навпаки, рятувала їх. Значна кількість поліцаїв не бажала брати участі у каральних акціях окупантів, а за найменшої можливості уникала виконання наказів. Очевидець масового розстрілу євреїв у Яготині розповів, що бачив, як заступник начальника районної поліції бив поліцейського, який не бажав брати участі у розстрілі²³.

Матеріали кримінальних справ доводять, що частина жертв окупантів намагалася зберегти елементарну людську гідність. Так, у листопаді 1942 р. у м.Баришівка була заарештована медична сестра хірургічного відділення районної лікарні. Причиною її арешту була відповідна національна приналежність. Вона походила з м.Умань, сім'ї професора²⁴. З матеріалів кримінальної справи відомо про її службу в РСЧА. Потрапивши в оточення, дівчина змогла легалізуватись і працювала медичною сестрою в с.Мала Стариця Баришівського району. Влітку 1942 р. через низку особистих причин перейшла на роботу до районної лікарні. Населення села вважало її єврейкою. Проте ніхто з селян не сповістив про це окупаційну владу. Проживаючи у місті на квартирі у дружини працівника районної поліції і маючи єврейську зовнішність, вона всіляко намагалася довести оточуючим своє російське походження. Існує кілька версій причин її арешту. Про мужність цієї жінки розповідала її колега, яку також заарештували. Перебуваючи в одній камері, вона стала свідком її останніх годин життя: *"Бувши схвильована такою подією, я стала голосити і плакати в камері, а Євгенія мене заспокоювала. Вона мені нічого не сказала: хто, коли, як, де та за що її заарештував, а заспокоюючи мене говорила: "Мене через півгодини будуть розстрілювати, і то я не плачу"*²⁵.

Таким чином, виконання поставлених завдань дозволяє сформулювати відповідні висновки, кожен з яких повинен стати основою для подальших досліджень.

Отже, фонд "Архівно-кримінальні справи" є цінним джерелом для дослідження історії Голокосту в Україні. Це єдиний архівний фонд, який ідентифікує національну приналежність жертв нацистських окупантів. При користуванні його матеріалами необхідно враховувати особливості та період проведення кримінально-процесуальних дій щодо радянських громадян, які співпрацювали з окупантами в органах місцевої поліції та місцевого управління. Матеріали фонду висвітлюють весь комплекс проблем, пов'язаних з реалізацією "остаточного розв'язання єврейського питання" у рейхскомісаріаті "Україна". Незважаючи на складні умови окупації, українське суспільство не стало бездумним помічником у реалізації людиноненавистницьких планів нацистів.

¹Ляховицький Ю.М. "Черная книга" Холокауста и агония еврейского Галута" // Пам'ятати заради життя: Матеріали "круглого столу" з приводу 40-річчя загибелі членів Євр. антифашист, ком. (Київ, серп. 1992 р.) / Упоряд.: Н. Ф.Горовська, Ю.І.Шаповал. - К., 1993. - С. 151.

²Винокурова Ф. Фонди державних архівів Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941-1944 рр. Автореферат дис... канд. іст. наук. -К., 2003. - 19с.

³Державний архів Служби безпеки України (далі - ДА СБУ). - Ф.5. - Спр.55733. - Т.1. -Арк.102-116.

⁴Там само. - Спр.39831. - Т.2. - Арк.248-259,286-289.

⁵Там само. - Т.5. - Арк.19-20.

⁶Там само. - Спр.46872. - Арк. 193-203.

⁷Там само. - Спр.55733. - Т.2. - Арк. 162.

Памсамо.- Спр.39798.- Т.1.-Арк.42.

⁹Там само. - Т.2. - Арк.8.

¹⁰Там само. - Спр.63088. -ТІ.- Арк.255.

¹¹Там само. - Спр.57727. - Т.2. - Арк.193.

¹²Там само. - Спр.39831. - Т.2.-Арк.286.

¹³Там само. - Спр.57727. - Т.2. - Арк. 191.

¹⁴Там само. - Спр.62901. - Арк.26.

¹⁵Тамсамо. - Спр.55733. -Т.5. - Арк.38.

¹⁶Там само. - Т.4. - Арк.71.

¹⁷Там само.-ТІ.-Арк. 109,134.

¹⁸Там само. - Спр.51066. - Т. 1. - Арк. 139.

¹⁹Там само. - Спр.56724. - Арк.56.

²⁰Там само. - Спр.55733. - Т.1. - Арк.135.

²¹Там само. - Спр.61036. - Арк. 10,14.

[^]Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.57. - Оп.4. - Спр.229. - Арк.

114. ²³ДА СБУ. - Ф.5. - Спр.63148. - Арк.290. ²⁴Там само. - Спр. 23828. - Т.2. - Арк.359.

²⁵Там само.-Спр. 51718. - Т.2.-Арк.139; Там само.-Т.3.-Арк.80-83,112.

There are analyzed materials of investigated criminal cases regarding former politsays (i.e. Ukrainians who served German invaders on the Ukrainian territory) and clerks of the local administration of "Ukraine" Reichscommissariat, who took part in the fulfillment of the criminal plans of Nazi invaders.

ПРОФЕССОР Н.И.КЕФЕР (1864-1944) И ЕГО ВОСПОМИНАНИЯ

Профессор Николай Иванович Кефер (Kafer) - крупный ученый-медик, один из пионеров ортопедии в Российской империи и СССР. Опубликованы его некрологи и юбилейные статьи¹. Однако они писались в советское время, когда авторы их не все могли рассказать. В постсоветское время небольшая наша статья была помещена на страницах энциклопедии *"Немцы России"*, издающейся в Москве², и ему посвящена наша статья, увидевшая свет в ФРГ³.

В семье внука Н.И.Кефера Георгия Борисовича Зозулевича (Одесса) хранится фрагмент воспоминания профессора, написанный на немецком языке. Ниже он впервые публикуется, но в переводе на русский язык, который сделан Г.Б.Зозулевичем. Отдельные слова, фразы не удалось прочитать и в этом случае эти места в тексте отмечены многоточием в ломанных скобках, а если нет уверенности в правильности расшифровки отдельных слов, то после этих слов в круглых скобках поставлен вопрос.

В данной вводной статье мы изложим жизненный путь Н.И.Кефера. Цель нашей работы - служить введением к воспоминаниям, и поэтому мы будем следовать этими воспоминаниями, давая по поводу их разъяснения. Так как воспоминания Кефера резко обрываются второй половиной 1880-х годов, есть необходимость рассказать о последующих этапах его жизни. Для этого мы будем широко привлекать архивные материалы и в том числе материалы семейного архива. Кроме того, в конце мы приводим список опубликованных работ Н.И.Кефера, который нами составлен на основании данных личного архива профессора. В тексте нашей статьи ссылки на этот список даны цифрами в круглых скобках, в отличие от остальных ссылок на литературу и источники, которые даны в прямых скобках.

Итак, Николай Кефер родился 24 января (5 февраля) 1864 г. в колонии Ней-Монталь (Neu-Monthal, другое написание - Неймонталь; с 1945 г. - Переможное) Пришибской волости Мелитопольского уезда Таврической губернии Российской империи (ныне - в Запорожской области Украины) в семье колониста евангелическо-лютеранского вероисповедания. Родители его - Иоганн Кефер (1815-1866), бывший в двух браках, и Христина Кефер (около 1820-1900), урожденная Голл/Goll, в первом браке Судек/Sudeck, в третьем - Рикер/Ricker.

Его дедушка Яков и бабушка по отцовской линии происходили из городка Пирмазенс/Pirmasens, что возле Цвайбрюкена/Zweibrucken в Пфальце. В 1807 г. Яков Кефер иммигрировал в Россию и первоначально обосновался в основанной немцами-эмигрантами колонии Альт-Монталь/Alt-Monthal в Пришибской волости Мелитопольского уезда. Однако вскоре он покинул это место и основал с несколькими колонистами новую колонию Ней-Монталь. В 1864 г. в ней было уже 38 дворов с 392 жителями (мужчин - 189 и женщин - 203), был кирпичный завод и сельская школа⁴.

Старший сын Якова Кефера - также Яков (о нем рассказ в начале воспоминаний) имел двух сыновей: младшего Готлиба и старшего - Генриха, женатого на Розине.

Другим сыном Якова Кефера был Иоганн - впоследствии ставший отцом Николая Кефера. Он родился в колонии Ней-Монталь в 1815 г.

Иоганн Яковлевич Кефер в первом браке был женат на урожденной Штайнингер / Steiningер (f 1856). В этом браке родилось 15 детей, но из них в живых осталось пять: Яков, Христиан, Кильян, Иоганн, Паулина.

Старший из них Яков (единокровный брат Николая Кефера) был женат на сводной сестре Катарине Судек и скончался в 1870 г.

Следующий сын от первого брака, Христиан, жил в колонии Андребург/ Andreburg в 5 верстах от Ней-Монталья. Он умер в начале 1870-х годов.

Третий брат, Кильян, умер в 1874 г. от туберкулеза легких.

Четвертый единокровный брат Н.Кефера Иоганн умер рано, в возрасте 17-18 лет.

Последним, пятым, ребенком от первого брака отца Николая Кефера была Паулина, родившаяся примерно в 1855 г. Она вышла замуж за молодого человека по имени Репп и уехала с ним в отдаленную колонию.

Дедушка (Иоганн Голл/Goll) и бабушка Николая Кефера с материнской стороны также были выходцами из Германии. Они происходили из Шорндорфа/Schorndorf (Вюртемберг). Иммигрировав в Российскую империю, они осели в Бессарабской области, где в колонии Гофнутштал/Ноггнш^зіаі (волость Клястиц/Klostiz) примерно в 1820 г. родилась мама Николая Кефера - Христина Голл. У неё был брат Иоганн Голл, бывший чабаном в Таврической губернии. У дяди Иоганна и его жены Каролины было три сына (двоюродные братья автора воспоминаний): Николай, Виктор и Фридрих.

Мать Н.И.Кефера в первом браке была замужем за Йозефом Судеком, который происходил из той же колонии Гофнунгсталь. В этом браке было шестеро детей, но четверо умерли в молодом возрасте. Остались двое детей - Евгений и Катарина, которая, как уже отмечено выше, вышла замуж за Якова, старшего сына от первого брака отца Николая Кефера. Йозеф Судек умер в степи при невыясненных обстоятельствах*

Бракосочетание родителей Н.Кефера Иоганна Яковлевича Кефера и Христины Иоганновны Судек состоялось в 1858 г. У молодоженов было к этому времени всего семеро детей: четыре сына и дочь у Кефера, одна дочь и один сын у Судек. Появлению на свет Николая Кефера предшествовало рождение двух девочек, умерших в раннем возрасте. Отец Николая умер в мае 1866 г., то есть спустя два года после его рождения.

Мать Николая Кефера приблизительно через год после смерти супруга вступила в новый брак с Иоганном Рикером/Ricker. Он был значительно моложе своей супруги, был вдовцом и имел двоих детей от первого брака - сына Отто (на два года старше Николая Кефера) и дочь Ольгу (одного возраста с ним).

В шесть лет Николая Кефера отдали в сельскую школу, а в августе 1875 г. в одиннадцатилетнем возрасте он поступил в гимназию в Бердянске, в которой учился 8 лет, окончив ее в 1883 г. В ту эпоху в гимназии учились еще несколько сыновей колонистов.

Среди них исключительной одаренностью отличался А.Нойфельд/Neufeld (1862-1909), который в 1878 г. приехал из менонитской колонии Мюнстерберг/Munsterberg и поступил в бердянскую гимназию. Впоследствии он стал директором реального училища в г.Бердянск, а тогда - в гимназические годы оказал на юного Николая Кефера совершенно особое влияние. Его судьбе Н.И.Кефер посвятил специальную брошюру воспоминаний (12).

В этих воспоминаниях Николай Иванович описывает и то, как в августе 1883 г. Нойфельд и он отправились вместе в Одессу, где должна была начаться их учеба в Императорском Новороссийском университете (ныне Одесский национальный университет им.И.И.Мечникова). Ехали они в Одессу, так как Таврическая губерния входила в состав Одесского учебного округа. Эта поездка через Севастополь осталась навсегда в его памяти. Они были молоды, здоровы и чувствовали себя свободными мужчинами, жаждавшими знаний и стремившимися припасть к источнику, могущему удовлетворить эту жажду. На корабле они встретили еще школьного приятеля Пекаторова, ехавшего с той же целью, и познакомились с будущим студентом из Мариуполя Георгием Ивановичем Челпановым (1862-1936). Последний спустя годы займет кафедру философии сначала в Императорском университете Св.Владимира в Киеве, а затем в Императорском Московском университете⁵. В Одессе Нойфельд поселился с Челпановым (оба поступили на историко-филологический факультет) и Пекаторовым, а Кефер объединился с Карлом Хертером и Генрихом Хёгером, о которых он подробно рассказывает в своих воспоминаниях.

Сокурсником Кефера, который поступил на отделение естественных наук физико-математического факультета, оказался Абрам Шмуль.

Здесь надо несколько слов сказать об Абраме Фишелевиче Шмуде (1867-1930). Он родился в Одессе в еврейской семье иудейского вероисповедания. С 1875 г. получал среднее образование в 3-й Одесской гимназии. В том же году, что и Николай Кефер, поступил на то же отделение естественных наук. Сохранились его прошения на имя декана с просьбой *"освободить от внесения платы за право слушания лекций"* в связи с *"недостаточностью"*⁶. Позднее - в 1892 г. - он перешел в православие. При святом крещении получил имя Александр и после этого пожалован был императором фамилией Самойлов. Отчество вместо Фишелевич изменил на Филиппович. С 1903 г. он профессор Казанского университета. Один из крупнейших советских физиологов, в 1930 г. получил Ленинскую премию⁷.

После двух лет обучения в стенах Новороссийского университета у Кефера созрело решение приступить к изучению медицины и перевестись в Императорский Дерпский университет (ныне Тартуский, Эстония), где в то время преподавание велось на немецком языке и профессорами немцами. Он обсудил это со своим другом Шмудом. Последний согласился с доводами Кефера. Они забрали свои документы и в августе 1885 г. отправились в город их мечты.

Дерпский университет в ту эпоху отличался от других вузов империи и составом своих студентов, большинство из которых были местные уроженцы. Именно студенты-немцы и определяли дух и строй студенческой жизни. В воспоминаниях Кефера описываются и Дерпт тех лет, и некоторые профессора университета.

Воспоминания обрываются на незаконченном предложении при описании периода обучения в Дерпском университете - вторая половина 1880-х годов. Создается впечатление, что на следующих листочках было продолжение, но в личном архиве профессора найти их не удалось. Поэтому далее при изложении биографии Николая Ивановича Кефера мы будем пользоваться уже другими источниками.

Студента Кефера привлекли лекции и по патологической анатомии профессора Тома (Thoma; 1847-1923). Рихард Тома, уроженец и подданный Германии, в бытность своего профессорства в Гейдельбергском университете подал документы на открывшуюся вакансию в Дерпском университете, был избран ординарным профессором и за два года до поступления туда Николая Кефера переехал из Германской империи в Российскую. Николай Кефер дополнительно стал заниматься в институте патологической анатомии проф. Тома, два семестра неофициально числясь вторым ассистентом в этом институте. Пять лет учебы в Дерпте прошли быстро и в 1890 г. Кефер получил диплом лекаря⁸. В том же году окончил университет А.Шмуль⁹.

После этого лекарь Кефер решил защитить еще диссертацию на степень доктора медицины. Работал над ней он в том же институте патологической анатомии проф. Тома и под его руководством. В следующем году состоялась защита диссертации *"К методике измерения эластичности стенки сосудов"*. В этой экспериментальной работе, диссертант впервые предложил свой способ измерения эластичности вырезанной из трупа артерии (1). В конце этого же 1891 г. подходит к концу строительство Одесской евангелической больницы, и в связи с этим в больницу начали набирать медицинский персонал. Одесса - четвертый по населению город в России после Петербурга, Москвы и Варшавы, южные морские ворота громадной Империи, город многонациональнш с особым только ему присутщим колоритом, не мог не оставить Николая Кефера равнодушным еще в бытность двухлетней учебы его в Новороссийском университете, и он подает прошение о принятии его на должность ассистента.

В 1891 г. доктор медицины Кефер был принят на должность ассистента в Евангелическую больницу, где прошел клиническую школу под руководством старшего врача, хирурга Евгения Фрикера (Fricker, 1846-1906). Доктор Фрикер, окончив Тюбингенский университет, прибыл в Россию, чтобы здесь найти работу в качестве врача-хирурга. Его выбор пал на быстро развивающуюся Одессу, где он стал одним из инициаторов открытия Евангелической больницы. Одессе он посвятил лучшие тридцать лет своей жизни, а остаток дней своих провел в родном Штутгарте.

Здесь надо отметить также, что в Одессе в течение длительного времени Николай Кефер работал и с доктором И.А.Вальтухом (1861-1914; иудейского вероисповедания) в его частной лечебнице для ортопедических заболеваний. Позднее проф. Кефер напишет: *"Он (Вальтух - КВ.) не был хирургом. Он поручал мне выполнять то или иное оперативное вмешательство, оставляя себе проведение дальнейшего ортопедического лечения. Благодаря такой совместной деятельности в течение 20 лет, я имел возможность, будучи хирургом, практически ознакомиться с ортопедией. Своей гипсовой техникой я целиком обязан И<осифу> А<рнольдовичу> и являюсь единственным его учеником"* (29). Постепенно интересы Николая Ивановича Кефера как практического врача и ученого смещаются от хирургии в сторону ортопедии и травматологии. Если в Дерпте под руководством проф. Тома Н.И.Кефер овладел методикой научной работы, то в Одессе его учителями в хирургии стал Евгений Фрикер, а в ортопедии - доктор Вальтух.

Вместе с тем, Николай Кефер формируется как администратор в медицине. В 1896 г. он переходит в больницу Касперовской общины сестер милосердия Российского общества Красного Креста. Через 2 года он возглавил эту больницу, став старшим врачом. Более того, в том же 1898 г. он был избран главным врачом Больницы Красного Креста для фабрично-заводских рабочих Одесского градоначальства, тогда ещё строящуюся. Он руководил возведением зданий больницы, которая была открыта 30 декабря старого стиля 1899 г., им организована амбулаторная врачебная помощь на фабриках и заводах Одессы. Последнюю должность - главного врача Фабрично-заводской больницы - он занимал в течении 20 лет и только после установления советской власти в Одессе оставил этот пост¹⁰.

К 1920 г. - году окончательного установления советской власти в Одессе -доктору Кеферу исполнилось 56 лет. Он искусный ортопед-травматолог, опытный администратор, автор ряда научных трудов. С начала 1920-х годов Н.И.Кефер отходит от административной деятельности и переходит к научно-педагогической. Что касается практической лечебной работы, то он никогда ее не оставит.

В июле 1920 г. Н.И.Кефер был избран профессором хирургии Одесского клинического института. Целью этого института, просуществовавшего до 1923 г., являлось усовершенствование врачей. Одновременно он начал работать в Одесском медицинском институте (ныне Одесский медицинский университет), где в 1921 г. организовал кафедру ортопедической хирургии. При кафедре создал клинику ортопедии на 25 коек, которая потом выросла под его руководством до 120 и больше коек. В должности заведующего этой кафедрой профессор проработал почти до смерти, несмотря на то, что в марте 1942 г. перенес тяжелый инсульт, завершившийся правосторонним гемипарезом. Кроме того, с 1932 г. Н.И.Кефер был заведующим кафедрой ортопедии и травматологии Одесского института усовершенствования врачей, созданного в 1927 г. вместо Одесского клшшческого института с теми же задачами.

В личном архиве проф. Кефера сохранилось одно письмо тех лет к нему его друга А.Ф.Самойлова. Оно было написано после гражданской войны в России. У

власти утвердились большевики, которые кардинально изменили весь уклад жизни в стране. Отношение к новой власти старой интеллигенции в большинстве своем было негативное, и перед ней стоял вопрос - что делать, как жить дальше? В письме А.Ф.Самойлов, который в то время был профессором в Казани, пишет и о своей маме, которая продолжала до смерти жить в Одессе. Упоминает он в письме Елену Карловну Кефер - супругу Н.И.Кефера. Приводим его полностью.

"Казань, 1924, V, 30

Дорогой друг!

На твое последнее письмо я долго не отвечал, но я много о нем и по поводу него думал и неоднократно возвращался в мыслях к нему. В нем много содержания и еще больше чувства. В том, что с нами всеми произошло, много и нашей вины. И единственно правильное отношение, это не питать злобы, не держать камень за пазухой, а делать честно свое дело. Мне было очень отрадно читать твое письмо, которое укладывается в рамки этого фона. Я в твоём письме почувствовал опять того простого, милого Кефера, которого мы так сразу все полюбили, когда он юношей появился в нашем скромном доме. Да, много воды утекло с тех пор. Есть о чем подумать, и стоит подумать. Я только очень сожалею, что возможность перебирать в памяти прошедшее связано было у тебя с невольным лежанием в постели из-за болезни. Конечно, и я перебираю свою жизнь в памяти и на разные лады ее обсуждаю. Что сказать? Мы с тобою вытянули все же в жизненной лотерее хорошие номера. Яне знаю, конечно, что будет дальше, я думаю теперь только о прошедшем, а впереди то, ведь, уже меньше, чем прожито. Я работоспособен, полон огня и интереса к науке, много мне даже удастся теперь лучше, чем прежде, но все же я, не в пример тебе, чувствую подберируюся старость. Но она меня занимает, она меня интересует. Я чувствую, что я становлюсь каким то другим и как будто лучшим, чем был раньше. Я становлюсь добрее, терпимее, я многое извиняю, прощаю, я лучше понимаю бедное несчастное человечество, метущееся и незнающее, что правда и что ложь. Я нахожу даже, что старость имеет свои большие преимущества, именно в отсутствии страстей, спокойствии, в возможности созерцать окружающее. Я люблю природу так, как никогда прежде. Я имею теперь новых друзей, ибо каждое дерево на улице, которое я прежде и не замечал, я теперь приветствую и слежу за ним, как оно увядает и расцветает. Кто знает, сколько раз еще мне суждено видеть эту смену. А такая мысль и есть старость. В последнее время много говорили об омоложении. Я против него. Фауста омолодили в первом действии; во втором он уже наделал столько глупостей, что их нельзя исправить ни в третьем, ни в четвертом, ни в пятом действии. Нет, в старости есть, несомненно, своя прелесть. Но, конечно, когда старость переходит в дряхлость со всеми ее недугами, когда ум свеж и оценивает положение и говорит о скором конце, то это тяжело. - Бедная моя мама! Она понимала, что угасает. В твоём последнем письме имеются несколько очень сочувственных строк о ней. Спасибо тебе, за все, что ты сделал для нее. Ты поистине облегчил ее жизнь. Она чувствовала в тебе опору, она имела всегда в случае какой ни будь невзгоды возможность прибегнуть к тебе. В равной мере я благодарен Елене Карловне, которая с первого дня знакомства с моей покойной мамой, относилась к ней, как истинный друг. В каждом письме от моей мамы упоминались ты и твоя жена и всегда с самым теплым чувством. Спасибо вам обоим за то, что вы облегчили и скрасили жизнь моей умной и прекрасной матери, за то, что вы понимали, оценили и ценили ее.

Дома у меня все по-прежнему. Важное обстоятельство лишь то, что моя жена собирается в Америку на несколько месяцев. К сожалению, с разрешением на выезд еще не все в порядке. Живем надеждою, что все устроится. Трудно нам будет эти несколько месяцев без нее. Всего хорошего! Низжайшее почтение и привет Елене Карловне и детям от всех нас.

*Крепко обнимаю тебя
твой/подписьГ*

В 1941 г. началась война. Клиника ортопедии Одесского медицинского института вливается в военный госпиталь, и все время обороны Одессы проф. Н.И.Кефер активно работал, оперируя и оказывая помощь раненым бойцам. После эвакуации 3 октября 1941 г. военного госпиталя, он был назначен главным врачом 2-й городской больницы (ортопедическая клиника находилась в этой больнице) следующим приказом (личный архив Н.И.Кефера):

"ПРИКАЗ

по 2-й клинической больнице от 12/X-41 г. В связи с эвакуацией военного госпиталя №52-2 из зоны военных действий во главе с администрацией госпиталя на время отсутствия последней НАЗНАЧАЮ временно исполняющим обязанности с 13/X-1941 г.

- 1. Главврача 2-й клинбольницы проф. КЕФЕРА НИ.*
- 2. Зам. глав, врача по админ. хоз. части т. ГОРОХА И. С*
- 3. Зав.хозяйством т. ПОПРОВИЧА*

Всему медперсоналу оставленному при больнице, продолжать впредь работу каждый НА СВОЕМ МЕСТЕ под руководством, вновь назначенной администрации.

*НАЧ. ГОСПИТАЛЯ
ВОЕННВРАЧИ р<анга>
/СЕМЕНОВ/
<подпись>*

*КОМИССАР ГОСПИТАЛЯ
ПОЛИТРУК
■ /МИЛЛЕР/
<подпись>"*

После прекращения обороны города персонал больницы под руководством главного врача 2-й клинической больницы проф. Н.И.Кефера за одну ночь заменил обмундирование раненых на гражданскую одежду, завел на них новую документацию и тем самым спас не успевших эвакуироваться и оставшихся в отделениях офицеров и солдат. О том, что проф. Кефер, выполняя свой врачебный долг, спас своих пациентов - советских военных - Вы прочитаете в его некрологе. Но в некрологе не сказано о том, что после освобождения Одессы, а это произошло 10 апреля 1944 г., 80-летнего профессора Кефера и его супругу арестовали и заключили в Одесскую тюрьму. Перед самой смертью профессора выпустили, чтобы он умер вне стен тюрьмы - прием известный. 28 декабря 1944 г. Николай Иванович Кефер скончался. Был похоронен на 22-м участке 2-го одесского христианского кладбища.

Супруга же в то время, когда ее муж находился на смертном одре, продолжала содержаться в Одесской тюрьме. Ее, 73-летнюю старуху, освободили через месяц после смерти мужа, выдав следующую справку (личный архив Н.И.Кефера):

"СПРАВКА

Выдана гр-ке Кефер Елене Карловне в том, что она содержалась под стражей в Одесской тюрьме с 2 июня 1944 года по 3 февраля 1945 года и освобождена под подписку о невыезде из гор. Одессы.

НАЧАЛЬНИК ОТДЕЛА НКВД ОДЕС<СКОЙ>. ОБЛ<АСТИ>.

МАЙОР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

/АЛЪП Е Р И Н/

"3 " февраля 1945 г.

<подпись>

№14/597 гор. Одесса.

<гербовая печать>"

Елена Генриетта Катерина Кефер, урожденная Ринк-Вагнер (Rinck-Wagner; 1871, Одесса -1961, Одесса) происходила из известной одесской немецкой семьи. Замуж за Н.И.Кефера вышла в 1897 г.

Ее отец Карл Вильгельмович Ринк (1829, Ротенбах/Rothenbach, Германия - 1895, Одесса) - выходец из Германии, оставшийся в России германским подданным, коммерсант.

Ее мать Елена Вагнер (1845, Одесса - 1906, Берлин, где и похоронена) происходила из семьи владельца крупного одесского торгового дома Вильгельма (Виллиама) Федоровича (Фридриховича) Вагнера (1802, Dorahan - 1882, Одесса) женатого на Екатерине Вагнер, урожденной Штиглер (Stigler; 1821 - 1901, Одесса).

В.Ф.Вагнер - дед Елены Карловны Кефер - когда переселился в Россию не имел достаточно солидного стартового капитала. Он прошел все стадии трудовой деятельности: от рассыльного до старшего приказчика роскошного элитарного "Английского магазина"" негоцианта Джеймса Кортацци. Когда этот магазин перешел во владение В.Ф.Вагнера, точно неизвестно, но мы знаем, что торговый дом Вагнера был основан 1 марта 1833 г. Вильгельм Федорович стал купцом первой гильдии, владельцем купеческой конторы, которая занималась самыми разнообразными торговыми операциями, гостиницы "Европейская".

С 1863 по 1873 г. он - гласный Одесской городской думы от купеческого сословия. Дело В.Ф.Вагнера унаследовал его зять К.В.Ринк-Вагнер¹¹. Семья помимо нескольких домов в Одессе владела обширной дачей в Вагнеровском переулке. Она была разделена наследниками Карла Ринк-Вагнера. Часть ее досталась жене Н.И.Кефера Елене Карловне.

У супругов Кеферов было два сына и одна дочь. Старший сын Владимир (1898, Одесса - 1981, Одесса) стал инженером, кандидатом технических наук, доцентом Одесского холодильного института. Младший сын Борис (1902, Одесса - после 1991, Графинг/Grafmg близ Мюнхена, ФРГ) был инженером-строителем, в 1920-х годах эмигрировал в Германию. Их дочь Вера Кефер (1907, Одесса -1991, Одесса) в 1930 г. окончила Одесский химико-фармацевтический институт и после этого работала в Одесском институте питания. С 1938 г. до 1941 г. и с 1944 г. по 1948 г. - ассистент на кафедре неорганической химии Одесского медицинского института. С 1948 г. работала в клиничко-диагностической лаборатории Одесского института глазных болезней. Сын Веры Николаевны - Г.Б.Зозулевич.

Проф. Н.И.Кефер - автор более 50 научных работ, которые посвящены проблемам хирургии сосудов, желудка, легких, гнойной хирургии (2, 3, 6, 8, 9, 13,14,24). Значительная часть работ, опубликованных до 1917 г. и большая после - по проблемам ортопедии и травматологии, в которых автор предложил ряд оригинальных новых оперативных и консервативных методов лечения (4, 5, 7, 10, 11, 16, 18-23, 25, 27-29, 31, 35-38, 41).

Всякий клиницист, длительно практиковавший в Одессе, обращался к проблеме грязелечения. Н.И.Кефер руководил лечением костно-суставного туберкулеза на Одесском курорте и много сделал для организации грязелечения ортопедических и травматологических больных на Куяльницком лимане. Он -автор работ по грязелечению хирургических и ортопедических заболеваний (30, 34, 44, 45).

Его перу принадлежит несколько учебников и отдельных глав в руководствах (17, 32, 39, 40, 42, 43). В учебнике по десмургии (1915 г.) он писал: *"Мойучебник написан'из практики для практики"*. В этом - из практики и для практики -заключалась, пожалуй, основная особенность всего творчества проф. Кефера. Его работы всегда имели практическую направленность, обобщали тот клинический опыт, который он приобретал у постели больного, в операционной.

По приезду в Одессу Н.И.Кефер стал действительным членом Общества одесских врачей, а в 1899 г. избран в действительные члены Общества русских врачей Одессы, был награжден серебряным нагрудным знаком с надписью *Борьба с чумой*" (1902). Он - один из учредителей Одесского хирургического общества (1920 г.), избирался заместителем председателя, а с 1934 г. и до конца жизни был председателем этого общества.

В 1934 г. он был избран председателем Одесского единого научно-медицинского общества. С 1935 г. проф. Кефер - член правления Всесоюзной ассоциации хирургов, почетный член Ленинградского общества хирургов-ортопедов. С 1933 г. он - член Ученого совета Народного комиссариата здравоохранения Украинской ССР, 1937 г. - член ортопедического совета Народного комиссариата здравоохранения СССР.

С 1901 г. Н.И.Кефер состоял членом Германского хирургического общества и участвовал в съездах этого общества в Берлине в 1901, 1902, 1903, 1905 гг. В 1926-1927 гг. он был в научной командировке в Германии, где посетил клиники Берлина, Франкфурта-на-Майне, Мюнхена, Лейпцига и Штутгарта. На 25 съезде германских ортопедов, в сентябре 1930 г. профессор был избран членом-корреспондентом Германского ортопедического общества.

т т ^

В личном архиве Н.И.Кефера сохранился рисунок 1930-х годов одесского профессора-офтальмолога В.П.Филатова.

Их было трое близких друзей-профессоров: ортопед Н.И.Кефер, окулист В.П.Филатов (1875-1956) и рентгенолог Н.Н.Исаченко (1870-1941). Друзья называли себя *"ирокезами"*, писали шутливые сценарии, рассказы, стихи. Расшифровка рисунка была дана на обороте стихами того же офтальмолога Филатова.

Когда 200 лет назад переселенцы из германских княжеств пересекли границу России, они оказались в многонациональной Империи.

На рисунке три друга, три профессора Одесского медицинского института: потомственный русский дворянин Филатов, сын немецкого колониста Кефер и украинец Исаченко. Профессорами-медиками в Одессе в ту эпоху были еще грузины, армянин, латыш, евреи, караим.

Немцы-переселенцы жили на своей новой родине в атмосфере многонационального государства, да и Одесса была как бы микрокосмосом великой империи. Они привыкали толерантно относиться к людям другой национальности и веры.

Возникшая в Европе Первая мировая война и как следствие приход к власти в России большевиков повлияли трагически на судьбы многих из них.

¹ироф.Н.И.Кефер // Ортопедия и травматология. -1931. - Кн. 1. - С.5-6 (портрет); Гессе Э.Р. К 45-летию научной и врачебной деятельности профессора Одесского медицинского института Николая Ивановича Кефера//Вестник хирургии. -1934. - Т.35. - Кн.101-102. - С.297-298; К 50-летию врачебной, научной и педагогической деятельности профессора Николая Ивановича Кефера // Новый хирургический архив. -1941. -Т.49. -Кн.1-2. -С.191-192 (портрет); Профессор Я.И.Кефер. К50-летию юбилею // Труды Одесской 2-й клинической больницы. - Одесса, 1941. - Т.4. - С.5-7 (портрет); 50 лет научной, врачебной, педагогической и общественной деятельности проф. Н.И. Кефера // Ортопедия и травматология. -1941. - Кн.3. - С.3-4 (портрет); НоваченкоК, ШкуровБ. Памяти профессора Николая

Ивановича Кефера // Госпитальное дело. -1945. -№12. - С.51; *Ониже*. Н.И. Кефер [Некролог] // Врачебное дело. - 1946. - №5. - Стб.287-288 (портрет); *Н.И. Кефер. 1864-1944* // Ортопедом, травматология и протезирование. -1959. - №10. - С.94 (портрет на вкладном листе после листа титульного); *Марьенко Ф.С.* Николай Иванович Кефер. К 100-летию со дня рождения // Ортопедия, травматология и протезирование. -1964. - №5. - С.53-54 (портрет на вкладном листе после листа титульного).

⁴*Васильев К.К.* Кефер Николай Иванович // Немцы России: энциклопедия. - М., 2004. - Т.2. -С.697-699.

³*Vasylyev K.K.* Der Mediziner Mikolaj Ivano vie Kafer - Sohn eines deutschen Kolonisten im Taurischen Gouvernement des Russischen Reichs // Pfrepper, Regine (Hg.): Medizin-, Pharmazie- und Wissenschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart. Festschrift für Ingrid Kastner zum 65. Geburtstag / R. Pfrepper (Hgg.). - Aachen, 2007. - S.225-244.

⁴*Крылов Н.В., Крылова А.Н.* Колонии Гнаденфельдской и Пришибской волостей. (Энциклопедический словарь). - Мелитополь, 2004. - С. 108-110 (компьютерная распечатка).

⁵*Челпанов Георгий Иванович* // Профессора Московского университета. 1755-2004. Биографический словарь. - М., 2005. - Т.2: М-Я - С.620.

Тосударственный архив Одесской области (ГАОО). - Ф.45. - Оп.4. - Д. 1856. - Л.25; Д.2508. - Л. 132.

⁷А.Ф.Самойлову (Шмулю) посвящена большая литература. Отмечу монографию: Григорян Н. А. Александр Филиппович Самойлов. - М., 1963. - 203 с.

исторический архив Эстонии (Тарту). - Ф.402. - Оп.2. - Д. 11453; Д. 11454 (Личные дела студента Kaefер).

⁹о дерпском периоде жизни А.Шмуля (Самойлова) см.: *Калнин В.В.* А.Ф. Самойлов и Тартуский университет // Tartu ulikooli ajaloo kustumisi. - Тарту, 1983. - Т.XV. - С.105-115 (на с. 106 фотография А.Шмуля тех лет).

¹⁰ГАОО. - Ф.322. - Оп. 1. - Д.43 (О назначении на службу д-ра Кефера).

¹¹*Губарь О.* Вагнеры, Ринки, Кеферы // Вестник региона (Одесса). -1998. - 26 сентября. - С.6.

СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ Н.И.КЕФЕРА (KAEFER)

1. Zur Methodik der Elasticitätsmessungen an der Gefasswand. - Dorpat, 1891. - 45 S.; первая публикация по данной теме: Thoma R. und Kaefер N. Über die Elasticität gesunder und kranker Arterien // Archiv für pathologische Anatomie und Physiologie und für klinische Medizin. -1889. - Bd. 116, H. 1. - S. 1 -27.

2. Ueber die Aethernarkose // St. Petersburger medizinische Wochenschrift. -1893. -Nr.25. - S.233-237.

3. Ein Fall von langdaurender Anurie mit Sektionbefund // Berliner klinische Wochenschrift. -1894. -Nr.13. -S.319-321.

4. Несколько случаев ампутации по способу Crede. - Южно-русская медицинская газета. - 1895. -№10. -С.141-143. [Доложено в Обществе одесских врачей]

5. Ein Fall von isolierter traumatischer Luxation des Radiuskopfes nach außen // Zentralblatt für Chirurgie. -1895. -Nr.50. - S.1148-1150.

6. К оперативному лечению сужения привратника и язвы желудка // Летопись русской хирургии. -1896. -Кн.6. -С.1006-1015.

7. К лечению укорочения при переломах голени // Летопись русской хирургии. -1901. - Кн.6. -С. 1075-1080. [Сообщено в Обществе русских врачей в Одессе 7 декабря 1900 г.]; Zur Behandlung der Verkürzung bei Unterschenkelbrüchen // Zentralblatt für Chirurgie. -1901. -Nr. 1. - S. 1-4.

8. К вопросу о хирургическом лечении гнойного плеврита // Хирургия. -1906. - Т.XLX. - № 113. -С.425-432.

9. О лечении острых гнойных воспалений венозной гиперемией по способу Bier'a. - Хирургия. -1906. - Т.XLX. - №113. - С.403-424; Zur Behandlung der akuten eitrigen Entzündungen mit Staungshyperämie nach Bier // Zentralblatt für Chirurgie. -1906. - Nr.10. - S.274-275.

10. К казуистике анкилоза тазобедренного сустава // Хирургия. -1907. - Т.XXI. -№123-124. - С.367-375.

11. К вопросу о лечении переломов предплечья // Хирургия. -1908. - Т.XXIV. -№140. - С.131-134; Zur Behandlung der Vorderarmbrüche // Münchener medizinische Wochenschrift. -1908. -Nr.19. - S.1021-1022.

12. Jugenderinnerungen an Abraham Neufeldweiland Realschuldirektorin Berdjansk. Geboren 1862, gestorb. 9. januar 1909. - Odessa, 1909. -16 S. (Портрет А. Нейфельда).

13. К технике операции аппендицита: субсерозное вылущение червеобразного отростка // Терапевтическое обозрение. -1912. - №10. - С.309-311; Zur Technik der Appendektomia: die subseröse Ausschälung der Appendix. (Therapeutisches Obosrenje 1912. Nr. 10. [Russisch.]). (Selbstbericht.) // Zentralblatt für Chirurgie. -1912. - Nr.31. - S. 1073.

14. Appendektomia subserosa // Zentralblatt für Chirurgie. -1913. - Nr. 14. - S.506-507.

15. Zur Behandlung der Schambeinbrüche // Münchener medizinische Wochenschrift. -1913. -

17. Ueber eine Modifikation des Gipsverbandes bei Verwendung der Distraktionschraube nach Kaefer -Hackenbruch//ZentralblattfürChirurgie. -1914. - Bd.41,Nr.7. - S.278-280.
18. Учебник десмургии. Практическое руководство для врачей и студентов. - Одесса, 1915. -127 с.; Учебник десмургии. Практическое руководство для врачей и студентов. 2-е издание - Одесса, 1917,127 с.
18. К вопросу о лечении ишемической контрактуры Фолькмана // Новый хирургический архив.
-1925. - Т.7, кн.2. - С.206-213; ZurFrage. der Behandlung der Volkmannschen ischamischen Kontraktur// ZentralblattfürChirurgie. -1926. -Nr.8. - S.509-510.
19. Об акушерских переломах// Третий съезд хирургов Одесской губернии. Одесса, 12/IX-16/ГХ 1925 г. Приложение к журналу „Новый хирургический архив“. - Екатеринослав, 1926. -С.123-124; Кефер Н.И. То же // Ортопедия и травматология. -1927. - Кн.5-6. - С. 15-22.
20. Ортопедия как врачебная специальность и как предмет преподавания // Третий съезд хирургов Одесской губернии. Одесса, 12/ГХ-16/ГХ 1925 г. Приложение к журналу "Новый хирургический архив". -Екатеринослав, 1926. - С. 108-110; то же // Южный медицинский журнал. -1926. - №3-4. - С.33-37.
21. Роль ортопедии в деле лечения костно-суставного туберкулеза // Труды Всеукраинского съезда хирургов. Одесса, 15.ГХ-19.ІХ.1926 г. - Днепрпетровск, 1927. -С.336-343.
22. Случай врожденного вывиха обоих коленных суставов // Ортопедия и травматология. -1927. -Кн.1.-С.13-19.
23. Цинк-желатиновая повязка// Новый хирургический архив. - 1928. - Т. 16. - Кн. 3. - С.390-3 98; Der Zinkelatineverband und seine Indikationen //Archiv fur Orthopadische und Unfall-Chirurgie. - 1930. -Bd.28,N.2.-S.284-291.
24. О бескровном лечении врожденного фимоза// Новый хирургический архив. - 1929. - Т. 19, кн.2.-С. 197-198.
25. О резекции коленного сустава// Ортопедия и травматология. -1929. -№3. -С.7-16.
26. Zur Behandlung der Zerreißung des Streckapparates der Fingerendglieder // Zentralblatt fur Chirurgie. -1929.-Nr.7.-S.389.
27. О предупреждении и лечении контрактур конечностей за исключением спастических // Новый хирургический архив. - 1930. - Т.20. - Кн.3. - С.335-346.
28. Ostitis (osteodystrophia) fibrosa//Новый хирургический архив. - 1930. - Т.21, кн.4. - С.517-532.
29. К истории ортопедии на Украине. (Иосиф Арнольдович В альту х) // Ортопедия и травматология. -1933. - №2. - С.54-55. (портрет)
30. Несколько слов о грязевом лечении костно-суставного туберкулеза // Новый хирургический архив. - 1933. - Т.28, кн.3-4. - С.451-453/
31. Об абортивных формах туберкулезного коксита // Ортопедия и травматология. - 1933. -№2.-С.21-27.
32. Перелами та звихи. Підручник лікарям та студентам. - Харків-Одеса, 1933.- 168 с.
33. К вопросу о лечении костно-суставного туберкулеза // Борьба с туберкулезом. -1934. - №2. -С.49-51.
34. Лечение хирургических заболеваний на Одесских курортах // Одесса-курорт. - Одесса, 1934.-С.109-115.
35. Оперативное лечение при pes valgus paralyticus // Вестник хирургии им. Грекова. - 1934. -Т.36.-Кн. 103-104.-С.7-8.
36. Hallux valgus и его лечение //Вестник хирургии им. Грекова. -1934. - Т.3 5, кн. 101 -102. - С.93-99.
37. К вопросу о причинах частоты переломов шейки бедра в старческом возрасте // Ортопедия и травматология. -1935. -№5. - С.15-16.
38. Eine Modifikation der Biesalskischen Methode der Fubarthrodese // Zentralblatt fur Orthop. Chir. -1936. - Bd.64, Nr.4. - S.406; Видоизменений операции артроза стопы по способу Biesabsri// Ортопедия и травматология. -1937. - №1. - С.71-73.
39. Искривления позвоночника // Частная хирургия. - Москва; Ленинград, 1937. - Т.2: Брюшная полость и ее органы. Спинной мозг. Позвоночник. Таз. Мочеполовая система. - С.540-554.
40. Неправильно сросшиеся переломы //Новый хирургический архив. - 1937. - Т.38. - Кн.3-4. -С.533-539.
41. Основные предпосылки для ликвидации инвалидности травматического происхождения // Вестник хирургии. -1937. -Т.50. -Кн.133-134. -С.161-164.
42. Ошибки, опасности и непредвиденные осложнения при операциях на костях // Ошибки, опасности и непредвиденные осложнения при лечении хирургических заболеваний. - Л.; М., 1937. - Т.2. -С.255-284.
43. Переломы костей верхней и нижней конечности//Частная хирургия. Руководство для студентов иврачей. - М.; Л., 1938. - Т.3: Конечности. - С.197-329.
44. Грязелечение хирургических и ортопедических заболеваний. - Одесса, 1940. - 34 с.
45. Грязелечение хирургических и ортопедических заболеваний // Труды Одесской 2-й клинической больницы. - Одесса, 1941. - Т.4. - С. 11-22.

ВОСПОМИНАНИЯ НИКОЛАЯ ИВАНОВИЧА КЕФЕРА

Мои бабушка и дедушка по отцовской линии происходят из городка Пирмазенс (возле Цвайбрюкена) в Пфальце. Мой дедушка Яков иммигрировал в 1807 году в Россию. О моей бабушке мне ничего не известно. Сколько у них было детей, я не знаю, во всяком случае у них был сын, очевидно, он был первенцем, по имени Яков. Я его еще хорошо помню, он умер, когда я уже был врачом, в начале девяностых годов, в возрасте во всяком случае старше 80 лет, так как в год переселения ему было 8 лет.

Я вижу его совершенно ясно перед моими глазами, сидящим почти весь день с трубкой на лавочке перед воротами своего двора и останавливающим почти каждого прохожего. Он был самым обыкновенным человеком, с немного напускной угрюмостью (?), но не без юмора. Трубка его дымилась целый день, и он выпускал ее из рук только во время трапезы. Ко мне он относился, по-видимому, очень хорошо и позднее, когда я уже получил образование, очень мной гордился. У него было два сына, Генрих и Готлиб. Особого благосостояния он не достиг, у него было хозяйство - 60 десятин земли с домом и двором. В 1871 году, когда большой пожар уничтожил почти все дома колонии Неймонталь, сгорел также и его дом. Так как он считал себя слишком старым, чтобы затевать новостройку, то он ушел, в так называемый *"отцовский надел"*, т.е. он поделил хозяйство и все добро между обоими сыновьями, при этом обязав их заботиться о нем до его смерти. В новом доме он занял *"переднюю комнату"*, т.е. самую хорошую и стал вести созерцательный образ жизни. Это соответствовало распространенному в то время среди колонистов обычаю, но многие впоследствии очень сожалели о таком поступке, так как частенько остаток жизни оказывался основательно отравленным. Многие дети, особенно невестки, относились к ним как к обузе и постоянно с ними ссорились. Мой дядя Яков тоже был всегда недоволен, хотя он, насколько я могу судить, не имел для этого особых причин. Младший сын Готлиб вскоре уступил свою часть владения брату Генриху и уехал с семьей куда-то далеко. Я больше никогда его не видел. Генрих, с врожденной кривошеей (?), был малозначительным человеком, настоящим средним колонистом. У него была, однако, чудесная жена, Розина, прекрасная женщина, с которой я, во время моих приездов на каникулы, был в очень хороших отношениях. Она была хорошей, умелой домашней хозяйкой и матерью многочисленных детей. У одного из них, по имени Николай, я был крестным отцом, но не могу вспомнить кто был крестной матерью. Я был тогда уже гимназистом и очень гордился доверенной мне ролью. В начале 90-ых годов Генрих, который тоже не добился существенных успехов, продал хозяйство и уехал в Донбасс (? , Дон?). С тех пор я больше ничего не слышал о нем.

Когда мой дедушка в 1807 году иммигрировал, он обосновался сначала в колонии Альтмонталь, которая была основана немцами-иммигрантами. Вскоре, однако, он покинул это место и основал с несколькими колонистами новую колонию Неймонталь, состоявшую из 28 дворов. Он, видимо, был очень способным человеком и играл среди своих сотоварищей ключевую роль, во всяком случае он в течение долгих лет избирался на должность старосты. Мой отец родился уже в колонии Неймонталь в 1815 году. Он был совершенно другого склада, чем его брат Яков. Во всяком случае память о нем жила еще десятилетия после его смерти среди жителей колоний округа Молочная/Molotschna (Таврическая губерния, Мелитопольский уезд, волость Пришиб). Когда я, уже взрослый молодой мужчина, при встрече с незнакомым колонистом из Молочной на вопрос, из какого я хутора, ответил *"из хутора окружного старосты Кефера"* (*"vom Oberschulzen Kafer"*), то я сразу заметно

вырос в глазах собеседника. Но о его характеристике позже. В первом браке он был женат на урожденной Штайнингер, имя ее выпало из моей памяти. Я помню еще совершенно отчетливо надгробный камень, на котором черными буквами было написано: *"Здесь покоится..... Кефер, урожденная Штайнингер. Родилась....., умерла в 1856, детей рожденных 15, из ких в живых 5"*. Она умерла, очевидно, от туберкулеза легких, как и некоторые из ее детей.

Мой старший сводный брат Яков, которого я хорошо помню и который был женат на моей сводной сестре Катарине (Кате) (их старшего сына звали Давид), был высокорослым красивым белокурый мужчиной. Он умер в 1870 году, очевидно, от туберкулеза. Я отчетливо помню день, когда все родственники собрались у постели больного, чтобы попрощаться с ним.

Следующий сын от первого брака, Христиан, жил в колонии Андребург в 5 верстах от Неймонталя. Он был среднего роста, широкоплечий, плотного сложения. Он умер в начале 70-ых годов от сибирской язвы (?) лица, которая добила его за 3-4 дня.

Третий брат, Кильян, умер в 1874 году от туберкулеза легких. Я был привязан к Кильяну телом и душой. Он был, несомненно, чрезвычайно одаренным молодым человеком. В отличие от других и в нарушение колонистских обычаев, он получил, по понятиям того времени, отличное образование. Как раз это стремление характерно для моего отца, который хотел вырвать сыновей из привычного окружения и дать им лучшее образование. Кильян посещал сначала деревенскую школу, а затем его отдали в русскую окружную школу. Не знаю, закончил ли он эту школу, во всяком случае он говорил и писал хорошо по-русски, что вообще не было тогда распространено среди колонистов. Я его очень хорошо помню, хотя мне было всего 10 лет, когда он умер после длительной болезни в 1874 году. Я был и на его похоронах. Он не был женат и жил у своей золовки в Андребурге, которая, видимо, хорошо о нем заботилась. Он был нашим ежедневным гостем, так как у него была собственная повозка. Рано став независимым, хорошо владеющий русским языком, способный и жизнерадостный человек с добрым чувством юмора, он уже в возрасте 20 лет завел собственное дело, состоящее в том, что он скупал зерно и шерсть, возил в город Бердянск (за 120 верст) и там продавал. Он был похож на моего отца не только внешне, но и по складу характера. Так как мой отец много лет занимался аналогичным делом и имел очень хорошую репутацию, то он получил сразу не только клиентуру, но и доверие людей, которым он, это я хочу особо отметить, по общему мнению никогда не злоупотреблял. Вскоре он стал чрезвычайно популярным во всей округе. Эта популярность была так велика, что, несмотря на раннюю его смерть, я встречал еще в 1891 году в Бердянске людей, которые спрашивали меня, не родственник ли я Кильян Ивановича, и затем с чрезвычайной похвалой отзывались о нем, о его честности и т. д. Он существенно отличался от своих сотоварищей даже внешне, он имел вид вполне городского жителя. Одевался он тщательно и не без вкуса, хотя и не щегольски, имел совершенно другие манеры, говорил на правильном немецком языке и достаточно хорошо на русском. Он был очень добродушен, щедр, всегда готов помочь и считал всех такими же честными, как он сам. Как раз последняя черта характера сослужила ему плохую службу, так как было достаточно желающих злоупотребить его доверием. Пользуясь его доверчивостью, его вскоре обвели вокруг пальца, что сильно отразилось на его имущественном положении (его первоначальное состояние составляло 4000 рублей). Этот удар пагубно сказался на состоянии его здоровья. В нашей семье он сыграл существенную роль. Отношения его с мачехой (моей мамой), не оставляли желать лучшего: он любил и почитал свою

мачеху, как ее не смог бы любить и собственный сын. Также и мама была привязана к нему, как к собственному сыну. Если он мог доставить какую-нибудь радость своей мачехе, то он никогда не упускал случая сделать это. Во время своих постоянных поездок в город он всегда привозил что-нибудь новое. Так он привез первую стеариновую свечу, первую керосиновую лампу, первые безопасные спички, первый трехколесный велосипед, первую швейную машину. Меня он тоже баловал маленькими подарками. Я любил его безумно, он был моим высшим идеалом, поэтому его ранняя смерть была для меня очень жестоким ударом, который я ощутил будучи всего 10 лет от роду.

Неизгладимое впечатление произвели на меня его похороны. Он не был хорошим христианином в буквальном смысле слова, т.е. он не посещал регулярно церковь и в последние годы не ходил к причастию. Не могу судить насколько сильно верующим он был. То, что он был, однако, хорошим христианином в более общем смысле слова, что он был благородным, хорошим, всегда готовым помочь человеком, в этом я был убежден. Поэтому для меня было жестоким ударом, что пастор Кенхель, который его отпевал, в надгробной речи довольно неприязненно отзывался об умершем и его примером устрашал присутствующих. Я был вне себя от этой речи, смысл которой я хорошо понял. Эта надгробная речь произвела на меня сильное впечатление, но в смысле как раз обратном задуманному пастором. Моя мать, воспитавшая меня в религиозном духе, приложила много сил, чтобы это впечатление изменить, но это ей так никогда и не удалось.<...> Этот эпизод из раннего детства оказал очень сильное влияние на мое духовное развитие, как вообще мой брат Кильян очень сильно повлиял на мое развитие.

Четвертого сына моего отца от первого брака звали Иоганн, он умер рано, в возрасте 17-18 лет. Я не знал его, не знаю также ничего и о нем, кроме того, что моя мама часто говорила, что он был очень хороший мальчик и она его очень любила.

Последним выжившим ребенком от первого брака была моя сестра Паулина, родившаяся примерно в 1855 году. Она жила в родительском доме только пока училась в школе, а затем, по неизвестной мне причине, перешла жить к Кильяну в Андребург, скорее всего потому, что вдова моего брата Христиана нуждалась в ее помощи. С тех пор я виделся с ней редко. Вскоре после смерти Кильяна она вышла замуж за молодого человека по имени Репи и уехала с ним в отдаленную колонию. Она была необычайно красивой девушкой, очень стройной, с темными очень пышными волосами, черными большими глазами и румяными щеками. Я был немного увлечен ею, так как она была моей единственной сестрой, но навестил ее еще только однажды, уже будучи студентом. Она искренне обрадовалась моему визиту, была горда и счастлива, что имеет такого брата, и всячески выражала мне свою любовь. Но как она изменилась! Моя прекрасная стройная Паулина превратилась в тощую изнуренную обычную колонистку, жену неотесанного колониста. Найти общий язык с нею было невозможно. Меня трогала ее привязанность, но настоящие братские чувства во мне так и не пробудились. С тех пор я ее больше никогда не видел.

Мои бабушка и дедушка с материнской стороны происходят из Шорндорфа (Вюртемберг). В каком году они иммигрировали, я не знаю; они прибыли однако не в Молочную, а осели в Бессарабии, скорее всего в колонии Гофнунгсталь (волость Клястиц).

Моего дедушку звали Иоганн Голль. Я не знаю сколько у них было детей, моя мать упоминала только своего брата, моего дядю Иоганна Голля. Также ничего не

известно мне об их дальнейшей судьбе. Я знаю только, что они оба умерли в преклонном возрасте (старше 80 лет). Мама была старшей сестрой, дядя Иоганн был на 3-4 года младше. Год рождения моей мамы мог быть примерно 1820. Из своего детства она вспоминает город Одессу, где она впервые себя осознала (?), и считала ее своей родиной. Она часто тосковала по этому городу и в 1874 году с сыном от первого брака Евгением Судеком предприняла специальную поездку, чтобы навестить родственников в Одессе и в Гофнунгстале, месте ее рождения. От этой поездки у меня сохранилась фотография, на обратной стороне которой проставлена дата 1874. Я тоже разыскал этих родственников в Одессе, когда здесь обосновался, однако вскоре общение прервалось, так как мы были слишком различными людьми для достижения взаимопонимания.

Моего дядю Иоганна Голля я очень любил. Он был очень оригинальный человек, сам обустроивший свою жизнь, настоящий *Selfmademan*. Еще мальчиком он, по неизвестным мне причинам, покинул Бессарабию, отправился в Таврию, где стал чабаном. Таким образом его молодость прошла в бескрайних таврических степях и он был настоящим сыном степей. Постепенно он совершенно самостоятельно дорос до положения "*Schafhineisters*", т.е. старший управляющий отарой овец в большом хозяйстве. Особенно долго он работал в большом хозяйстве в селе Мариенгоф (Marienhof?) в Таврической губернии (Днепровский уезд). <...>, во время каникул несколько недель я провел у него, ездил с ним по степи и в полной мере наслаждался свободной степной жизнью. Меня он очень любил. Так как он не имел никакого образования, но многое повидал, то для него не было большего наслаждения, чем беседовать со мной о науке и искусстве.

Он мог сидеть со мной до поздней ночи у дверей дома, откуда открывался бескрайний вид: дом стоял совершенно один в степи, - и слушать мои рассказы. Он сам был очень интересным человеком и я наслаждался его рассказами о прошлой степной жизни. Он пользовался всеобщей популярностью и уважением. Для всех и вся он был первым авторитетом в вопросах овцеводства. Самый крупный овцевладелец в Таврии Э.(?) Фальц-Фейн, которого дядя не любил, напрасно несколько раз пытался заполучить его к себе на службу. Он был прекрасным стрелком, интуитивно ориентировался в степи. В рассказах о случаях из его степной жизни он был неистощим, часто они были приправлены превосходным юмором. Нередко это были довольно опасные происшествия. Так, у него хранилась шкура волка, которого он убил небольшим топором. Волк напал на него во время ночевки в степи в стогу сена.

У него был неистощимый юмор и безграничное добродушие. Но он мог и взорваться в приступе внезапной ярости, который, однако, проходил так же быстро и бесследно, как и возникал. Наиболее выраженными чертами его характера были честность и прямота. Правду он говорил без оглядки и не взирая на лица, а на его честность, по общему мнению, можно было положиться, как на скалу. Простые люди его окружения, крестьяне, овчары и другие, часто обращались к нему за советом по всевозможным жизненным вопросам, чему я часто был свидетелем. Он был среднего роста, крепко сбитый, у него были темные волосы и правильные черты лица. Волосы были всегда коротко подстрижены, лицо украшала большая красиво выющаяся борода <...>.

Хотя он жил в степи в полном одиночестве и вырос в простых условиях, он никогда не пренебрегал своей внешностью. Одет он был всегда прилично, очень следил за чистотой белья, всегда носил золотые часы на цепочке и тяжелый серебряный портсигар. Он умер в 1889 году, в возрасте 63 лет, на пути в Харьков,

куда его везли из дома моих родителей на операцию. Сообщение о его смерти, которое я получил, будучи студентом, сильно меня огорчило, так как я высоко ценил и очень любил его.

Не могу не упомянуть маленький эпизод, который характеризует его такт и благоразумие. Во время летних каникул у него гостила дальняя родственница из Харькова фрейляйн Матильда Шпильфогель/Spielvogel. Я тоже приехал к нему погостить. Она была более чем симпатичная, бойкая, веселая и была для меня, который был всего на 1-2 года старше, приятным компаньоном. Конечно, мы все дни и вечера проводили вместе, совершали прогулки в степи и так далее. Однажды мой дядя очень серьезно спросил меня, нравится ли мне Матильда. Когда я ответил, что мы с ней хорошо проводим время и она мне нравится как хороший приятель, последовал второй, большее определенный вопрос: *"Значит ты не собираешься на ней жениться?"*.

Я ответил смеясь, что такая мысль мне в голову не приходила. Очень серьезно он сказал мне, что я уже не мальчик, что в обращении с молодой девушкой я всегда должен думать о таких вопросах, что он твердо убежден, что Матильда связывает со мной определенные надежды и было бы лучше, если бы я вел себя с ней более сдержанно.

Совет его, как впоследствии оказалось, был очень своевременным и я очень благодарен ему за это. До сих пор я удивляюсь, откуда у простого человека было такое чувство такта. Я еще долго помнил об этом совете, и в моей дальнейшей жизни он уберег меня, возможно, от многих необдуманных шагов.

Его жена, тетя Каролина, была совершенно другого склада. Маленькая, пухленькая, подвижная как белка, всегда занятая и всегда в заботах, отличная хозяйка, отличная повариха, вечно бранящаяся со своей служанкой, и безгранично жадная. При этом, хотя это давалось ей с трудом, она была гостеприимной и считала делом чести хорошо гостя принять и достойно угостить. Мой дядя знал эту ее черту, и с таким юмором говорил об этом, что она часто не выдерживала и смеялась вместе с ним. Она делала совершенно изумительный сыр (в особенности честер с малагой), который она дорого продавала в Каховке. Еще у нее был хороший погреб, в котором хранилось несколько бутылок старого крымского вина. На их серебряной свадьбе я пил вино, которое хранилось в погребе со дня их свадьбы. Для меня она имела <...>, что было, по-видимому, тяжелой жертвой для нее, чтобы доказать мне свою любовь. Даже подавая бутылку старого вина, когда я был у них в гостях, она каждый раз говорила, что это, к сожалению, последняя, после чего дядя всегда со смехом говорил: *"Покопай немного в песке подвала, авось еще кое-что найдется"*.

Она надолго пережила своего мужа и умерла в преклонном возрасте (около 90) у своих сыновей в маленьком хозяйстве в Екатеринославской губернии, которое мой дядя приобрел за несколько лет до смерти (300 десятин). Дядя Иоганн имел троих сыновей - Николая, Виктора и Фридриха. Двое старших были совершенно обыкновенными людьми, однако Фриц и внутренне и внешне был похож на отца. Мой дядя хотел непременно дать им хорошее образование, отправил их учиться в гимназию в Херсон, не жалел никаких расходов, но все было напрасно, они едва доучились только до 3 класса. Самый старший из них был немного младше меня. В более поздние годы я видел их очень редко и ничего существенного о них рассказать не могу.

* * *

Моя мать в первом браке была замужем за Йозефом Судеком, который происходил из Гофнунгсталя (Бессарабия). Когда и где был заключен этот брак мне не известно. Судек был овцеводом и служил в различных овцеводческих хозяйствах в Таврии (Фоссель, Фальц-Фейн и другие). От этого брака родились шестеро детей, из которых четверо умерли в молодом возрасте. Старшая, Катарина (Катя) вышла замуж за Якова, старшего сына от первого брака моего отца. Кроме нее остался в живых еще сын Евгений.

Йозеф Судек умер скорее всего насильственной смертью в степи. Моя мама рассказывала мне, что однажды он уехал и не возвратился. Его тело было найдено значительно позже и опознали его по одежде. Мама утверждала, что дяде Голлю известны более точные обстоятельства его смерти. Но на все вопросы дядя всегда давал уклончивые ответы.

Как и где мой отец и моя мать познакомились мне не известно. Они жили, однако, довольно далеко друг от друга. Конечно, мой отец довольно часто предпринимал деловые поездки, простиравшиеся вплоть до Симферополя. Во время одной из таких поездок на него напали двое бродяг, жестоко его избили, ограбили и бросили умирающего в степи. Однако его природное здоровье превозмогло шок, он с трудом дотащился до пастухов, которые довели его до ближайшей деревни Avumann?/Abumane? Там он несколько недель провел между жизнью и смертью, однако все же пришел в себя, хотя после этого инцидента его здоровье, видимо, было сильно подорвано. Это было, скорее всего, в 1856 году. Бракосочетание моих родителей состоялось в 1858 году. У молодоженов было к этому времени всего семеро детей: четыре сына и дочь моего отца, и одна дочь и один сын моей матери. Моему рождению предшествовало рождение двух детей, обе девочки. Они умерли в раннем, скорее всего в грудном возрасте.

Брак моих родителей был очень счастливым. Оба были не очень молоды: маме было 38 лет, папе - 43 года. Сводные дети относились друг к другу хорошо, самый старший сын моего отца вскоре женился на своей сводной сестре. Родители не делали абсолютно никакого различия между детьми. Я сам свидетель тому, что мама относилась к детям от первого брака ее мужа точно так же, как к своим собственным; и лучшим доказательством этого является то, что дети свою мачеху боготворили. Это мне доподлинно известно в отношении Кильяна и Паулины.

К сожалению, мой отец умер уже в мае 1866, т.е. спустя два года после моего рождения, так что у меня нет абсолютно никаких воспоминаний о нем. Все мои сведения о нем почерпнуты из маминых рассказов и воспоминаний различных людей, знавших его лично. Судя по всему, он был замечательным человеком, во всяком случае в своей среде.

<...>. У него был мягкий характер и для него не было ничего труднее, чем отказать в чьей-нибудь просьбе. Напротив, он мог быть очень жестким, если нарушалось его чувство справедливости. Он был очень добросовестным и честным человеком и пользовался очень большой популярностью и неограниченным доверием населения всей округи. Это выражалось еще и в том, что он избирался окружным старостой (обер-нгульц/Oberschulz) всего округа Молочная. По тем временам это значило очень много, это была должность, которая сулила очень большие выгоды и преимущества. Он этим никогда не пользовался, как я неоднократно слышал в более

поздние годы из самых разных источников. Во всяком случае я часто слышал фразу: *"Такого старосты, каким был Иоганн Кефер, у нас уже никогда не будет"*. Он, конечно, получил только такое образование, которое было доступно в то время, т.е. посещал сельскую школу с 6 до 14 лет. Преподавание в этих школах практически ограничивалось обучением детей чтению, письму, элементарной арифметике. Кроме того, немного преподавалась история и религия. Преподаватели большей частью были малообразованны. Проявлял ли он интерес к дальнейшему обучению мне неизвестно, однако, у него было заветное желание дать лучшее образование своим детям. Именно поэтому он определил Кильяна, в соответствии с его тогдашними возможностями, в русскую окружную школу. Относительно меня он несколько раз высказывал твердое намерение сделать из меня образованного человека. Моя мать восприняла это в качестве священного завещания и, как я позже понял, осуществила его с железной энергией, несмотря на все препятствия.

Сначала мой отец занимался только сельским хозяйством. Это было для его энергичной натуры слишком мало. Он построил ветряную мельницу, позднее мыловарню. Но и это его не удовлетворяло. Он начал скупать пшеницу и шерсть, чтобы отправлять их в близлежащие города (Бердянск, Симферополь). Благодаря этому обстоятельству круг его общения был, по понятиям того времени, очень обширен, он знакомился с разнообразными людьми, что оказывало на него определенное влияние. В соответствии с этим он и одевался не так, как его односельчане, и потребности его были выше. Дом моих родителей был обустроен не так, как дома других колонистов. Дом, который был уничтожен пожаром в 1870 году, я помню очень хорошо. Это был точно такой же дом, как другие дома в колонии. Стены были сложены из глиняных кирпичей (необожженных), крыша была покрыта камышом. Жилые помещения находились под одной кровлей с хлевом и конюшней /.../.

Жилая комната была обставлена мягкой мебелью, деревянные части красно-коричневого цвета (красное дерево? орех?), обивка из зеленой материи. Параллельно жилому дому по ту сторону ворот, стоял построенный уже моим отцом дом из обожженного кирпича с черепичной крышей. Он служил складом для хранения шерсти и пшеницы. После случившегося в 1870 году пожара, этот дом, путем устройства нескольких перегородок, был временно приспособлен под жилье. Это должно было быть временное явление, но так продолжалось еще долго с тем только отличием, что я в студенческие годы поставил еще стенку, устроив себе комнату, в которой жил во время каникул.

Некоторые особенности в образе жизни и обстановке родительского дома происходили от моей матери. Мама выросла в других условиях и не жила в колониях. Она общалась исключительно с помещиками и их управляющими, одевалась иначе, более или менее на городской манер, имела другие привычки и более далеко идущие потребности. С ее приездом в дом моего отца многое изменилось, начиная с внешнего вида (мебели, обстановки). Я знаю, что только в доме моих родителей был самовар, настольные часы на обеденном столе, серебряные ложки и т.д. Мама придавала большое значение внешнему виду, старалась хорошо одеваться; например, она носила кринолины, что было в той местности совершенно неслыханно, шелковые платья с кружевами, шляпы, золотые броши, золотые часы и цепочку с медальоном.

Возможно это было просто и провинциально, во всяком случае сильно отставало от моды, но в ее окружении это должно было сильно бросаться в глаза. В

более поздние годы, благодаря нехватке средств, ей пришлось многого лишиться и стать внешне гораздо скромнее; продолжать жить по-старому средства не позволяли. Это обстоятельство очень тяготило ее, но она приспособилась и к новым условиям. Не только внешние признаки выделяли ее из ее окружения. Несомненно, она далеко превосходила колонистов того времени в умственном и духовном развитии. Она получила очень скромное образование, не знаю какое именно, но она всегда охотно и много читала. Литература была очень разноплановая, так как книги в то время трудно было достать. Читала она только по-немецки. Хотя она была воспитана в религиозном духе, я относительно редко видел, что она читает книги религиозного содержания. Романы она читала очень охотно, также описания путешествий и историческую литературу. Дом моих родителей был единственным, в котором были газеты и журналы. Многие годы это был *"St. Petersburger Herold"*, который ожидался всегда с нетерпением, позднее, примерно с середины 70-ых годов, это место занял *"Odessaer Zeitung"*, который начал как раз в это время интересоваться состоянием дел в южнорусских колониях. Кроме того выписывался (?) еще *"Gartenlaube"* (^Садовый домик) и, частично, *"Das Buch für alle"* (^Книга для всех). Именно *"Gartenlaube"* очень хорошо запомнился мне, особенно во времена немецко-французской войны. Вечерами приходили очень часто к нам соседи и новые номера зачитывались вслух. *"Gartenlaube"* был моим любимым журналом, который я листал очень охотно и иллюстрации в котором пробуждали во мне живой интерес. Многие иллюстрации времен немецко-французской войны я до сих пор живо вижу перед моими глазами.

Несколько лет выписывался также *"Kladderadatsch"* (^Сплетник), который я еще тогда не мог понимать, хотя некоторые карикатуры, в особенности голова Бисмарка с 3 волосинами, фигуры Мюллера и Шульца, фигура самого сплетника и другие глубоко запечатлелись в моей памяти. Эти самые разные журналы мама прочитывала усердно от корки до корки. Кое-что из литературы было также у немногих представителей интеллигенции, которые жили в соседних колониях, в особенности у католического священника соседней колонии Гейдельберг/Heidelberg патера J.Chamne, который всегда останавливался у нас, проезжая через Неймонталь, так как он, по-видимому, очень хорошо относился к моей матери. Это было тем более удивительно, что общение между лютеранами и католиками было очень ограниченным. Но как раз в этом отношении мама совершенно не была мелочной: *"Каждый имеет право молиться богу по-своему"*, - это было любимое высказывание моей матери. Она шла в этом отношении даже еще дальше: большой католический праздник *"Frohnleichnamstag"* мама посещала ежегодно в Гейдельберге и была там всегда желанным гостем.

Я сам, будучи мальчиком, всегда посещал с ней этот праздник и находил его гораздо приятнее, чем сухое богослужение в наших лютеранских церквях. Католики относились к маме с большим уважением. Это было тем более невероятно, что противостояние между лютеранами и католиками было очень острым: лютеране назывались всегда *"еретикам"* и относились к ним соответственно. Это единственное исключение было, очевидно, только данью памяти моего отца. Мне неоднократно рассказывали, что на похороны моего отца пришли очень многие католики -совершенно неслыханное событие, повторение которого и десятилетия спустя никто не может припомнить. Мама мне несколько раз говорила, что именно это обстоятельство побуждает ее ежегодно посещать этот католический праздник.

Мама не читала по-русски, однако говорила более или менее сносно; этим знанием языка, которое выгодно выделяло ее среди колонистов, она была обязана тому обстоятельству, что в первом браке она жила в поместьях и много общалась с русскими. Знание русского языка значило тогда очень много; это было в какой-то степени признаком образованности, приблизительно таким, как в *"приличном"* русском обществе знание французского языка. Вскоре после моего рождения в нашем доме появилась молодая девушка, с которой мама была знакома раньше, Мария Бринк. Она стала моей няней, хотя была ли она приглашена в качестве таковой я не знаю, и даже сомневаюсь в этом.

Наверно она была гостем, принятым в доме, и занималась преимущественно мной. Позднее она вышла замуж за некоего Erdmann Grob, брата моей тети Голль. С Машей я с удовольствием встречался и позже (в последний раз в 1900 году, когда я последний раз посетил Неймонталь, чтобы похоронить свою мать). Я уверен, что она оказала немалое влияния на мое развитие. Она была необычайно темпераментна, даже в более поздние годы, очень остроумна, находчива, всегда весела. Она была превосходной певицей и всегда мурлыкала какую-нибудь песенку. Ее запас русских и немецких песен был неисчерпаем. Во время наших встреч в более поздние годы, когда я был уже гимназистом и даже студентом университета, мы пели целые вечера напролет. Песни, которые я привозил, она подхватывала чрезвычайно быстро, достаточно было только один-два раза полголоса напеть мелодию. Очевидно, она была очень хорошо музыкально одарена. Я уверен, что моя любовь к музыке, особенно к пению, происходит от нее. Благодаря Маше я уже маленьким ребенком научился говорить по-русски и, собственно, не очень уверен, является ли моим родным языком немецкий или русский, наверное они оба должны разделить *"эту честь"*. Мой отец очень хорошо относился к Маше и с большим удовольствием слушал по вечерам ее пение.

Я до сих пор с благодарностью вспоминаю Мария Яковлевну и, если она еще жива, для меня было бы большой радостью увидеться с ней вновь. К сожалению, ее брак не был счастливым, так как ее муж был мелким скотоводом и ничем не отличался от простого пастуха. Насколько я знаю, он никогда не был груб с нею, но ее угнетало, что он был бесконечно ниже ее в духовном развитии.

К сожалению, я абсолютно не помню своего отца. Он умер в мае (5?) 1866 года, когда мне было 2 года и 3 месяца. Он умер внезапно ночью, без предшествовавшей болезни, очевидно, от апоплексического удара. Разумеется, он должен был в течение последних лет быть болезненным, а именно после нападения бандитов в 1856 году. Он довольно много кашлял, и сейчас трудно сказать, по возможно у него мог быть туберкулез легких, приобретенный от его первой супруги. После всего, что рассказывала мне мама, я хотел бы усомниться в этом, тем более, что в его семье никаких предпосылок для этого не было. Он позаботился уже при жизни о детях. Яков и Христиан, которые были уже женаты, получили каждый от него добротные хозяйства, т.е. по 60 десятин земли с домом, двором и инвентарем, Яков - в Неймонтале, Христиан - в Андребурге (5 верст от Неймонталя). Иоганн к тому времени уже умер, и оставались только Кильян, Паулина и я. Кильян посещал тогда русскую окружную школу. Как я уже сказал, папа много занимался различными делами и считался очень состоятельным мужчиной. Однако он умер, по выражению моей мамы, в неблагоприятный момент, так что оставил после себя немного. Коммерческие связи были тогда весьма просты, расписки и векселя не были в ходу

при наличии взаимного доверия. После смерти отца посыпались многочисленные, ничем не обоснованные долговые обязательства. Мама считала своим священным долгом погасить их полностью, чтобы не оставить малейшего пятна на имени мужа. Как мама, так и некоторые другие твердо были убеждены, что многие злоупотребляли этим. Все же мама до самого конца осталась верной этому принципу.

Таким образом, после оплаты всех обязательств осталось совсем немного. Осталось хозяйство, т.е. 60 десятин с домом и двором и, собственно, мало что еще. Это нужно было поделить на четыре равных части (маме, Кильяну, Паулине и мне). Насколько я помню, каждая часть составила около 4000 рублей. Хозяйство отошло мне и было оценено в 6000 рублей, так что я должен был выплатить еще 2000 рублей. Так как все дети были еще несовершеннолетние, то был назначен опекун Давид Рихтер/Richter, который должен был управлять имуществом.

Мама не только не ликвидировала дела своего умершего мужа, но еще и продолжила некоторые из них. Она была слишком активной женщиной, чтобы от всего сразу отказаться. Но все же одной ей это было не под силу. Так случилось, что она, согласно распространенному обычаю, приблизительно через год после смерти папы вступила в новый брак с Иоганном Рикером. Откуда эта семья происходила я не знаю, он сам никогда не рассказывал о своем происхождении. Я знал еще троих братьев, кроме него. Они все отличались от тамошних колонистов и, мне кажется, они скорее происходили из Северной Германии. Из четырех братьев только один был земледельцем (Христиан Рикер в Андребурге), трое других были ремесленниками, а именно каретниками. Эту же профессию имел и мой отчим, однако потом от нее отошел. Все четверо братьев были высокорослыми, белокурыми, красивыми мужчинами и все были более образованны, чем средние колонисты. Они были очень способные люди с некоторым лоском, в особенности мой отчим и его брат Вильгельм (каретник из Пришиба).

Мой отчим был значительно моложе мамы, я думаю разница составляла примерно 15 лет. Он был вдовцом и у него было двое детей от первого брака, сын Отто (на два года старше меня) и дочь Ольга (моего возраста). Это был очевидный брак по расчету, как было принято в тех местах; видимо, мама посчитала, что Рикер лучше других сможет продолжать вести дела. Брак отнюдь не был счастливым и бросил некоторую тень на мое раннее детство, скоро и мама поняла, что совершила ошибочный поступок.

Я вспоминаю бурные сцены между моими родителями из моего раннего детства, сцены, которые каждый раз наводили на меня ужас. Доходило часто до очень тяжелых сцен и я с ужасом вспоминаю, как в 1871 или 1872 году во время очередного скандала Рикер набросился на маму с кулаками. Мама подхватила меня на руки и ушла к моей сестре Кате, у которой мы прожили приблизительно 14 дней. Я был очень рад этому, так как мама, казалось, твердо решила разорвать этот брак. По тем временам это было что-то неслыханное. Поэтому не было недостатка в посредниках. Я вспоминаю, что пастор Кухель нанес тогда моей маме длительный визит, приходил также окружной староста и некоторые другие посетители. С отчимом мама наотрез отказывалась встречаться. Все-таки в конце концов ссора была улажена и мы вернулись домой.

Такие случаи, возможно, менее страшные, случались нередко, особенно если Рикер был навеселе, а в таком состоянии он приходил домой довольно часто. Если мы по вечерам укладывались спать без него, я умолял маму обещать мне

ничего ему не говорить, когда он явится домой. Конечно, она не всегда могла сдержать слово, и тогда я, проснувшись среди ночи, становился свидетелем сильного скандала. На Отто и Ольгу такие случаи производили гораздо меньшее впечатление. Я обычно дрожал всем телом, вцеплялся в маму изо всех сил, старался ее успокоить и просил ее уступить.

Обстановка в то время в родительском доме была далеко не блестящей. Благодаря нескольким неудачным сделкам Рикера мамины средства были растрачены (сам Рикер не владел ничем), так что жизнь на прежнем уровне стала невозможна. Да и семейные ссоры тоже, видимо, были тому причиной. При всей любви к маме я не решился бы утверждать, что мама не давала иногда сама повод к возникновению таких ссор. Ее гордость была сильно уязвлена, она тяжело переживала незаслуженную необходимость привыкания к новым скромным условиям жизни. Все ее планы, часто не очень скромные, терпели неудачу, ее честолюбие, несомненно очень развитое, ее гордость страдали очень сильно. Поэтому временами в пылу ссор не было недостатка в жестких словах с ее стороны, например, *"Ты был нищим, пока я не сделала тебя человеком"*, или: *"Ты - ремесленник, а я жена окружного старосты"* и т.д. К счастью, происходили такие сцены не слишком часто, хотя повод для этого был всегда, или почти всегда: обычно склонность Рикера к спиртным напиткам и, реже, неодобрение мамой нового предприятия Рикера.

Я боялся Рикера, хотя, честно говоря, он никогда меня не обижал. Он обращался со мной холодно, но ни разу сильно не обидел. В то же время со своими детьми он, наоборот, был очень жесток, в особенности с Отто, даже в 15-летнем возрасте подвергая его телесным наказаниям, чего со мной не делал никогда. И вес же я боялся и не любил его. В более поздние годы, когда я уже стал взрослым, отношения улучшились. Он научился уважать меня и, кажется, даже полюбил, часто гордился мной и радовался моим успехам. Я почти уверен, что он был искренен в этом, и я верю, что в глубине души он был не таким уж плохим человеком. Также многое улучшилось со временем и в отношениях между мамой и им, не без моего воздействия или, во всяком случае, моего влияния. Особенно в последние годы отношения были совсем хорошие.

Что касается моего воспитания, то я должен быть бесконечно благодарен моей матери, всем, чего я достиг, я обязан ей и только ей. Она приняла твердое решение дать мне возможность получить хорошее образование. То, что ее первоначальные планы по моему образованию и воспитанию были осуществлены с лихвой, не подлежит никакому сомнению.

Во всяком случае об университете первоначально никогда речь не шла. Когда я достиг 9-летнего возраста, мама приняла решение отдать меня в гимназию. Я могу себе представить, как тяжело далось ей это решение, так как это сулило расставание с любимым сыночком. Кроме того были необходимы средства, которыми она не располагала.

Я имел свое собственное имущество, которым управлял мой опекун. Он оказал маминим намерениям серьезное сопротивление, утверждая, что такое решение может принять только он, и в средствах отказал. Здесь сказалась железная энергия моей матери, которая по тем временам была редкостью для женщины ее сословия. Они начали тяжбу с опекуном. Знакомый с тамошними условиями знает, что значит вести судебный процесс в начале 70-ых годов в той местности. Для этого нужно было ездить в уездный город Мелитополь, вести переговоры с адвокатами, не бояться

накладных расходов и т.д. Эта тяжба длилась, насколько я знаю, около 2-х лет, прошла через различные инстанции и, наконец, была выиграна моей мамой. Приговор (кажется, судебной коллегии) гласил, что опекун должен управлять имуществом, а вопросами образования и воспитания должна ведать только мать. Таким образом моя участь была окончательно решена.

За полученное мной образование я должен быть благодарен необычайной энергичности и настойчивости моей матери, которая, со своей стороны, сделала все возможное, а порой и невозможное, чтобы осуществить заветную мечту моего отца сделать из меня образованного человека. Уже одно это свидетельствует о неординарном характере моей матери. И если слабая тень иногда возникает во мне при воспоминании о ней, то это связано исключительно с ее отношениями с третьим мужем. Из-за моей молодости и неопытности я не могу судить, был ли только он повинен во всем.

То, что основная часть вины лежит на нем, мне очевидно. Но я часто удивлялся, что мама, обычно такая спокойная, невозмутимая, благожелательная, я бы сказал уравновешенная, могла быть такой жесткой. Хотя нельзя отрицать, что при всем спокойствии и доброжелательности некоторая авторитарность, вероятно, даже отчасти властолюбие, в ее характере присутствовали.

Причиной тому, скорее всего, было то, что она явно превосходила окружающих и была этим несколько избалована. К тому же ее тщеславие было слишком ущемлено невозможностью жить с прежним размахом, чему виной были промахи ее намного более молодого мужа. Мне кажется, что она часто раскаивалась в том, что пошла на этот брак.

С шести лет, как это было принято, я начал посещать сельскую школу. Но уже до этого мой брат Евгений обучил меня чтению и письму, так что я уже не был начинающим учеником. Школа была очень посредственная, кроме чтения и письма изучался еще только счет и библейская история, также немного русский язык. При лучших учителях, конечно, за 8 лет посещения школы можно было достичь значительно большего. Мне кажется, что я достиг неплохих успехов, во всяком случае у меня почти никогда не было взысканий. В 1874 году собралась группа учеников и наняли русского учителя, с которым приблизительно 10-15 мальчиков занимались по особой программе. Здесь уже нужно было больше заниматься, для меня это была подготовка к поступлению в гимназию, которое и состоялось в августе 1875 года в Бердянске. С радостью, но также и со страхом и нерешительностью я поднимался к маме в ее красивую крытую коляску <...>, чтобы отправиться в длинное путешествие (120 верст).

Тогда я впервые увидел город, море и впервые должен был расстаться с моей горячо любимой мамой. Вступительный экзамен в первый класс прошел не совсем гладко, я был принят, однако по истечении шести недель должен был пройти дополнительное испытание по арифметике.

В пансион я был отдан к одной вдове-немке, фрау Штиф, у которой было еще несколько пансионеров разного возраста. Там же был мой сводный брат Отто Рикер, который поступил в гимназию на год раньше. Он проучился однако только до третьего класса, так как успехи его были невелики, а поведение неудовлетворительное. Он сам не проявлял никакого стремления к учению, и отец забрал его домой.

Сначала дела у меня тоже шли не блестяще. Мне было тяжело вживаться в новые условия, мой русский язык часто вызывал насмешки, я тяжело сходил с

соучениками, так как не был предрасположен к дурным привычкам. Поэтому меня часто называли маменькиным сыночком.

Когда мама забирала меня после окончания учебного года, ей не понравился пансион, совершенно справедливо, и на следующий год она отдала меня в семью гимназического учителя французского языка Эрнста Францевича Яковчича. Здесь мне было гораздо лучше, хотя там тоже жили еще трое мальчиков, в том числе большой шалопай по имени Брунс из Симферополя. Он стремился склонять нас ко всяческим дурным привычкам и двое других мальчиков много от него натерпелись; меня он, как ни странно, не трогал. Учение на второй год пошло значительно лучше, но я все еще был средним учеником, хорошим учеником я стал только в четвертом классе, который я закончил уже с отличием.

К этому времени в гимназии учились еще несколько сыновей колонистов. Самым старшим был Яков Шварц/Schwartz из Неймонталя, который закончил гимназию уже в 1879 году и поехал в Одесский университет изучать юриспруденцию. Шварц имел несомненное влияние на нас, сыновей колонистов, он был для нас идеалом. Когда он уже учился в Одессе, я часто переписывался с ним и советовался по всем вопросам, которые меня интересовали¹. Кроме Шварца были еще два брата Шаад/Schaad², А.Нойфельд/Neufeld, Адам Вальтер/Walter³, затем в некотором отдалении от нас П.Эдигер/Ediger, П.Винс/Wiens⁴, Э.Хюберт/Hubert⁵ (меннониты), из которых позже образовалась тесная компания. Это были в основном хорошие, умеренно одаренные, исключая Нойфельда, юноши. Исключительно одаренным был Нойфельд, судьбе которого я посвятил специальную брошюру воспоминаний. Именно Нойфельд оказал на меня совершенно особенное влияние.

* * *

Прежде чем я продолжу, я хотел бы вспомнить еще одного человека, который оказал значительное влияние на меня в раннем детстве. Я упоминал уже, что в 1870 году наш дом сгорел. Тогда произошло несколько сильных пожаров в наших колониях, которые возникали, несомненно, из-за поджогов. В нашей колонии подряд произошли два пожара. Во время первого было разрушено 2/3 дворов, но наш дом остался невредимым. Пожар возник поздним вечером во время уборки урожая, когда дворы уже были заполнены зерном. Урожай был в том году замечательный. Можно представить поэтому ужас людей, которые за одну ночь потеряли все и остались бездомными. Так как большинство домов было крыто соломой или камышом, а задние дворы были переполнены зерном, огонь распространялся необычайно быстро. О тушении огня нечего было и думать, нужно было спасать то, что еще можно было спасти. Нас детей посадили в нашу крытую повозку и вывезли за деревню. Это была ужасная ночь. Даже мы, дети, не могли спать и наблюдали с ужасом зловещее и прекрасное море огня, бушевавшее перед нашими глазами. Впечатление было таким сильным, что даже теперь, более чем через 50 лет я помню многие подробности этого зрелища. Живое вспоминается мне, как я со страхом спрашивал каждого, который приходил из горящей деревни: *"Наш дом уже горит?"*. Наш дом сохранился, но ему было суждено стать жертвой следующего пожара, через 14 дней после первого. Этот второй пожар начался в полдень, когда почти все мужское население деревни поехало тушить пожар в колонию Фридрихсфельд/Friedrichsfeld, расположенную в 10 верстах. Пожар вспыхнул мгновенно и распространился так быстро, что не удалось спасти

почти ничего. Особенно страшно было, что несколько лошадей не успели вывести из конюшни, и они сгорели заживо.

Кроме некоторого количества белья и одежды все сгорело, даже ценности и деньги. Мы находили позднее сплавленные вместе серебро, золото и медь. Только золотые часы моего отца и его единственную фотографию спасла мама. Поэтому я не имею ни одной строчки, написанной его рукой, о чем я особенно сожалею. Крытое черепицей хранилище удалось спасти. В нем уже было размещено несколько бездомных семей, теперь мы присоединились к ним.

Прежде всего нужно был подумать о крыше над головой. О новостройке нечего было и думать, да и средств не хватало. Хлев и склад, однако, нужны были обязательно. Так называемое хранилище было довольно вместительным сооружением, но без внутренних перегородок /.../.

Прежде всего была поставлена только поперечная стена (красная) и сложена печь. Они и довольно большой шкаф делили помещение на 2 комнаты. Через 12 лет я выгородил себе еще комнатку (также красным), в которой я жил, приезжая на каникулы. Кухонные помещения были уже выделены ранее и располагались на несколько ступенек выше. До пожара они использовались как летняя кухня. Между дверями в первом помещении кухни находилась крышка люка, ведущего в большой подвал. С этой крышкой у меня связаны плохие воспоминания: однажды я быстро бежал из второго кухонного помещения во двор. Так как крышка люка была открыта, то я рухнул в подвал. Только благодаря чуду я отделался тогда шишками, хотя и был без сознания, когда меня извлекли наружу.

Из двух помещений, образованных поперечной стеной, одно делилось большой печью и шкафом (между ними еще была ситцевая цветная занавеска), на жилую комнату и общую спальню для моих родителей и нас троих детей. Мой брат Евгений уже не жил тогда с нами, он служил в хранилище в Нойгальбштадте/Neu-Halbstadt приказчиком. В этом доме прошла осознанная часть моего детства, и с ним связаны большинство моих детских воспоминаний.

В доме практически не было мебели. Готовую мебель в тех краях негде было купить. Через какое-то время появился странствующий ремесленник, немец, который предложил свои услуги. После вполне удовлетворительной пробы с ним был заключен договор, и он на долгое время поселился в нашем доме. Его звали Вильгельм, он был красивый мужчина приблизительно 25 лет, среднего роста, белокурый, с аккуратной светлой бородой. Я быстро с ним подружился. Часами я сидел на верстаке и внимательно слушал его рассказы или песни, которые он пел. Он был очень приятный человек, всегда доброжелательный, услужливый и веселый, так что вскоре все его полюбили. Он рассказал мне очень много о своих путешествиях, и пробудил во мне интерес к ручному труду. Он показывал мне различные столярные приемы, разрешал мне делать кое-какие мелочи и особенно радовал меня, когда просил моей помощи. Мне он казался очень образованным человеком. Скорее всего он не так уж много учился, как мне казалось, однако во время своих странствий, будучи очень общительным, многое видел и испытал. Я у него очень многому научился. Склонностью к ручной работе, точности и аккуратности в работе, которыми я позже отличался, я обязан ему. Вечерами он сидел с нами за нашим семейным столом и читал газеты и журналы. Он уделял мне много внимания, рассматривал со мной иллюстрации, многое объяснял мне и способствовал пробуждению у меня любви к печатному слову. Он был очень хороший столяр. Он изготовил для нас много

прекрасной мебели, в особенности я любовался комодом из ясеня, верхняя часть которого напоминала старые секретеры с отделениями для писем, потайными ящиками и т.д. Он также сделал мягкое кресло для мамы, в котором мама часами сидела у окна со своим рукоделием или с книгой, а я сидел рядом с ней на скамеечке для ног. Это были мои лучшие часы, когда моего отчима не было дома (а отсутствовал он довольно часто). Мама меня часто баловала, как своего любимца и последнего ребенка, но в меру; она могла быть и очень строга со мной, хотя и никогда не наказывала меня физически. Она вовсе не стремилась непременно исполнить любое мое желание, но стремилась с раннего детства воспитывать во мне чувство долга и справедливости. Она баловала меня в мелочах, небольшими лакомствами и т.п., но была тверда и последовательна в серьезных вещах. Так, я должен был выполнять все работы по дому и во дворе, как это было принято, только одет я был лучше, чем другие мальчики. Насколько я помню, я в детстве никогда не болел, даже так называемые детские болезни я не могу припомнить. Однако в случае небольшого недомогания мама окружала меня такой любовью и уходом, что для меня эти маленькие недомогания были предметом особенного наслаждения. Я подозреваю, что симулировал при случае, чтобы получить "*Schmandsuppchen*", чай с вишневым соком или лимонад. Именно лимонад был одним из основных лекарственных средств в аптечке моей матери. Столяр Вильгельм жил у нас долго, чуть ли не целый год. И кончалось это катастрофой. Он был всегда очень скромным, дружелюбным, услужливым и т.д. Однажды он возвращался пьяным из поездки за покупками, нужными для его работы. Случилась какая-то ссора с моим отчимом. С тех пор пошло все хуже, он скоро снова напился, позволил себе новую ссору с Рикером и его выставили за дверь. С тех пор я больше никогда не слышал о нем... Для меня его уход был тяжелой потерей и я много слез пролил по этому поводу. Но по сей день я благодарен моему доброму Вильгельму за все, чем он был для меня.

Пока я до гимназии жил дома, мой образ жизни не отличался существенно от моих ровесников, за исключением того, что я получал несколько большее духовное развитие и, вероятно, больше был обласкан моей матерью, чем это было принято. Условия жизни были очень скромные, мясо бывало только редко, зато зимой были колбасы, ветчина и соленая свинина с кислой капустой. Еще были клецки, блинчики, омлеты и другие мучные блюда, каши, вместо кофе - Prips (*Gestenkaffee*), на хлеб намазывался свиной жир, иногда арбузное варенье (вместо меда). Молоко, разумеется, мама на мне не экономила, даже приучила меня пить ежедневно парное молоко. Летом я ходил босиком или носил простые сандалии без пятки, так как по полю нельзя было ходить босиком.

Я начал рано работать в поле или на току, во всяком случае уже с 7 лет. Большой охоты к этой работе я не ощущал, но честолюбие заставляло не отставать от других. Во время обмолота я почти весь день проводил на току верхом на лошади, которая тянула Dreschstein (молотильный камень). Мы начинали работу с восходом солнца и работали до темноты с небольшими перерывами. Даже послеобеденный отдых не был принят. Так работали все, включая моих родителей, так как работников почти не было (только кухарка и конюх), и только если урожай был очень хороший, на месяц нанимался еще один работник. Моему физическому развитию это не повредило; наоборот, я был всегда здоров и имел цветущий вид.

Мы, дети, наслаждались собственно только весной, пока не было никаких полевых работ для нас. Тогда мы гуляли в нашем лесу (парке из старых деревьев -

ясени, вязы, березы, тополи, клены), влезали на самые высокие деревья, разоряли гнезда, играли в прятки и т.д. Кроме того, очень распространена была игра в мяч, которая требовала большой ловкости. Мячи мы делали сами из кожи, набитой шерстью; это были отличные мячи. Манеры детей были далеко не безупречны, было много ссор и споров, что было мне ненавистно. Как только доходило до этого, я старался тихонько уйти. Я быстро научился делать всевозможные игрушки: деревянные сабли, маленькие повозки, флейты из веток бузины, бумажные змеи и т.п., причем наука столяра Вильгельма и наставления моего очень искусного брата Евгения очень мне пригодились.

Вскоре я научился изготавливать и различные домашние мелочи, что сделало меня в доме и дворе очень полезным: вешалки, рукоятки для метлы, рукоятки для молотка и др. Зимой я очень охотно без всякого принуждения сделал несколько пробных рисунков красками, подаренными мне Евгением, но они выглядели довольно жалко (этот альбом у меня сохранился до сих пор). Коньков мы не знали, но в снежки играли очень много. Зимой я гулял в той же одежде, которую я носил в доме, добавлялся только вязанный шарф. Однако обходилось без простуд.

Любимым занятием для меня было топить большую печь соломой; я садился рано утром, перед восходом солнца, у печи на скамеечку, брал книгу и читал при свете огня. В остальном я проводил зимой много часов с мамой, помогал наматывать шерсть или хлопок и внимательно слушал ее рассказы, на которые она была неистощима. Она рассказывала мне многое о моем отце и сумела пробудить в моем детском сердце любовь и уважение к нему. Благодаря ей я уже рано, еще мальчиком, часто спрашивал себя: *"Что подумал бы об этом мой дорогой папа?"*; *"Я должен хорошо учиться, так как этого хотел мой папа"*. Разумеется, я добавлял всегда *"и мама"*. Она учила меня еще ребенком осмысленно молиться: не произносить заученные молитвы, а любимому Господу все рассказывать, не только поступки, но и мысли, хорошие и плохие, и просить его о помощи. В этом смысле она давала мне очень религиозное воспитание, однако свободное от ханжества.

Внешних проявлений религиозности у нее было немного. Мы ходили, разумеется, в церковь по воскресеньям, но больше никаких проявлений религиозности, например, застольной молитвы, не было. Вообще она была очень веселой и общительной от природы. Общительность она ценила больше всего. Она была очень остроумная и очень охотно добродушно поддразнивала собеседников. Она могла смеяться прямо-таки заразительно и благодаря этому вносила оживление в общество. Танцевала она тоже очень охотно до самого почтенного возраста. Она писала мне еще в 1895 году о свадьбе, на которой она танцевала несколько раз вальс, уже в возрасте 75 лет! И я танцевал с ней вальс, когда ей было уже 70! Она с удовольствием и хорошо читала вслух, и колонисты охотно слушали *"что пишет газета"*. Содержание целых романов, которые она читала, она охотно пересказывала желающим слушателям. Я вспоминаю еще из моего раннего детства, что она читала ужасный роман об инквизиции, в котором говорилось о мученице Барбаре Ульрик. Пока она читала эту книгу, приходили ежедневно люди, и после первого приветствия сразу спрашивали (ломаный немецкий): *"Ну, как там дальше с этой Барбарой?"*. И тогда начинался пересказ продолжения романа. Дialect колониcтов мама не восприняла; конечно, не обошлось без влияния на ее язык, но в целом она говорила правильно, на литературном немецком языке. Она очень охотно общалась с образованными людьми, как и мой отчим. Поэтому наш дом был единственным

(?), в который заезжали все друзья, в том числе и русские, служащие, врачи, учителя и т.п. Когда в Неймонтале поселился врач, то он ежедневно бывал у нас. Русский учитель Юзефович, у которого я учился русскому языку (1874 г.), с женой тоже ежевечерне были нашими гостями. Только в нашем доме ставился самовар и пили чай. Эти визиты тоже немало способствовали моему развитию.

Не знаю чему я обязан тем, что уже ребенком со мной обращались не так, как с другими детьми моего возраста. Факт тот, что со мной обращались иначе, никогда не обращались грубо, не ругали и жестоко не наказывали. Я был чрезвычайно восприимчив в этом смысле <...>. Порицание меня всегда глубоко задевало, но также и поощряло не зарабатывать его в другой раз; поэтому в большинстве случаев одного замечания было достаточно, чтобы я не повторял ошибку. Действительно дурных привычек у меня не было. Я был, однако, очень вспыльчив. Один эпизод до сих пор вызывает у меня озноб по спине. Я играл с влажным песком и строил вместе с Отто домики из песка. Мои домики оказывались намного лучше; из зависти он пнул ногой мой самый красивый домик. Незадолго до этого нам подарили по маленькому железному молотку. Я схватил свой молоток и ударил Отто по голове. Как силен был мой испуг, когда я увидел льющуюся кровь! Я пожалел о моей внезапной ярости и в полном отчаянии убежал в лес, где прятался и плакал до вечера. Мне было тогда, пожалуй, 5-6 лет (наш старый дом еще стоял), однако я свято поклялся никогда ничего подобного не делать, никогда не быть таким злым. Меня не наказали и дальнейшее я не помню, но этот эпизод, прошедший для Отто, к счастью, бесследно, многому меня научил. Такие случаи в будущем никогда не повторялись. Вообще я был тихим мальчиком, нерешительным, стеснительным, краснел по самому незначительному поводу, за что в гимназии получил прозвище *"красная девица"*. В шалостях я участвовал неохотно, поэтому хулиганистые соученики относились ко мне с некоторым пренебрежением. Но и плохого отношения со стороны моих гимназических приятелей не было.

Начиная с 3-го класса дела с учением пошли уже лучше, а в 4-м я уже считался хорошим учеником. Я занимался очень усердно, к чему меня понуждала преимущественно любовь к маме: для меня было очень важно доставить ей удовольствие. С тех пор я был одним из первых учеников, в большинстве случаев даже первый в классе. Самые большие успехи у меня были в языках, математика давалась мне меньше, что частично могло объясняться тем, что учителя были не такие хорошие.

У меня была очень хорошая память, которая помогала мне в трудных случаях. И все же у меня было чувство, что мои способности отнюдь не такие замечательные, что вызывало некоторую неуверенность в себе. Благодаря моим успехам, моему усердию и вниманию я заслужил такое доверие моих учителей, что они мало контролировали мои знания. Меня месяцами не вызывали, чаще всего ко мне обращались с вопросом, на который кто-нибудь из моих соучеников не мог ответить. Благодаря этому я стал менее усердно заниматься, часто довольствовался выполнением домашних заданий на переменах, причем моя превосходная память часто меня выручала. Зато я стал очень много читать, к сожалению, без разбора. Конечно, я прошел период увлечения Купером, Майн Ридом и другими историями про индейцев; однако этот период был недолгим. За этим последовала современная литература, как русская (Писемский, Гончаров, Тургенев и другие), так и иностранная, среди них Виктор Гюго, Ауэрбах, Шпильхаген, А.Додэ, Verga и другие. Особенно

популярен был тогда Шпильхаген, так как его социально направленные романы соответствовали преобладающим социально-политическим взглядам молодежи. За этой литературой вскоре последовала существенно более серьезная, в основном исторического и критического содержания. Белинского, Добролюбова и особенно Писарева должен был прочитать каждый, считающий себя образованным, человек, далее следовали Бокль (история цивилизации в Англии), Михайловский, Дарвин и пр. Охотно образовывались маленькие читательские кружки, с участием и молодых девушек, которые не были разрешены и именно поэтому имели особенную привлекательность своей конспиративностью. Я не могу утверждать, что все это хорошо усваивалось, но все-таки это оставило после себя полезные следы.

Как раз в то время мой характер начал раскрепощаться. Свободное общение со школьными товарищами обоего пола оказывало свое действие. Мы не ограничивались простым общением, при случае устраивались танцы, мы встречались на катке, совершали прогулки и т.д. Конечно, не обходилось без юношеского увлечения нашими приятельницами. Я не был самым скромным в этом вопросе и выказывал интерес к признанной первой красавице Соне Тяпочкиной, которая была младше меня на два года, надо сказать не без успеха, по крайней мере в первое время. Позднее ее родители так усердно ее опекали, что в последние два года моего пребывания в Бердянске я почти не общался с ней. После того, как я покинул Бердянск, я потерял из виду Мое первое увлечение и мы встретились вновь только через 31 год <...>. Мы оба обрадовались этой встрече, оживленно обменивались воспоминаниями молодости и наша дружба возобновилась.

Бердянская гимназия имела тогда хорошую репутацию, разумеется, не в попечительском совете в Одессе. Директор, Р.Я. Вороной, пользовался большой любовью и уважением своих учеников. Он был строг, но очень справедлив, всегда заботился о своих учениках. Он считался свободомыслящим, не имел никаких национальных предубеждений, был очень образован и отличался большой энергией. В его карьере дела шли не блестяще, его переводили во все менее крупные и значительные гимназии. В Бердянск он попал в 1875 году, т.е. в год моего поступления в первый класс. Вскоре он уже знал каждого ученика и внимательно следил за их успехами. Он был большим приверженцем хорошего физического воспитания, поэтому вскоре мы получили отличный гимнастический зал, также он заботился об играх на воздухе (бег, метание диска, игры с мячом, катание на коньках зимой и т.д.). Он старался воспитать в своих учениках общительность и заботился о воспитании достойных отношений с представителями другого пола. В школьном зале устраивались танцевальные вечера и директор сам заботился о выработывании у учеников приличных манер. Не танцевавших он теребил, сам находил им даму и старался создать непринужденную и веселую обстановку. Он пригласил учителей танцев, фехтования и гимнастики и очень радовался, если мы делали успехи в этих дисциплинах. Как учитель он был очень строг; он преподавал латынь в 5-м классе и прямо-таки муштровал нас в течение всего года. Если у него было очень хорошее настроение, то нам удавалось уговорить его почитать что-нибудь на уроке вслух (Гоголя или Достоевского). Нам это доставляло большое удовольствие, так как он был превосходным чтецом, впрочем, особенно интересны были его комментарии и замечания.

За судьбой своих бывших учеников он следил очень внимательно. Меня он навещал в 1903 году, то есть через 22 года после нашего расставания, был чрезвычайно любезен, радовался моим успехам и смог еще вспомнить нескольких связанных со

мною эпизодов из гимназического времени. Говоря, что он был очень строг, я должен сделать некоторое пояснение: строгим он был во всех вопросах, касающихся долга, чести, честности, корректности и т.п. В менее важных вещах, в особенности в отношении внешнего вида, он был очень снисходителен: нас не заставляли обязательно застегивать кители на все 9 пуговиц, разрешалось носить различные галстуки и т.д. Он совсем не был формалистом и это сказалось на духовном воспитании и характере его учеников. Мы боялись его, в то же время любили безумно, и были очень огорчены, когда он за *"вредную деятельность"* в 1881 году был переведен в прогимназию города Прилуки (Полтавская губерния).

Учительский персонал был очень пестрым, были и хорошие и плохие преподаватели. Лучше всего в среднем преподавались древние языки, более или менее - история и география; довольно плохо - математика. Неудовлетворительная математическая подготовка ощутимо сказалась в моей дальнейшей учебе.

Среди моих школьных товарищей нашлись совсем немногие, с которыми развились тесные дружеские отношения. Ближе всего я сошелся с Нойфельдом, который значительно опережал меня в духовном развитии и от которого я перенял очень многое. Другие соученики, с которыми я сблизился, Альберт Шаад, Хюберт, Эдигер не могли оказать на меня особое влияние, это были просто хорошие приятели. Ближе всего мне был Альберт Шааб, младший меня на несколько лет. В последний год поступил в 8-й класс новый ученик, Филипп Головков, сын богатого торговца. Он держался в отдалении от всех учеников, но энергично добивался моей дружбы. Он был необщителен, всегда очень серьезен, очень целеустремлен, хотя и без особых способностей, при этом у него был приличный музыпсальныш талант. Он уже посещал консерваторию в Петербурге, а теперь ему нужно было получить аттестат зрелости, чтобы поступить в университет. При этом он еще не был совершенно уверен, что снова не вернется к занятиям музыкой. Мы жили с соседних домов. Он сумел поставить дело таким образом, что я вскоре стал его ежедневным гостем; мы вместе занимались, читали до поздней ночи серьезные книги. Нойфельда уже не было тогда в Бердянске, поэтому в моем классе у меня не было никого ближе его. Он жил в прекрасных условиях, имел в верхнем этаже дома своего отца большую комнату, в которой также было прекрасное крыло (?).

Рядом с ним жил его старший брат Илья (торговец), который еще не был женат. Родители появлялись редко, чай и обильный ужин подавался нам наверху (самая лучшая икра подавалась в мисках, так как отец занимался рыбной торговлей!), очень часто по вечерам приходили еще две молодые девушки, ученицы 8 класса. От серьезной литературы переходили к бурному веселью, только меня часто поддразнивали безжалостно (*schonungslos*) из-за моей скромности и нерешительности. Тон был свободным, но всегда приличным. Моя нерешительность давала повод ко многим шуткам. Так однажды во время прогулки кто-то задал вопрос, чтобы я делал, если молодая девушка захотела меня поцеловать. Обе девушки предложили решить вопрос экспериментально, бросились ко мне, я убежал и меня долгое время преследовал образ смеющейся чудесной молодой девушки. Таким образом Илья Головков выиграл тогда пари (оказывается было заключено пари).

С Филиппом Головковым я жил еще год в Одессе, отношения, однако, по неизвестным мне причинам постепенно стали более прохладными, и после моего отъезда из Одессы в Дерпт, я потерял его из виду⁶. В 1892 году я узнал от знакомых, что Федор Головков живет в Одессе, женат и уже несколько дней тяжело болен. Я

сразу же навестил его. Он очень обрадовался моему приходу, слезы выступили у него на глазах, он благодарил меня за приход и начал говорить о своей вине передо мной. Я сразу остановил его, так как видел его тяжелое состояние. У него был заворот кишок и состояние было практически безнадежно. Он умер через два дня после тяжелой операции, сделанной в городской больнице. Я делал для него все, что было в моих силах, всячески заботился о нем, но все было напрасно. Он рано женился и, умирая, поручил мне заботу о его молодой жене. У него здесь не было близких людей. Я телеграфировал его брату Илье и занялся устройством молодой вдовы, которую временно разместил у друзей (супруги проф. Прендель⁷). К сожалению, ее характер оказался не очень хорошим, она доставила мне много забот и огорчений, так как мою заботу истолковала как любовь. Наконец я был вынужден, примерно через полтора года совсем порвать с нею отношения. Это было тяжелым эпизодом в моей жизни, доставившим мне много огорчений. О Филиппе я и теперь вспоминаю с любовью, так как он был благородным человеком, хотя и не без особенностей и причуд. Он был отличным пианистом и обещал, как меня уверяли, стать замечательным композитором.

В семье Якович я оставался до 1881 года. Два последних года моего гимназического времени я жил вместе с Нойфельдом, обоими братьями ІЛаад и Хюбертом. Это было прекрасное время. Не могу сказать, что я учился очень усердно: скорее наоборот, я стал учиться небрежно и меня спасало только хорошее реноме, благодаря которому я продолжал считаться хорошим учеником. Кроме того, у меня появилась глазная болезнь (трахома), так что я месяцами не мог читать. Зимой 1882 года я поехал в Харьков к известному окулисту профессору Гиршману⁸, где пробыл 6-8 недель.

Моими друзьями были приличные, целеустремленные юноши с серьезными целями и полные жизненных сил. Мы вели жизнь, которая уже напоминала студенческую. В это время приехали в Бердянск еще несколько молодых людей из колоний, Андреас Фот/Voth (будущий врач)⁹, Гаускнехт/Hausknecht (будущий врач), Петер Винс/Wiens (математик, незначительный) и П.Эдигер/Ediger (будущий учитель, тоже не очень хороший). Они привнесли в нашу жизнь свежую студенческую струю, так как Фот некоторое время жил Дерпте и научил нас дерптским студенческим песням. Они все собирались сдавать экстерном на аттестат зрелости. Это маленькое общество собиралось часто по вечерам, причем наряду с серьезными разговорами пелись веселые песни и с удовольствием выпивалось некоторое количество вина и пива на дружеских пирушках.

Это общество оказывало на меня благотворное влияние, так как воспитало во мне общительность и пробудило товарищеские чувства. Особенно нравился мне Фот с его неистощимым юмором. Он стал хорошим врачом, но, к сожалению, пристрастился к спиртному, чего избежали остальные участники этого общества.

Из-за забастовки учеников нашего класса (седьмого), детской истории, которую хороший директор оставил бы без последствий (Вороной уже не был в Бердянске), Нойфельда исключили из гимназии осенью 1881 года, а я получил 24 часа карцера. Нойфельд уехал в Одессу, однако оставался там не долго и вместе со мной получил аттестат зрелости, но потом наши пути разошлись почти на два года.

Незадолго до выпускных экзаменов я заболел брюшным тифом и сдавал экзамены с большим трудом. Как же радостно забилося мое сердце, когда я получил аттестат зрелости и понял, что путь в университет для меня открыт! Заветное желание исполнялось. Мир лежал открытый передо мной.

Но на кого пойти учиться? Я был еще не настолько взрослым, чтобы выбрать профессию осознанно. Я сделал то, что многие тогда делали: выбрал естественнонаучный факультет, чем, собственно, оттянул окончательный выбор. Я видел перед собой два пути: сельское хозяйство и медицина, но решение еще не мог принять.

В августе 1883 года я поступил в университет в Одессе. В Одессу я ехал вместе с Нойфельдом, на пароходе в Севастополе мы встретили еще нескольких бывших школьных товарищей. Мои первые знакомства в Одессе произошли с помощью Нойфельда: К. Вильгельм/Wilhelm, Карл Хертер/Haerter и Генрих Хегер/Hoeger. Вскоре мы, Хертер, Хёгер и я, переехали в общую квартиру. Я не могу представить, как случилось, что Нойфельд не жил с нами. Очень скоро наша квартира стала местом собрания для нескольких подружившихся сокурсников (Нойфельд¹⁰, Пекаторов, Челпанов¹¹, Самойлов, а также К. Вильгельм, Р. Болау/Bohlau и др.). Хегер и, особенно, Хертер оказывали на меня сильное влияние, что было моему другу Нойфельду несколько неприятно.

Оба стремились пробудить во мне национальные чувства, которые у меня были очень мало развиты. Я получил в гимназии настоящее русское образование и воспитание, даже в языковом отношении дело обстояло у меня довольно плохо, немецкую литературу я почти совсем не знал. Хертер был значительно старше, происходил из Бессарабии, изучал в Дерпте философию, не смог завершить там учебу из-за хронического заболевания глаз. Он был вынужден прожить несколько лет у своих родителей в деревне. Когда состояние здоровья позволило продолжить учебу, оказалось, что не хватает денег, а, вероятно, и юношеской энергии. Ему было тогда приблизительно 28 лет. В деревне его ничего не держало, он уехал в Одессу и работал приказчиком на фабрике сельскохозяйственных машин. Само собой разумеется, эта работа не могло его удовлетворить. Она служила только источником средств к существованию и продолжению учебы. Его зарплата составляла тогда 40-45 руб. ежемесячно. На работу он брал с собой книги, так как у него было много свободного времени и он мог посвящать его чтению книг. Так как не предвиделось никакой возможности отправиться снова в Дерпт для продолжения прерванной учебы, то он готовился к экзамену на гимназического учителя немецкого языка и литературы. Этот экзамен он выдержал в 1885 году и получил место учителя гимназии в Болграде¹². Хертер был серьезной и основательной натурой, во всем насквозь немец. Он преклонялся перед немецкой литературой, немецкой философией и искусством и стремился во мне пробудить те же чувства. Удалось ему это только частично, и я не думаю, что будет большой ошибкой утверждение, что он был основной причиной моего решения продолжить учебу в Дерпте. Даже если это было единственное следствие его влияния, то этого достаточно, чтобы чувствовать себя бесконечно ему благодарным, так как всем, чего я достиг, я обязан исключительно моей учебе в Дерпте. Влияние Хертера дополнялось влиянием Генриха Хегера. Он тоже начал учебу в Дерпте (кажется, теология)¹³, затем по причинам, которых я не помню, вернулся в Одессу и учился здесь юриспруденции. Он был младше на несколько лет, чем Хертер, которого он хорошо знал и раньше. Хегер происходил из Шабо, где его отец занимал важное положение как бургомистр, член школьного совета, почетный мировой судья и т.д. Изначально преподаватель, Готтфрид Хегер был один из интереснейших людей, которых я когда-либо встречал. Превосходный знаток не только библии, но и крупнейших философов (Аристотель, Платон, Плутарх, Спиноза, Кант, Шопенгауэр, Гегель, Куно Фишер и др.), и поэтов (особенно Гете и Шекспир), он был весьма

общительным и неистощимым на юмор и шутки. Когда он приезжал в Одессу, его можно было часто видеть в пивной Йозефа (ул.Полицейская), окруженного внимательными слушателями, и я сам с самым большим интересом часами слушал там его рассказы.

Его сын Генрих был несколько замкнут, очень одарен, тоже имел склонность к шуткам, хотя и менее безобидным, при этом также склонен к философии. Он тоже восторгался всем немецким, если он вообще мог чем-то восторгаться.

Жизнь в кругу этих молодых людей, таких разных и имевших такие различные, порой противоположные, мировоззрения, была для меня хорошей школой. Я был самым младшим и, пожалуй, наименее привлекавшим к себе внимание. У меня было много пищи для размышлений и серьезного изучения жизни. Прежде всего, во мне проснулось честолюбие, я не хотел уступать моим друзьям в знании и умении. Это был круг благородных людей, чуждых мелочных порывов, и исповедовавших идеалистические принципы. При этом они ни в коем случае не были ханжами (тихонями?) или "*синими чулками*". Очень часто раздавался звонкий смех, когда хорошая шутка разбавляла серьезную беседу, Бахус тоже не был предан забвению. Среди нас были представители самых различных дисциплин: Нойфельд - история, Хегер - юриспруденция, Хертер и Челпанов - философия, Головков - музыка. Вскоре я познакомился с человеком, с которым очень близко сошелся. Его звали А.Шмуль (позже Самойлов).

Он был моим сокурсником и мы очень скоро начали заниматься совместно. Он произвел на меня очень приятное впечатление при первом знакомстве. Для него было преимущество мое знание немецкого языка, что давало мне возможность использовать немецкие учебники. Для меня было преимущество его отличная математическая подготовка, которая у меня была неудовлетворительная. Очень скоро мы подружились и он стал частым гостем в нашей маленькой компании. Условия нашей жизни были чрезвычайно скромными, так как никто из нас не располагал большими средствами, за исключением Головкова. Мы жили по двое в комнате, на завтрак был чай с хлебом (без масла). Затем был скромный домашний обед в пансионе, а вечером снова чай с хлебом. Разумеется, кроме этого был бокал вина, содержимое которого постоянно пополнялось благодаря Хегеру и Хертеру, так как их родители были виноделами. Все же дань Бахусу была довольно скромной - пьяниц в нашей компании не было.

С Хертером, Хегером и Вильгельмом я общался только на немецком языке. Это обстоятельство и мое усердное чтение немецких писателей очень скоро заметно отразилось на моем владении немецким языком. Я вступил в немецкий гимнастический союз и стал усердным гимнастом; здесь также старались прививать немецкие привычки и вырабатывать немецкий характер. Однако мое русское воспитание укоренилось так глубоко, что совсем не легко было сделать из меня настоящего немца. Мое уважение к немецкому искусству и науке заметно росло, но любовь к моей русской родине не становилась меньше. Так я прожил в Одессе два года. Постепенно я понял, что настоящего прогресса в учении нет, что изучение естествознания здесь носит половинчатый характер. Эти мысли созрели во мне окончательно во время каникул в 1885 году. В июле, еще до окончания каникул, было решено: в Дерпт - изучать медицину! Я сразу отправился в Одессу и встретился с моим другом Самойловым, с которым мы серьезно это обсудили. Он легко согласился с моими доводами.

Короче говоря, мы забрали наши документы и отправились в августе 1885 года в город нашей мечты Дерпт. Так произошел решительный поворот в моей жизни и в моей учебе. Все было ново там для нас, к чему-то нужно было привыкать, в чем-то *"переучиваться"*. У меня возникла тяжелая внутренняя борьба и начались довольно глубокие разногласия с моим другом. В то время как он решительно не принял традиционный для местного студенчества образ жизни, во мне заговорила моя немецкая кровь, сказалося и предыдущее влияние Хертера.

Я отрицательно относился к некоторым остаткам средневековых обычаев, но отнюдь не чувствовал отвращения к образу жизни дерптских студентов. В то время как я стремился к обществу немецких студентов, Самойлов присоединился к русскому и еврейскому студенчеству. Эта неопределенность положения была мне очень неприятна и наша дружба находилась под угрозой.

Очень скоро я научился различать немецкую самобытность и особенности балтийских немцев. Их характерные черты начинали меня отталкивать. Поэтому я, к счастью, не дал втянуть себя в суету их жизни, отдалялся от них все больше и больше, и, соответственно, укреплялись пошатнувшиеся отношения с моим другом. К счастью для меня, так как кто знает, прошел бы я иначе намеченный путь к поставленной цели. Наши дружеские отношения пережили еще одно испытание. Его неприглядное имя и его национальность послужили причиной тяжелой внутренней борьбы для меня. И все же победили благородные принципы, победило чувство дружбы, которое никогда не нарушалось с его стороны, победило чувство справедливости и, доставшаяся мне от моей матери, национальная непредвзятость. Эти события только укрепили мои дружеские чувства. И хотя мы никогда не касались этого вопроса, я полагаю, что эта внутренняя борьба не ускользнула от его внимания и его дружеские чувства ко мне тоже укрепились. Эта дружба стала дружбой на всю жизнь!

Позднее наши пути, которые были так тесно переплетены, разошлись. В то время как я стал практикующим врачом, он оказался непригодным для этой профессии и пытался, вопреки многочисленным, кажущимся порой непреодолимыми, трудностям, с железной энергией и самоотверженностью, заняться академической карьерой. Однако об этом позже.

Мы прибыли в конце августа 1885 года, это было числа 20-го, в Дерпт. Он приехал прямо из Одессы, а я еще из Одессы поехал домой, а уже оттуда отправился в Дерпт. Он прибыл на один или два дня раньше меня и встретил меня на пристани (я прибывал пароходом из Пскова). После радостного приветствия он проводил меня в нашу квартиру, которую уже снял - вместительная комната, светлая, просторная, средней высоты, в чердачном помещении деревянного дома. Комната была меблирована в расчете на студентов: две кровати, два стола, комод, платяной шкаф, обтянутый клеенкой диван, умывальник, три - четыре стула. Комната была чистой, светлой, и нам, отнюдь не избалованным, казалась очень уютной. Цена была 25 руб. за семестр без отопления и обслуживания. В качестве прислуги нам рекомендовали примерно 40-летнюю эстонку, которая должна была приходить дважды в день, чтобы готовить чай, убирать комнату и чистить нашу одежду. За это каждый из нас платил ей 3 руб. в месяц. Этот институт *"служанок"* был очень распространен в Дерпте. Это были, как правило, честные, чистые и приличные женщины, большей частью жены рабочих и мелких ремесленников.

Они очень хорошо относились к своим *"молодым господам"* и часто способны были приносить некоторые жертвы для них. Мы приобрели самые необходимые

предметы домашнего обихода (самовар, чашки, стаканы, тарелки, ножи и вилки, ложки, веник, щетку для пола, тряпки и так далее) и стали вести хозяйство.

Уже через несколько дней последовало наше торжественное зачисление в университет, причем мы пожали руку тогдашнему ректору, профессору Эдуарду Вальо¹⁴, и дали клятву быть честными и порядочными студентами. И теперь, не теряя времени, углубились в работу. Уже на первых лекциях мы поняли, что сделали правильный выбор. Лекции и в Одессе были не плохие, но в Дерпте педагогическая сторона была учтена больше, лекции вводили нас намного быстрее непосредственно в суть предмета. Совершенно особенное впечатление произвел на нас первый "*Privatissimum*" (?), т.е. практический курс гистологии. Мы оба в Одессе почти два семестра практиковались в гистологическом кабинете. Однако, вопреки всей любезности профессора Репяхова¹⁵, отсутствие систематического подхода не позволило достичь существенных результатов. У профессора Розенберга¹⁶ мы получили в течение шести недель вполне удовлетворительные знания, которые позволяли нам легко распознавать основные ткани под микроскопом и правильно их оценивать.

Таким образом мы за шесть недель, точнее за восемнадцать часов, узнали больше, чем в Одессе в течение года. Это было поразительно и я тогда усвоил, что методичное обучение гораздо эффективнее, чем обучение без систематического руководства. То же происходило и с другими предметами. Видимая продуктивность этой работы наполнила нас энтузиазмом. У нас были превосходные академические преподаватели. Особенно увлек нас преподаватель анатомии профессор Август Раубер¹⁷, который о сухих предметах умел рассказывать чрезвычайно интересно, и благодаря своей выдающейся личности, своим идеалистическим мировоззрениям, своей добросовестности и любознательности пробудил в нас высокие стремления. Мы быстро втянулись в работу и работали неутомимо. Жизнь в маленьком городе не предоставляла никакой возможности развлечений; не было театра, только редкие концерты, у нас не было знакомых семей, к прогуливанию занятий не было никаких предпосылок. Первое время меня пытались втянуть в суету студенческой жизни. Это были несколько юношей корпорации "*Tarbatonia*", которые хотели меня в нее втянуть. Должен признаться, что я уже было заколебался. Многие, особенно Хертер, так много говорили о привлекательности, даже о благоприятном влиянии жизни в корпорации на формирование характера. К счастью, мои отношения с Самойловым уберегли меня от этого. Конечно, не он сам непосредственно удержал меня от этого. Это было время непродолжительного внешнего охлаждения наших отношений, вызванного тем, что он боялся, что я позволю вовлечь себя в их образ жизни, я же, напротив, пугался его абсолютного неприятия. К счастью, во мне снова взяло верх чувство дружбы. Для меня было ясно, что мое вступление в корпорацию будет равносильно окончательному разрыву с Самойловым. Этот внутренний разлад продолжался недолго, никогда у нас не доходило и до серьезного спора между нами по этому вопросу. Я чувствовал, что не должен идти по этому пути, и повиновался этому чувству.

Только теперь я действительно понимаю, насколько это было правильно и чем я обязан моему другу - как в этом, так и во многом другом. Вообще я не могу избавиться от чувства, что без влияния Самойлова я не стал бы тем, кем стал. Его влияние на меня было несомненно и продолжалось даже в зрелые годы. Он играл для меня в некоторых вещах роль живой совести, очевидной и ощутимой совести, от которой я

не мог спрятаться или ускользнуть. Таким образом он косвенно удержал меня от некоторых необдуманных шагов. Польза от этой дружбы не ограничивалась только моральной стороной. Я обязан ему также и за многое другое. Он был более способным, чуть ли не во всем, обладал более глубоким интеллектом, более острым, критическим умом. Он стремился всегда проникнуть глубже в существо предмета и, так как мы работали вместе, я вынужден был следовать за ним.

Вследствие этого развивалось и моя способность критически мыслить. Я многое воспринимал поверхностно, больше опираясь на память, чем на рассудок. У него всегда возникал вопрос *"Почему?"*. Я часто бывал недоволен таким замедлением нашей работы <...>. При ближайшем рассмотрении оказывалась однако, что мое понимание недостаточно глубоко, и требовалось иногда длительное время, нередко с неприятными конфликтами, чтобы я это понял. С какой благодарностью я это признавал постфактум. Его математический склад ума, гораздо больше приспособленный к точному анализу и мышлению...

¹Я.Шварц - лютеранского вероисповедания, в 1883 г. окончил юридический факультет Новороссийского университета со званием кандидата. (Ист.: А.И.Маркевич. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. -Одесса, 1890. /далее: Маркевич/ - С.LIV). В 1909 г. председатель уездного земского управления Бердянска. (Ист.: N.Kaef. Jugenderinnerungen an Abraham Neufeld weiland Realschuldirektor in Berdjansk. Geboren 1862, gestorb. 9. januar 1909. - Odessa, 1909. /Далее: Kaef. -1909/).

²Фридрих Шаад и Альберт Шаад, который в 1909 г. служил военным врачом в Херсоне. (Ист.: Kaef. -1909).

³А.Вальтер - родился 24.06/6.07.1861 г. в Таврической губ., в 1882 г. поступил на медицинский факультет Дерпского университета, но затем оставил университет (Ист: A. Hasselblatt und G. Otto. Album Academicum der Raiserlichen University Dorpat. - Dorpat, 1889. /Далее: Album Academicum/ - S.797.). В 1909 г. директор реального училища в Самарской губернии. (Ист.: Kaef. -1909).

⁴Петер Вине - родился 4/16.07.1860 г. в Таврической губ., в 1881-1882 гг. в Харьковском университете, в 1882-1886 гг. на математическом отделении физико-математического факультета Дерпского университета, по окончании которого преподавал в г. Орлов. (Ист: Album Academicum. - S.810).

⁵Элиас Хюберт - в 1909 г. врач на Кавказе. (Ист.: Kaef. -1909).

⁶Филипп Головкин - сын почетного гражданина, православный, в 1887 г. окончил естественное отделение физико-математического факультета Новороссийского университета. (Ист.: Маркевич. - С.LXIV).

⁷Профессор Новороссийского университета, минеролог и геолог Ромул Александрович Прендель (1856-1904) был женат на Елизавете Васильевне Прендель, урожденной графине Стенбок-Фермор (1860-1935).

⁸Леонард Леопольдович Гиршман (1839-1921).

⁹А.Фот - родился 26.10/7.11.1857 г. в Таврической губ., учился в Харьковском университете и в 1883-1884 гг. на медицинском факультете Дерпского университета. (Ист.: Album Academicum. - S.825.).

¹⁰Абрахам Нойфельд или Абраам Нейфельд в русской передаче (1862-1909) - в 1888 г. окончил историко-филологический факультет Новороссийского университета со званием кандидата и серебряной медалью. (Ист.: Маркевич. - С.LXVII).

¹¹Георгий Иванович Челпанов (1862-1936) - из мещан, православный, в 1887 г. окончил историко-филологический факультет Новороссийского университета со званием кандидата и золотой медалью. (Ист.: Маркевич. - С.LXIV).

¹²Карл Хертер - родился 3/15.11.1856 г. в Бессарабии, в 1877-1880 гг. обучался на историко-филологическом факультете Дерпского университета. Был учителем немецкого языка в гимназии в Болграде - ныне в Одесской обл. (Ист.: Album Academicum. - S.736.) и соредактором «Odessaer Zeitung», умер в 1892 г. (ист.: Kaef. -1909).

¹³Генрих Хёгер - родился 23.04/2.08.1857 г. в Херсонской губ., в 1878-1879 гг. обучался на теологическом факультете Дерпского университета. (Ист.: Album Academicum. - S.743.).

¹⁴E.G. von Wahl(1833-1890)

¹⁵Василий Михайлович Репяхов (1852-1905).

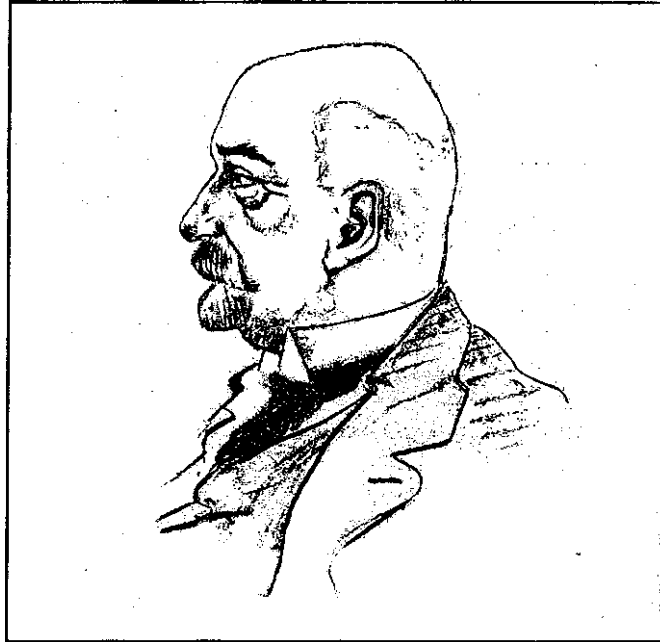
¹⁶Эмиль Вольдемар (Эмилий Карлович) Розенберг/Rosenberg (1842-1925).

¹⁷Август Степанович Рухбер/Ruhber (1841-1917)

Отримано 12.03.2007.

ДО ЛІТЕРАТУРНО-МЕМУАРНОЇ ТВОРЧОСТІ КОСТЯ МАЦІЄВИЧА

Кость Адріанович Мацієвич (1873-1942) - відомий фахівець у галузі сільськогосподарської науки, громадської агрономії, учасник українського національно-визвольного руху початку ХХ ст, товариш генерального секретаря земельних справ за часів Української Центральної Ради, міністр закордонних справ Української Народної Республіки періоду Директорії, соратник Симона Петлюри, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, професор українських вищих шкіл у Чехословаччині, голова кількох громадсько-політичних і фахових організацій та наукових установ¹.

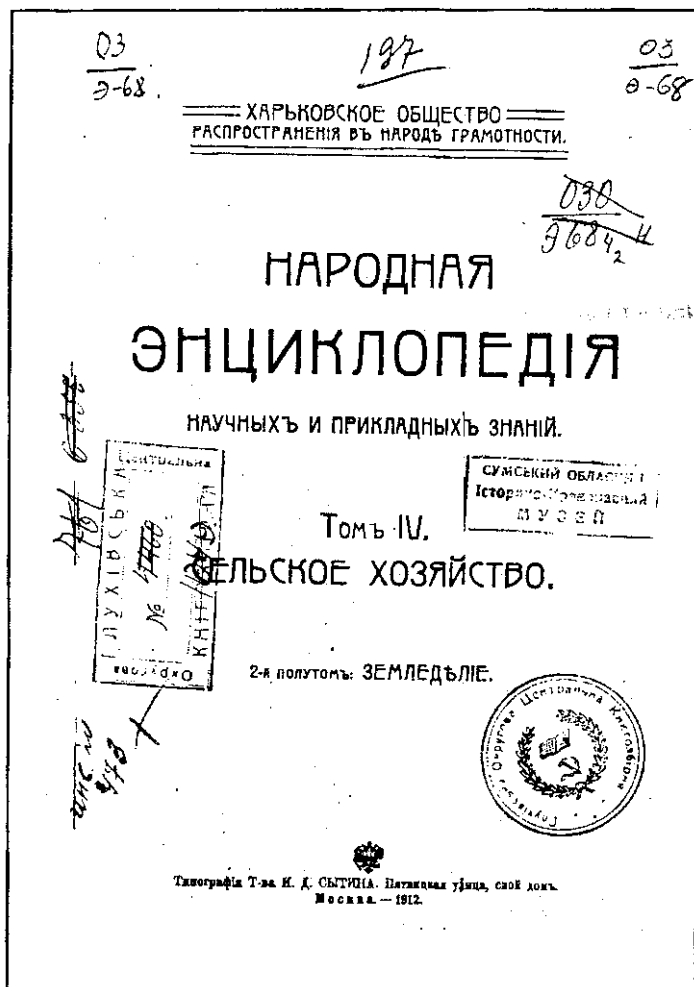

Портрет КМацієвича. 1920-ті роки. За І.Фещенко-Чопівським

Він залишив багату творчу спадщину. Його науковий доробок за неповними даними дорівнює понад 200 праць, в тому числі монографії, підручники, навчальні посібники, брошури, довідники, статті у фахових та громадсько-політичних часописах, рецензії. Кость Адріанович був редактором газет *"Приволжский край"*, *"Наша справа"* (Саратов), *"Южно-Русская сельскохозяйственная газета"* (Харків), часописів *"Агрономический журнал"*, *"Хлібороб"*, *"Вопросы местной кооперации"*, *"Потребитель"* (Харків), *"Українська кооперація"*, *"Вісник громадської агрономії"* (Київ), довідково-енциклопедичних видань *"Народная энциклопедия научных и прикладных знаний"* (Москва, 1910, 2-й напівтом тому IV *"Сельское хозяйство"*), *"Справочная книга для сельских хозяев"* (Харків, 1913). Він брав участь у виданні газети *"Новарада"* (Київ, 1918).

Крім того, роботи К.А.Мацієвича публікувалися на сторінках газет *"Відродження"*, *"Трибуна"* (Київ), *"Товариш"* (Петроград), *"Утро"*, *"Наша жизнь"* (Харків), журналів *"Земство"*, *"Земское дело"*, *"Сельское хозяйство и лесоводство"*, *"Вестник кооперации"*, *"Вестник мелкого кредита"* (Петербург), *"Хуторянин"*

(Полтава), "Тризуб" (Париж), "Закордонне Бюро Української Радикально-Демократичної Партії. Бюлетень" (без місця), "Український тиждень" (Прага), "Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці" (Подебради), "Трибуна України", "Праці Українського Наукового Інституту" (Варшава), "Бюлетень Пресового бюро при Дипломатичній Місії У.Н.Р. в Румунії", "Бюлетень Українського Телеграфного Агентства" (Бухарест), "Український Агрономічний Вісник", "Кооперативна Республіка" (Львів) тощо.

Перша сторінка окремого тому "Народной энциклопедии научных и прикладных знаний", редактором якого був К.Мацієвич. 1912 р.

Незважаючи на величезну кількість вітчизняних і зарубіжних видань, в яких працював чи на сторінках яких публікував свої праці Кость Адріанович, не дослідженою залишається його літературно-мемуарна спадщина. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) зберігається декілька праць саме такого характеру. Вони були підготовлені до друку, проте не були опубліковані. Однією з таких робіт є уривок з автобіографії К.Мацієвича під назвою "Назар Стодоля", опрацьований відомим українським державним і громадським діячем, дипломатом, істориком, юристом, публіцистом, літературознавцем Максимом Антоновичем Славінським (1868-1945)².

Уродженець с.Ставище на Київщині, випускник 2-ї Київської гімназії (1886), юридичного (1891) й історико-філологічного (1895) факультетів Київського університету, М.А.Славінський зарекомендував себе кваліфікованим журналістом і публіцистом. Після відбуття військової служби працював у редакціях періодичних видань *"Жизнь"*, *"Мир божий"*, *"Наша жизнь"*, *"Речь"*, *"Свобода и право"*, *"Северный курьер"*, *"Товарищ"*, *"Труд"* (Петербург), *"Приднепровский край"* (Катеринослав), *"Южные записки"* (Одеса). У 1905 р. був обраний до І Державної Думи, став редактором друкованого органу Української парламентської громади *"Украинский вестник"*, потім - співредактором історико-літературного відділу журналу *"Вестник Европы"*.

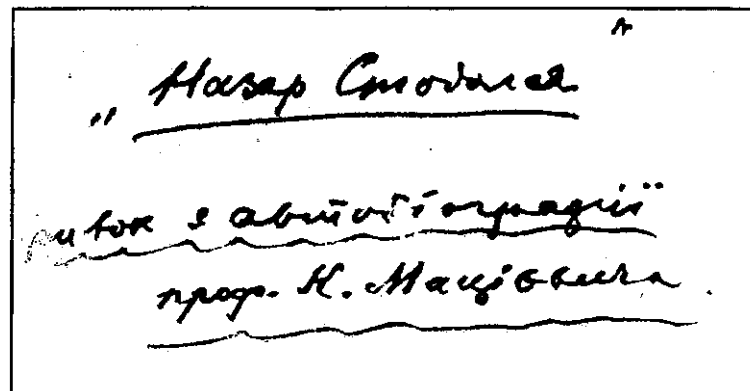
У російській столиці М.А.Славінський був діяльним членом місцевої української громади, організатором осередку Товариства українських поступовців, членом Української радикально-демократичної партії (УРДП). У роки Української революції 1917-1921 рр. Максим Антонович був співзасновником Української національної ради, членом її виконавчого комітету, представником Тимчасового уряду при Українській Центральній Раді, повноважним представником уряду Української Держави у Петербурзі, представником УНР у Новочеркаську, міністром праці УНР та головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Чехо-Словаччині. В еміграції працював в Українській господарській академії в Подєбрадах та Українському високому педагогічному інституті ім.М.Драгоманова в Празі. Читав лекції з історії західноєвропейської літератури та новітньої історії. Був членом Союзу українських журналістів і письменників на чужині (Прага). Ще з дореволюційних часів мав дружні стосунки з Т.Масариком - першим президентом Чехо-Словацької Республіки. У травні 1945 р. був заарештований радянською військовою розвідкою у чеській столиці і вивезений до СРСР, де 23 листопада того ж року помер у Лук'янівській в'язниці у Києві, чекаючи на суд Військового трибуналу. Реабілітований у 1993 р.

Знавець майже усіх слов'янських та декількох романо-германських мов, М.А.Славінський став відомим завдяки перекладам творів Г.Гейне (у співавторстві з Лесею Українкою), І.Гете, А.Міцкевича, Б.Пруса, Р.Ролана, А.Франса, а також перекладав твори Т.Шевченка, І.Франка, В.Стефаника іншими мовами. Літературні псевдоніми М.А.Славінського - Лавінська, пан Максим, Словінська, М.Головатий, С.Лавинський, М.Ставинський, Стависький, Пілад.

Познайомилися К.Мацієвич і М.Славінський вірогідно ще наприкінці ХІХ ст., коли перший навчався спочатку у Київській духовній семінарії, потім - у гімназії, а другий - в Університеті св.Володимира. Обидва були членами українських студентських та учнівських громад (гуртків). Іноді на засіданнях гуртка, в яких брав участь К.Мацієвич, виступали О.Кониський, В.Антонович, М.Грушевський. В той же час М.Славінський навчався у В.Антоновича. Обидва згодом стали членами українських громад, проте в різних містах. У 1915 р. Кость Адріанович переїхав до Петрограда, де був професором Кам'яноостровських (пізніше - сільськогосподарський інститут) та Вищих Стебутівських жіночих курсів, членом Петроградського відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, завідувачем економічного відділу Всеросійського земського союзу. Брав участь у роботі Вільного економічного товариства. Навесні 1917 р. входив до керівництва Ліги аграрних реформ, що була організована при цьому товаристві. У столиці, як згадував вже в еміграції К.Мацієвич, він *"підтримував тільки старе приятельство з П. Стебницьким, О.Лотоцьким та М. Словінським"*³.

У 1917 р. обидва, відомі вже на той час громадські діячі, входили до керівного складу Української радикально-демократичної партії. На початку 1919р. К.Мацієвич і М.Славінський працювали в одному відомстві. Перший очолював Міністерство закордонних справ, другий - Дипломатичну місію УНР у Празі. В еміграції обидва належали до керівництва УРДП, працювали в українських вищих школах у Чехословаччині. У 1928-1931 рр. Кость Адріанович був головою Українського республікансько-демократичного клубу у Празі, з 1931 р. його замінив на цій посаді Максим Антонович. При цьому К.Мацієвич залишався заступником голови УРДК й одночасно головою Бюро праці - підрозділу клубу⁴. Тому не дивно, що автобіографію та деякі інші праці літературно-мемуарного характеру Костя Адріановича опрацьовував та редагував М.Славінський.

Нижче подаємо повний текст уривка з автобіографії К.Мацієвича під назвою "Назар Стодоля". Вірогідно це не остаточний варіант тексту. М.А.Славінський не здійснив останню його правку. У цьому уривку йдеться про дитячі враження Костя Адріановича від вистави аматорського театру у с.Трушки, що на Київщині, на якій був присутній відомий український письменник, давній знайомий двоюрідного діда К.А.Мацієвича Іван Степанович Нечуй-Левицький. Кость Адріанович стверджував, що зустріч з письменником та вистава справили величезне і незабутнє враження на майбутнього науковця, прямо чи опосередковано вплинули на вияв його національного самоусвідомлення. У творі показано найближче оточення К.Мацієвича, середовище, в якому пройшли його дитячі та юнацькі роки. Крім того, йдеться про родичів вченого та людей, які в майбутньому стали знайомими фахівцями у галузі медицини.

Перша сторінка уривку з автобіографії К.Мацієвича "Назар Стодоля".
Публікується вперше

Твір друкується вперше з повним збереженням стилю автора. Публікатор у тексті використав апостроф там, де це потрібно за сучасним правописом. До документу додаються коментарі щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у текстах. Археографічна обробка тексту проведена відповідно до загальноприйнятих правил - пропущені слова, прийменники чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки.

Передмова, упорядкування і коментарі **В.М.ВЛАСЕНКА**.

**"НАЗАР СТОДОЛЯ" Уривок з автобіографії
проф. КМацієвича⁵**

Ці перші різдвяні вакації⁶ (зіма 1884-1885 р.), коли я повернувся додому з Києва, перейшли дуже швидко, бо дома було так весело і приємно з усім отим милим звичайним обрядом, колядками, співами, постійними виїздами до сусідів, до яких мене вже брали, навіть тоді, коли інших дітей залишали дома. Так би ці вакації й минули, як один з тих моментів, що скріплюють та зміцнюють родинні зв'язки та зв'язки з батьківською хатою, звичайним сільським побутом та його традиціями, якби підчас них не трапилась одна подія, що саме їх виділила в пам'яті, як такі, що потім вже ніколи не повторювались та збереглися на все життя, може й несвідомо, як один з тих рішучих моментів, які пробуджують в свідомості людини ті потайні сили, що лунать її душу з стихійними національними шарами, виплеканими всіми попередніми поколіннями ще з тієї пори, коли ця національна стихія розвивалася легше й назовні виявлялася вільніше. Можливо, що якраз в такі хвилини зовсім несвідомо для людини в ній, хоч на найкоротший час, прокидається національна совість, підіймається голос національного сумління, яке було приспане і чекало тільки саме цього часу, щоб підвестися та вийти на світ Божий. Правда, і подія ця була не зовсім звичайного характеру в тодішніх умовах і, принаймні для моєї родини і для мене, чимсь спеціально урочистим та до того часу нечуваним.

Недалеко від Білої Церкви у Васильківському повіті є село Трушки⁷, де жила тоді родина Радзівєвських. Пані Радзівєвська, Анна Семенівна, з роду Левицьких, була сестрою відомого українського письменника І.С.Левицького⁸, близького приятеля мого діда Л.С.Вишинського⁹. Крім того, сусідами Радзівєвських була родина Гребенєвських, з /.../, що підтримувала з ними як-найбільше приятельські відносини. Старші діти Радзівєвських були вже тоді дорослі, бо їх син Андрій учився в університеті на медичному факультеті, а дочка Галя вже кінчила гімназію. Як батьки, так і діти, під впливом І.С.[Левицького] дуже поважали українські традиції, завжди говорили по українському, й бажаючи зробити приємність своєму дядькові підчас його приїзду на Різдво до Трушок, вирішили організувати аматорську виставу, вибравши для неї драму Т.Шевченка *"Назар Стодоля"*. Заходилися вони з цією справою задовго до приїзду І.С. з тим, щоб ця вистава для нього явилася свого роду сюрпризом. Молодь, яка згуртувалася з цією метою, дістала повне співчуття та широку допомогу також од місцевого посесора¹⁰ Судзиловського, що дуже був захоплений цією ідеєю та тим, що в його селі відбудеться така урочистість. Малось спочатку справу поставити на широку скалю і саму виставу відбутися у великому панському будинкові, але потім од цієї думки прийшлося відмовитись і надати виставі інтимнішого характеру, використавши, як велику салі¹¹ Радзівєвських, так і взагалі їх помешкання, звільнивши його на час вистави від усього зайвого. Цілком зрозуміло, що така небуденна подія, як аматорська вистава, та ще й українська, не могла залишитися довший час секретом, і про неї почали говорити зараз же, як тільки з'їхалися всі її учасники і взялися до репетицій і підготовки. Перші чутки про неї привезла мати з Білої Церкви ще перед приїздом дітей з Києва, де про неї вона чула в "клубі" відомого тамошнього купця (крамаря)¹², що завжди бував у курсі всіх значних подій своєї околиці:

- "Там таке, пані матушко, готується свято, що в нас ще ніколи не бувало оповідав він матері. - Ви напевне там будете, бо я знаю, що й Вас запросять. Так мені про це говорила матушка з Фурсів¹³, ваша сестра, що були у мене вчора. Бо

*вони теж туди збираються всією родиною на другий день Нового року. Я б і сам радий би туди поїхати, та як же я можу кинути свій склеп!**⁹⁹.

Коли я приїхав додому, то новина, що в Трушках має бути вистава на другий день Нового Року, була вже загально відома, а коли вся родина на другий день Різдвяних Свят зустрінулася у діда Вишинського в Яцьках¹⁵ з Гребенєцькими, то отримала через них і запрошення від о.Григорія Радзієвського приїхати до них в Трушки вгості з приводу Нового року на вечірку. В самому запрошенні нічого не говорилося про виставу, але це ж і без того було відомо, що то буде за вечірка. Тоді ж таки в Яцьках на родинній нараді вирішено, що поїдуть до Трушок батько й мати та візьмуть з собою тьотю Людю і двох старших дітей: сестру Полю і мене. Скільки то плачу було й протестів з боку всієї решти дітвори, яка мусіла залишитися дома. Тимчасом, воля старших була тверда й непохитна: можуть їхати тільки ті, що вже вчаться, а іншим на такі забави їздити не годиться: вони там тільки позасинають, а потім як їх везти сонних додому? І хоч Вітя весь час доказувала, що вона ні за що не засне і що вона вже теж більше року вчиться, то добилася тільки того, що решту дітей повезуть на цей вечір до бабуні, де їм знову запалять (засвітять) ялинку. Само собою, [час], що відділяв день отримання запрошення від того моменту, коли треба було виїжджати на вечірку в Трушках, пройшов в нетерплячому очікуванні та постійних розмовах про те, що б воно могло бути за вистава та що в цій виставі має показуватися. Це очікування ставало все більше й більше напруженим, в міру того, як день вечірки наближався, а тому всі наші дитячі забави здавалися нам зовсім нецікавими в порівнанні¹⁶ з тим, що мало бути в тих самих, невідомих до цього часу Трушках. Нарешті цей такий очікуваний другий день Нового року настав. Збиратися почали з самого ранку, бо вирішили їхати на цілий день до діда, там і обідати, забравши туди всіх дітей, як було умовлене, - з тим, щоб вони там перебули весь час, поки та компанія, яка мала їхати на виставу, повернеться, а потім уже всі, переночувавши у діда, вже на другий день мали повернутись додому. Виїхали зараз же після обіду, бо до Трушок було понад 40 верст, і, хоч дорога того року стояла гарна, все ж таки з невеличким попасом у Білій Церкві їхати треба було не менше 5 годин, щоб своєчасно добратися до Трушок. Погода тоді стояла, як це часто буває на Україні в цю пору року, знаменита, соняшна, - був ясний день, з невеликим морозом, коли здається, що сані самі біжать по вигладженій на наїздженій дорозі. Добрі дідові коні бігли без всякого поганання, повітря було таке, що дихалося повними грудьми, а сніг на дорозі та полях грав на сонці всіми кольорами веселки. При такій їзді і не зогляділись, як добігли до Білої Церкви, як ще й сонце не зайшло. По старій звичці заїхали до пані Соколовської, де напилися чаю та дали трохи відпочинути коням і виїхали далі, коли вже смеркло та почав світити місяць. Ще години дві гарної їзди по залитих місячним світлом полях, і нарешті показалися і Трушки, що також, як і більшість сел, розположені були по схилах горбків, з річкою та ставком проміж ними. Спустилися з горбка, проїхали церкву, і зараз же коло неї видно було церковний будинок, що стояв у глибині великого двору. В домі світилися всі вікна. Підїхали, як звичайно водиться, до ганку, але на ньому стояли якісь то молоді паничі, які привіталися з батьком і попрохали його і всю компанію пройти до хати через кухню, що з неї на сьогоднішній день зробили передпокій, де роздягаються гості, бо звичайний передпокій, з якого входилося до залі тепер був у розпорядженні артистів, де вони вбираються та звідкіль виходять на сцену. Це відразу показало компанії, що справді таки всі чутки про виставу були правдиві, і їх чекає щось зовсім небуденне й небачене ще в цій околиці. Тимчасом, поки всі вилізли з

саней, підїхала ще одна компанія і її теж направили до чорного ходу. Коли діти ввійшли до кухні, то побачили, що вже скрізь на лавах лежало багато одягу гостей, які приїхали раніш, і почали й собі роздягатись та при допомозі служниць укладати свій одяг до купи так, щоб він не перемішався з іншим. Аж тут вже прийшли й господарі, старі й молоді, щоб привітати нових гостей та провести їх до залі, де мала відбуватися вечірка. Пройшли через спальню, з якої теж було винесене все зайве, й увійшли до великої залі, що мала зовсім надзвичайний вигляд.

Довге очікування цієї вечірки, всякі розмови, що пгзовадилися коло неї, якийсь особливий піднесений настрій, що його зразу відчували гості, як тільки входили до хати, біганина якихсь заклопотаних людей з одної кімнати до другої, - все це вплинуло на нас так, що, коли я з своєю приятелькою Полею, разом з батьком і тіткою опинились у залі, то й собі були захоплені цим спеціальним (особливим) настроєм. Нам здавалось, що нас справді чекає якась велика несподіванка і що все те, що тут зараз почуємо та побачимо, прийде до нас з якогось невідомого й таємничого світу. Певна річ, що ми обоє вже багато чули про театральні вистави; старші нам нераз оповідали про них, але ж це все відбувалося в Києві в театрах, займалися цим якісь спеціально призначені для того люде, а тут мало бути щось зовсім інше, в цій самій залі, до якої нас ввели і яка виглядала так несподівано й по новому: половина залі була тісно заставлена стільцями, на яких вже сиділо багато гостей, тихенько між собою розмовляючи, а та частина її, що прилягала до передпокою, була відділена від усієї останньої частини з двох боків дощатою вибіленою перегородкою, проміж обома кінцями якої натягнута була темно-червона завіса, що видимо могла розходитися й відкривати ту частину залі, що була нею завішена. По обох її боках горіли великі газові лампи, але так поставлені й закриті, що світло з них падало лише до тієї частини, що була закрыта завісою. В залі вже було багато народу, і серед інших я побачив всю родину Гребенєвських, тьотю Олю з її чоловіком, а також багато знайомих з околиці, як старих, так і молодих, і дітей.

На передніх стільцях сиділи старші люде, а серед них невеличкий сивенький дідок, що на нього всі звертали особливу увагу й підходили до нього відатись¹⁷ з найбільшим реншектом¹⁸. То й був І.С.Левицький, брат господині, що на його пошану й влаштовувалася вистава. Батько, залишивши дітей з тіткою, пішов і собі з ним привітатися, а потім повернувшись, сказав, що І.С. хоче бачити внука Л.С., і повів мене показати йому. Я не був несміливий та боязкий щодо знайомства з новими людьми, і тому пішов знайомитися з шановним гостем, начеб то це для мене була зовсім звичайна й буденна річ, але, коли батько підвів мене до цього сивенького бритого дідка і сказав:

"Оце й є мій син та внук Л. С." коли той дідок простягнув мені свою сухорляву руку та подивився своїми пронизливими очима, то я трохи зніяковів, але зараз же одійшов, коли той лагідно усміхнувся і тихеньким та тоненьким голосом, погладивши по голові, почав мене хвалити:

"Чув, чув я про тебе вже від свого приятеля Л.С. Каже він, що ти добре вчишся і дуже любиш науку. Старайся, щоб бути до нього подібним. Але не в усьому. Може дасть Бог, що твоє життя буде щасливіше за те, що йому випало на долю". І, повернувшись до батька, щось почав йому тихенько оповідати. Тут до нього підійшли нові гості і ми з батьком повернулись на своє місце. Вся розмова провадилася по українському, і мені було дивно, що такий поважний гість ні одного слова не закинув по російському.

"Куди це тебе водили, з цікавістю запитала Поля, коли я знову увівся коло неї. -Хто то такий той дідок, що гладив тебе по голові, а ти стояв червоний, як рак?"

-Та то ж ІС, приятель Л.С. Хіба ж ти не чула, що тато казав про нього? -Ну, чула. Так хто ж він такий, що до нього водять хлопців, як до архієрея. І що він таке, що так задається?

-Та невже ти не знаєш? Він же відомий письменник! -А що ж він таке написав?

-Е, що я тобі тут розказуватиму! Нехай дома розкажіє, з досадою обірвав я, бо не міг згадати, що таке, власне, написав І. С."

Тимчасом заля все наповнювалася та наповнювалася, бо прибували все нові гості, так що всі стільці були обсаджені старшими людьми, а діти стояли коло своїх родичів між стільцями, а дехто з молодших стояли попід стінами; але, не дивлячись на такий натовп, в залі було порівнюючи тихо, бо всі дбали, щоб говорити на пів-голоса, а коли хто з дітей здіймав крик, то їх зараз же втихомирювали. Всі чекали та поглядали на завісу, що колихалася й просвічувала тіні людей, які щось там робили. І раніш вже було відомо, а потім по приїзді це було й підтверджене, що на виставі мають грати "Назара Стодолю", драму Шевченка. Аматорський гурток, що організував цю виставу, спинився саме на цій п'єсі з тих мотивів, що вона не вимагає складних декорацій та має небагато дієвих осіб, а ще й тому, що гурток мав у своєму складі відповідних виконавців, головним чином з родини Радзівєвських та їх приятелів-сусідів, здебільшого студентів київського університету. Головні ролі в п'єсі були так розподілені: Хому Кичатого, сотника, грає М.Чернявський, студент-математик, Назара Стодолю - А.Радзівєвський¹⁹, теж студент, медик; Галю - його сестра, що мала надзвичайно гарний голос - сопрано і навіть готувалась до артистичної кар'єри; Стеху - молода матушка з Шамраївки, племінниця Радзівєвських; Гната Карого - старший Черняхівський²⁰, теж студент, медик, пізніше дуже відомий в Києві лікар; решту ролей доручено теж їхнім колегам та родичам. Мабуть, як виконання п'єси, так і вся її вистава визначалися великою примітивністю і, певна річ, що в них зовсім мало було якого будь мистецького та артистичного елементу, але напевне рідко коли, як сама вистава, так і її виконавці мали більший успіх серед публіки, що наповнювала залю, а особливо серед дітей, які творили поважну частину цієї публіки. І мабуть цей успіх і те велике вражіння, що його справила вистава саме на дітей, залежали в найбільшій мірі від того, що вони чи не вперше в своєму житті відчували чарівну силу українського слова та під його впливом відчували в собі, в своїх душах відгук національної стихії, що до цього часу лежала в них або не пробуджена, або навіть приглушена вихованням і навчанням, що були майже цілком²¹ позбавлені національно-українських елементів та впливів.

З того моменту, як погашені були всі світла в залі, і завіса, що відділяла відгороджену частину залі, розсунулась на два боки та перед публікою з'явилася гарно прибрана невеличка кімната з святочною вечерею на столі, і Стеха, молода й кокетлива молодиця в українському сталевому убранні розпочала свій перший монолог, очі дітей прикувалися до цього куточка залі з тим, щоб не переводячи духу, слідкувати за розвитком дії. Що з того, що п'єса сама в собі має значні художні та психологічні хиби й часто скидається на мелодраму? Для дитячого сприйняття, та ще тоді, коли драматичну дію йому доводиться бачити перший раз, мелодраматичні ефекти не тільки не здаються чимсь фальшивим, але навіть можуть справляти сильніше вражіння, бо ними підкреслюються основні моменти розвитку драматичної колізії та боротьби почувань окремих дієвих осіб. Тому, коли на кінець першої дії, після гострої драматичної сцени між Кичатим з одного боку і Назаром та Гнатом - з другого завіса знову зсунулась і настала перерва, то діти довго ще не

могли повернутись до своїх звичайних почувань, не могли одірвати очей від завіси, забувши про те, що на сцені ж були їхні старі знайомі, тільки перелицьовані на дієвих осіб Шевченкової п'єси:

- "Ой, нещасні ж вони! Щож з ним буде тепер, - прошепотіла Поля, стиснувши руку свого сусіда.

- А ти не бійся, нічого злого їм не станеться, - так само тихенько відповів я. Я читав це вже колись дома з книжки.

- Так чому ж ти мені не розказав раніше, коли ми збиралися їхати? Тоді й мені не було так страшно. А хіба тобі не страшно?"

Я хотів їй сказати, що власне й мені "страшно", бо, коли я колись читав це саме з книжки, то воно все здавалось зовсім інакше, так що я ніколи не міг собі уявити, що те все читане може обернутися в такі зворушливі та хвилюючі образи, але в залі знову вже засвітили світло і вона прийняла свій попередній спокійний вигляд, а старші люде заворушилися і почали розмовляти. Тимчасом діти здебільшого сиділи, не рухаючись з місць, і навіть дивувались на старших, що вони так поводяться, начеб то перед тим нічого такого надзвичайного й не було. Друга дія, з вечерницями, співами й танцями, кобзарем та центральною її фігурою - Стехою, що під покриткою кокетування, веселости та лицемірної щирости, провадить підступну гру, зробила на дітей вражіння своїм суто народнім колоритом, і вони, розвеселившись, разом із старшими голосно плескали всім виконавцям. Та коли завіса знову засунулась і артисти почали виходити на виклики публіки привітатися з нею, то діти стільки вже осмілились, що повставали з своїх місць і побігли до сцени, щоб ближче подивитися на цих всіх так гарно та мальовничо убраних людей, в яких почали пізнавати своїх знайомих. Але, коли знову третій раз розсунулась завіса і перед їх очима, замість сотникової кімнати й хати з вечерницями показався якийсь голий і пустий закуток з прикритою соломою долівкою, притрушеною снігом, розбитим і затуленим ганчіркою вікном, то їхньому веселому настроєві знову настав кінець. Вони зразу відчули, що тут може наступити якась несподівана і то найбільш "страшна" подія, і чекали її, затаївши дух. Весь швидкий та напружений розвиток дії, з появою Назара з Галею, потім Кичатого з своєю челяддю, сцена Кичатого з Гнатом, коли ось-ось на сцені станеться щось справді вже "страшне", довів їх до того, що вони самі готові були б зірватися з своїх місць та бігти на сцену, щоб запобігти неминучій біді... І коли сотник нарешті здається та благословляє Назара й Галю, то, не зважаю²² на весь мелодраматичний і психологічно неправдивий ефект фінальної сцени, у них вирвався віддих заспокоєння та задоволення з того, що Назар і Галя таки вибороли собі свою долю. Вражіння було остільки сильне, що все інше в цей вечір відбулося, як у сні. Діти навіть не могли собі уявити, як то старші потім так весело вечеряли, пили, їли, співали, і що найшвидше - у всьому цьому нарівні з усіма брали участь також і ті особи, що тільки що перед тим переживали такі дивні події.

- "О, як би я хтіла зараз же їхати додому", - весь час шепотіла Поля. І я цілком їй співчував. Але, коли ми спробували про це сказати тьоті Людї та батькові, то ті обоє нам рішуче заявили:

- "Нема чого вигадувати! О. Григорій і А. С. будуть дуже ображені, як ми поїдемо, не дочекавшись вечері. Та й ми також хочемо їсти. Ідїть-но бавтесь з іншими дітьми". Тому й прийшлося "бавитися", а потім сидіти за вечерею, коли ніщо не йшло до рота; і високо вже стояв місяць над білою сніговою рівниною, коли з іншими виїхали ми з Трушок після цієї незабутньої вечірки. А коли я, після того, як вся компанія, переночувавши в Білій Церкві у пані Соколовської, на другий

день опинився дома, то зараз же кинувся до книжки з тим, щоб і ще раз на самоті пережити ті почування і вражіння, що так міцно мене захопили підчас вистави, та докладніше зрозуміти весь її зміст. Потім, на Водохреща, коли вся родина знову була в гостях у діда, щоб умовитися, як їхати до Києва, у мене була розмова з По лею з приводу вистави:

-*"А знаєш, Полю, ми тоді не все зрозуміли, чого власне добивалася та Стеха. Це ж вона зрадила Назара і Галю та привела до корчми старого сотника з його челяддю.*

-*Та невже? От яка ж вона паскуда! А спочатку вона так мені подобалась. Нащо ж це вона таку пакость робила?*

-*Нащо! Вона ж хотіла вислужитися перед полковником і сотником та потім за все це стати сотниковою жінкою...*

-*Бач, яка вона хитра та злюща була! А ти не знаєш, Костю, де це все було?*

-*Як то не знаю! У Шевченка написано, що коло Чигирини, а от коли, то не сказано. Мабуть, що дуже давно.*

-*А чому ж давно. Могло ж таке трапитися й тепер.*

-*Та хіба ж ти не розумієш цього? Де ж ти тепер бачила таких сотників та полковників, щоб так вдягалися і так говорили. Де ж ти тепер щось подібне побачиш? Хіба ж ти не бачила у Василькові або Білій Церкві, як живе полковник і як він виглядає. Ні, давно це було, і Л.С. каже, що тоді було краще, тай у Шевченка також про це говориться. А чому, власне, краще, яйне розумію.*

-*А знаєш, що я тобі скажу? Мені й тепер добре. Ото тільки зле, що в тому "вчилищі" сидиш, як у монастиру, і, якби тато мене звідтіль взяли та віддали до гімназії, то я й зовсім була б щаслива. Тоді б я була вільна робити, що хочу, ходити, коли мені цього треба, і куди мені треба. І дуже часто ходила б я до театру, та не такого, як у Трушках, а до справжнього, де співають справжні опери. Такі, як то оповідав нам Ваня....*

Як не старався я повернути розмову на те, що мене цікавило, але його приятелька була їже²³ під впливом інших турбот і головним чином завтрашньої подорожі до Києва, до нелюбого їй "училища", і для неї було байдуже, чому це все так сталося. Так само не знайшов я охоти про це говорити у батька й у матері, яких теж більше турбувала справа якоїсь виплати грошей та збори до Києва. Тимчасом та тривога, яку викликала в душі ця вистава, ті клики внутрішні та сумніви, що сучасне життя якось зійшло з того шляху, яким бігло колись, вже потім ніколи не припинялись (зникали).

Я почав думати та шукати відповіді на ці клики та сумніви.

²¹Більш докладно про К.А.Мацієвича див.: Доманицький В. Кость Мацієвич (Замість вінця на могили). - К., 1943; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964; Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). - Мюнхен, 1965; Власенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича// Сумська старовина. -1997. - №1. - С.25-30; ВерстюкВ., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. - К., 1998. - С. 126-127; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатіїXX століття у постатях. - К., 2001. - С.78-82; Власенко В. Агроном і дипломат (штрихи до біографії Костя Мацієвича) // Політика і час. - К., 2002. - №10. - С.78-86; Він же. Кость Мацієвич: штрихи до портрета // Вісник Львівської комерційної академії. - 2002. - Сер.: Гуманітарні науки. - Вип.4. - С.67-78; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. - К., 2004. - С.210-227; Власенко В.М. Науковий доробок К.Мацієвича на сторінках петербурзького журналу "Земское Дело"// Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Вип.Х. - К.: Інститут історії України, 2005. - С. 180-190; Табачник Д.В. Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.). - К., 2006. - С.278-297; ЕпикЛ.І. К.А.Мацієвич - науковець, дипломат, іромадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. -2007.-№1.-С.125-135 таінш.

²²Більш детально про М.А.Славинського (Славинського) див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. -С.158-160; НаріжнийС. Українська еміграція.

Культурна праця української еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С.Наріжним до частини другої). - К., 1999. - С.29,42,66-67,72,86,108; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). Біографічний довідник. - К.: Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України, 2000. - С.32; Веденєв Д. Остання резиденція дипломата // Політика і час. - К., 2001. - №10. - С.38-42; Славінський Б., Словінський Д. Той шлях важкий, тернистий... // Словінський Максим. Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади. - К., 2002. - С.5-32; Зборовський А. Україна Максима Славінського // Наша Віра. - К., 2003. - № 1; Веденєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби України в 1917-1923 роках. - К., 2006. - С.240-241.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). - Ф.3892. - Оп.1. - Спр.36. - Арк.91.

⁴Власенко В.М. Український республікансько-демократичний клуб у Празі й Олександр Олесь // Сумська старовина. - 2006. - №XX. - С.129-135.

⁵ЦДАВО. - Ф.4465. - Оп. 1. - Спр.756. - Арк. 1-11.

⁶Вакації - кашкули.

⁷Трушки - село, нині Білоцерківського р-ну Київської обл.

⁸Левицький Іван Сергійович (літературний псевдонім - Нечуй-Левицький; 1838-1918) - відомий український письменник. Народився у сім'ї священика. Закінчив Київську духовну академію. Викладав у Полтавській духовній семінарії, гімназіях Каліша, Седлеця, Кишинєва. Після відставки жив у Києві. Автор повістей "Микола Джеря", "Бурлачка", "Кайдашева сім'я", науково-популярних історичних праць "Унія і Петро Могила...", "Український гетьман Богдан Хмельницький", драми "Маруся Богуславка". Перероблена М.Старицьким комедія "На Кожум'яках" (нова назва - "За двома зайцями") отримала широку популярність на сцені українського театру. Деякі твори Нечуя-Левицького були екранізовані. Більш докладно про І.С.Нечуя-Левицького див.: Крутікова Н. С Творчість І.С.Нечуя-Левицького. - К., 1961; Власенко В.О. Художня майстерність І.С.Нечуя-Левицького. - К., 1969; Павловський І.І. Вивчення творчості І.С.Нечуя-Левицького в школі. - К., 1969; Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1995.-С.48М84.

"Вишинські - родина, з якої походила мати К.А.Мацієвича. Л.С.Вишинський - дядько матері Костянтина Адріановича по одній лінії, К.Р.Вишинська - двоюрідна сестра матері, яка закінчила медичний факультет Цюрихського університету. В.П.Вишинський - двоюрідний брат матері К.Мацієвича по іншій лінії, випускник Лісового інституту. Усі троє брали участь у народницькому русі.

¹⁰Посесор - власник. У даному випадку поняття використано для означення орендаря.

"Замість слова "салі" слід читати "залю".

¹²У круглих дужках подаються виправлені в оригінальному тексті слова. Вони надруковані над словом, яке виправляється.

¹³Фурси - село, нині Білоцерківського р-ну Київської обл. Там жила тітка по матері Костя Мацієвича. ¹⁴Склеп - у перекладі з польської магазин.

¹⁵Яцьки - село, нині Васильківського р-ну Київської обл. Там мешкав дід Костя Адріановича Л.С.Вишинський - приятель письменника І.С.Нечуя-Левицького. ¹⁶Так у тексті. Слід читати "в порівнянні". ¹⁷Так у тексті. Слід читати "вітатись". ¹⁸Це слово походить від англійського respest - повага.

¹⁹Вірогідно, йдеться про відомого в майбутньому хірурга та уролога Олексія Радзівського (1864-1934), який народився у м.Васильків. Небіж письменника І.С.Нечуя-Левицького, у якого виховувався. У 1890 р. закінчив медичний факультет Київського ун-ту, де був залишений для подальшої роботи. У 1903-1920 рр. - професор Київських вищих жіночих курсів, 1921 -1930 рр. - Київського медичного інституту. Автор праць з оперативної хірургії, урології та бактеріології.

²⁰Вірогідно, йдеться про Олександра Черняхівського (1869-1930) - лікаря-гістолога. Народився у с.Мазепинці Васильківського пов. Київської губ. Був професором Медичного і Ветеринарно-зоологічного інститутів, дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Автор праць з гістології, ембріології та онкології. Проходив по справі СВУ на початку 30-х років XX ст.

²¹Так у тексті. Слід читати "цілком".

²²Вірогідно, слід читати "зважаючи".

²³Так у тексті. Слід читати "вже".

Отримано 10.12.2006.

ЛИСТИ ДМИТРА БАГАЛІЯ ДО ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

У свій час відомим українським дослідником Т.В.Вербою були опубліковані листи О.П.Оглоблина до Д.І.Багалія¹. Пропонована публікація містить листи Дмитра Багалія у відповідь. Таким чином, відтворюється повнота листування двох видатних українських істориків, чий епістолярій є дуже важливим за своєю інформативністю джерелом не тільки для вивчення їх творчих стосунків, а і функціонування історичної науки протягом 1926-1932 рр. Ці листи засвідчують *"виявлення не аби якого бажання відійти від старої історіографічної спадщини і стати на ґрунт марксо-ленінської методології"*, що Д.І.Багалій намагався робити майже 15 років².

Найповнішим виразом цього мало стати написання *"Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті"*, який би містив критику *"буржуазно-націоналістичної"* концепції утфашської історії М.С.Грушевського на основі *"єдино правильного"* історичного матеріалізму. Але історик не вдалось вийти за межі позитивістської методології і позбутись впливу поглядів на історичний процес дореволюційних російських істориків В.Й.Ключевського, Д.І.Іловайського та М.І.Карєєва.

Але компартійна верхівка все одно використала Д.І.Багалія, його прихильників та учнів для ліквідації установ академіка Грушевського. На його прикладі вона постійно демонструвала переваги радянської науки над дореволюційною, змушувала до кадіння новій владі. Цікаво, чи відчував сам Д.І.Багалій різницю в тому, що майже п'ятдесят років тому його праці віддавались міністром народної освіти графом І.Д.Деляновим на перевірку Д.І.Іловайському і К.М.Бестужеву-Рюміну, і тому він мав спростовувати звинувачення в українофільстві, і тепер, коли створювалась трійка для нагляду та оцінювання сучасної йому української історіографії³, коли від нього знов вимагали каяття за висловлені у своїх працях погляди⁴? Мабуть, що ні, оскільки присуд партійних істориків був категоричним: *"...все ж академіку Багалію не пощастило остаточно розірвати зі старим та озброїтися наукою Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна і тим самим перейти до лав представників марксистської історичної науки"*⁵. Тільки за доби незалежності України Д.І.Багалій дістав визнання як видатний український історик і заходами В.В.Кравченка⁶ почались системні дослідження його наукової спадщини.

Пропоновані нижче листи зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). Текст подано зі збереженням граматики і стилістики української мови того часу. Публікагором виправлено лише описки, застосовано сучасні правила пунктуації, скорочення розкриті у квадратних дужках.

¹ Верба І., Кіржаєв С. Дмитро Багалій і Олександр Оглоблін: До історії творчих стосунків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник/Упорядн. Кравченко В.В. -Х.: "Майдан", 1999. -С.218-270.

²Грищенко М. Д.І.Багалій в українській історіографії. - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.Х. - Спр. 17890. - Арк.97.

³Лист Д.І.Багалія до О.П.Оглоблина. - ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.59.

⁴Лист Д.І.Багалія до О.П.Оглоблина. - ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.57.

⁵Грищенко М. Д.І.Багалій в українській історіографії. - Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.Х. - Спр. 17890. - Арк.98.

⁶Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественная деятельность. - Харьков: Изд-во "Основа" приХГУ, 1990.-176 с.

№1

Харків 30.XII. 1926 р.

Шановний Олександр Петрович! Утворилася велика і несподівана неприємність з Вашим Київським гуртком аспірантів, що були передані під Ваше керування. Мала президія Укрнауки в час мого перебування у Києві, на підставі паперів, що надійшли з Києва, і в присутності уповноваженого Л.М.Левицького¹, зробила таку постанову: визнати ранішу постанову про включення 3-х відомих нам персон недійсною і дозволити їм після оформлення їх анкет, згідно з існуючими правилами (висновок ШО) подати заяву про прийняття їх в науково-дослідчу катедру історії України М.С.Грушевського² в Києві. Одночасно зроблена постанова: власне Вас - доручити Харківській кафедрі переглянути справу про прийняття Вас в дійсні члени Харківської кафедри і дати про це свій висновок. І нарешті додана указівка керовникові кафедри, тобто мені, щоб надалі не було таких випадків, як оцей Київський. Підстави для цього були чисто формальні - невиконання правил про прийняття в аспіранти молоді, але, очевидно, що суть полягала і в деяких інших мотивах, тісно зв'язаних з Київськими взаємовідносинами. Це для мене дуже прикро, особливо з боку аспірантів. Що до Вас, то я гадаю, що Катедра підтвердить свою власну постанову. Неприємно це і для нашої Кафедри в цілому. Але постанова президії рішуча і не буде змінена. Незабаром я одержу офіційну виписку з протокола і пришлю копію Вам. Але вже й зараз, коли вона зробилася мені відома, очевидно, треба анулювати все те, що Ви робили на підставі усного повідомлення про затвердження аспірантів. Бо листовного офіційного у Вас не було і в Укрнауці одержали прохання про надсилку його Вам, але, очевидно, Ви одержите тепер те, про [що] я Вам пишу. І тому потрібна Вам негайно припинити працю Вашого гуртка. Я обмежуюсь лише фактичною інформацією, не роблячи ніякої оцінки і не торкаючись документів, які офіційно мені невідомі. І нарешті висловлюю щире побажання, щоб Ви утрималися в своїх заходах по цій справі од усього того, що може пошкодити Вашим (і нажаль на дуже короткий час і моїм) аспірантам, що їх очевидно, треба поставити в нормальні умови наукової праці у Києві. З пошаною Дм. Багалій.

P.S. М.І.Яворський³ буде у Києві незабаром. Переговоріть з ним, і про свій докторат.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.2. Оригінал.

№2

Шановний Олександр Петрович. З великим задоволенням сповідаю Вас про затвердження Вас Укрнаукою доктором історії України. Vivat novis Doctor!

Усього найкращого Чекаємо Вас

Прихильний до Вас Ваш Дм.Багалій.

29, XII, 1927

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.4. Оригінал.

№3

Шановний Олександр Петрович!

Командірування з командировочними підписано І.Озерським для Вас, Можете, значить, приїздить до Харкова. Знайдені і документи про Ваш докторат: справа ця буде поставлена в Укрнауці, після мого повернення з Москви.

Прихильний до Вас

Дм.Багалій.

17,ХІІ, 1927 р.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.5. Оригінал.

№4

В Київ, Андріївський узвіз, буд. 2. кв. 42

Професору Олександру Петровичу Оглоблину.

Шановний Олександр Петрович, Вашого листа з протоколами засідання Компрсії] Укрцентрарха одержав. Укрнаука визнала необхідним посаду керownika (Вас), але нині про це остаточно повинна вирішити президія Вуан [ВУАН]. Я хочу приїхати на засідання 1 -го січня, але дізнайтесь і напишіть мені, коли воно одбудеться і як повно, яким буде коло програм. Призначьте і засідання Нашої Комісії на 2 січня, коли 1-го одбуде засідан. 1-гоВідділа.

Усього кращого. Ваш Дм.Багалій.

18,ХІІ, Харків.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.6. Оригінал.

№5

В[ельми] Шановний Олександр Петрович!

Президія Ін[ститу]ту Марксизма звернулась до През[идії] Укрнауки з заявою про надання М.І.Яв[Орському] докторського ступеня без захисту дисертації.

Укрнаука запропонувала мені головування. В склад комісії я ввів (і ЦК затверджено н[агаою] висшою інстанцією) од Інст[итуту] Марксизму] - Семковського, Дохлика [?]. Камишана⁴ од нашої Кат[едри] - Вас, Слабченка⁵, Мирзу[-Авакянц]⁶, Барвинського⁷ і голову Українського] Архивного] управління] Рубача⁸ усього зі мною 9.

На 7 січня я скликаю перше засідання але воно буде формальне і па нього Вам не треба приїздити. Там будуть лише призначені рецензенти і термін для їх за слухання. Нареш[ті] на 2-му засіданні Ви одержите оповісти на нього, але мені неофіційно напишіть зараз.

На яку, чи на які праці М.ЦЯворського] Вам втямость написати рецензію (може на 2-й вип[уск] його іст[орії] революційних] рухів - про робітничий рух чи нащось інше). Певен, що Ви не одмовитесь от участі в Комісії такого авторитетного складу. Звісно, що і Ви, як і я, визнаєте, що М.ЦЯворський] виріс і за 2 послідні книжки по іст[орії] революційного] руху на Укр[країні] заслуговує вченого ступеня, в зв'язку з заслугами на полі прикладення марксизма до укр[країнської] історії. На друге засідання, що буде в лютому Ви одержите командірування в Харків.

До речі питання про Ваше наукове командір[ування] вирішується. Негайно одпишіть мені на цей лист (про згоду і рецензію).

Думаю, що наша кафедра послужить правильно, беручи на себе таку відповідальну роль в доктораті першого історика-комуніста. Відданий Вам Дм.Багалій.

P.S. Декому у Вас це може буде неприємно, але Ви знаєте, як вони ставляться до доктората Вашого і Слабченкова.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.7. Оригінал.

№6

Шановний Олександр Петрович!

На 19 П призначено засідання Комісії по присуду доктората М.І.Яворському.

Вам треба буде обов'язково бути і привезти рецензію на 1 -їдү частину 2-го тому Нар[ису] революційної борот[ьби]. Зроблено Озерським⁹ розпорядження про видачу Вам командіровачних грошей в Москву через Харків, так що 20-го Ви можете виїхати з Х[аркова] в М[оскву] - бажано щоб 19-го 20 Ви і Слабченко зачитали доповідь на нашій кафедрі.

Усього кращого.

Жду відповіді.

З пошаною Дм.Багалій.

8.П.1929.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк. 12. Оригінал.

№7

10.П.

Шановний Олександр Петрович!

Дуже вдячний Вам за листи і за добрі поради про *"нашу Комісію"* при Вуан. Я з ними цілком згоджуюся. Але річ у тому, що в Київ я не зможу приїхати зараз і в березні, а лише в квітні; це трохи запізно, але інакше не можна, бо в березні в Шевченковське свято повинен бути в Харкові.

Тепер що до рецензії, в протоколі сталася помилка. Вам доручено скласти рецензію на 1-пгу частину 2-го тома, також як: Рубачу; Слабченко напише про 1-й том (він на це погодився), Ви про першу частину 2-го, а Рубач, яко партієць, й про те, і про друге.

Протоколом распорядчого засідання Вам командировання призначено з 18-го лютого по 18 березня, з заїздом в Харків на засідання Ком[ісії] по докторату Яворського 1призначена грошова допомога (поза чергою) 19-го.П. отбудеться засідання Комісії в 2годині дня, а засідання кафедри або у той же вівторок у вечері або у середу днем. На цьому засіданні бажані доповіді - Ваша і Слабченка.

Ітак, приїздіть і привозьте рецензію на 1 част[ину] 2-го тома і свою доповідь.

Всього кращого.

З повагою Дм.Багалій.

10, П, 1929.

Харків.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк. 15. Оригінал.

№8

Шановний Олександр Петрович!

1) Одержав Вашого рукопису - і страшенно перелякався, що він написаний не на машинці. Як це я його читатиму і скільки для цього потрібно часу і що станеться з моїми очима? І тому пишiть мені короткий зміст Вашої праці, щоб я міг зкористуватися ним якo матеріалом для відзива, ж це ми, автори, робимо такі резюме і додайте головні тези. І робіть це печатно.

2) Ваші учні можуть зачитати свої доповіді 2-го IV, коли це буде зручно; 2-го IV після засідання катедри увечері, я виїду в Київ на засідання 1 -го відділу, що відбудеться 4-го IV, про що повідомте Миколу Захаровича [Левченка]¹⁰.

Усього кращого.

Дм.Багалій.

17.111.

P.S. Ваша праця в Преміальній] Ком[ісії], мабуть, здобуде премію, на підставі рец[ензії] Сл[абченка].

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк. 17. Оригінал.

№9

Харків, 23,X,1929р.

Шановний Олександр Петрович!

Прощу мені вибачити, що досі не спромігся Вам написати по нашим кадровим справам - як тільки повернувся до Харківa - а це було 9-го жовтня - зараз же був захоплений масою негайних справ по складанню для Девеу [ДВУ] 2-го видання своєї України (перше швидко розійшлося), по катедрі, по інституту. Не зміг тому приїхати до Києва в жовтні, тим більше, що, ж мені пояснив О.П.Новицький¹¹ в 1-му Відділі нормальна праця ще не налагодилася; сесійне засідання по Від[ділу] призначене лише на 4-5 листопада. На жаль я не маю розпису засідань спільного зібрання - і до речі прохаю Вас взяти його для мене у Лозієва¹² і негайно мені надіслати.

Тепер, що до нашої Комісії: М.І.Яворський укупі зі мною і акад. Слабченком хоче надати до 1 -го Відділа записку про раціоналізацію Комісії 1 -го Відділа; коли вона буде нами складена, я вам надішлю її досить радикальний проект. Тепер же нате скажу, що він сим хоче організувати комісію революційної] боротьби на Укр[аїні] XIX-XX в. Тоді ця частина (друга) завдань нашої комісії одпаде, а у нас залишиться чітке завдання - соціально-економічної] історії (господарство, промисловість, торгівля) України -XVIII-XIX в.в. включаючи сюди і польське повстання на Україні 30-х і 60-х років, бо [Яворський] зосереджує увагу на революційних] рухах внутрішніх - робітничому, селянському і національному. Він взагалі щільно зв'язався з Києвом, одержуючи наук[ово]-досл[ідну] катедру української] історії в Катедрі Марксизма і Ленінізма (на місце Гермайзе¹³) і хоче взяти в Ак[адемії] і другу Ком[ісію] - Західної України (що існує); мені пропонується взяти ще й другу Ком[ісію] - істор[ію] Лівобережної] Укр[аїни] (включаючи й Слобожанщину). Ком[ісією] по Українській] історії] місяць керували усі акад[еміки] по історії України. Ця записка докладатиметься на засіданні] 1 -го Відділу 14-го листопада. Щодо приміщення Нашої Ком[ісії], то напишіть мені, що з цього боку зроблено управою Акад[емії]. Чи наша кімната забезпечена меблями, як з опаленням, дізнайтесь чи може там бути поставлено мені ліжко на випадок моїх

приїздів до Києва, бо є проект президії скупчити усі бібліотеки 1 -го Вш[ділу] на першому поверсі, а установ 1-го Відділа на 2-му, 3-й Від[діл] - на 3-му тоді й бібліотека Кат[едри] Арабо-іранської філології перейде на 1-й поверх і мені вже буде неможливо шинятися там, де я жив раніше; тоді, може, виникне й питання про приміщення] нашої Ком[ісії] - чи їй залишитися в гімназії чи перейти до гурту установ 1 -го Відділа; про це вирішимо, коли я приїду до Києва. МХЯворському надана кімната для його перебування і чи не можна б поставити питання про таку ж кімнату і для мене, окрім комісійної. Напишіть про це все і уповноважую Вас вжити для цього відповідних заходів. Напишіть мені, в якому стані справа про утримання Ваше і Нат[алії] Дм[итрівни] [Полонської-Василенко]¹⁴.

Нарешті дізнається, в якому стані справи з друком моєї книжки - Матеріали] до біогр[афії] В.Б.Антоновича¹⁵. Наприкінці її передбачаються примістити відбитки з Споминів А[нтоновича] з 1-го тома його праць. Я чув, що моя книга вийшла, але без цього додатка. Як воно на ділі.

Ваш Д.Багалій.

P.S. Попрохайте Лозієва надіслати мені копії протоколів засідання 1-го Від. і ради.

P.S. Для Харківського] Нач[альства] прошу надіслати негайно відчит про роботи Ваші минулого року і після роботи 1929-1930 р.р.

Покажіть цього листа Нат. Дм. Щолонській-Василенко].

Дм.Баг.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк. 19. Оригінал.

№10

Сьогодні я одержав повідомлення од президії Вуан і одно торкається номенклатури установ 1-гоВш[ділу] (значить і нашої Ком[ісії]). Треба на першу сесію 1-гоВш[ділу], цебто на 14 дати номенклатуру - і які її дамо з М.ІЯворським (про ком[ісії] історичні взагалі). 12-го 13-го листопада я зберу формальне засідання нашої комісії, і Ви про це подбайте, де докладу про номенклатуру нашої комісії в зв'язку з іншими історичними і друга пропозиція (для мене не ясна) торкається витрачених поза кошторисом коштів та про запрошення персоналу - нас не торкається.

Отже прохаю Вас в'яснити негайно у акад. А.Ю.Кримського¹⁶, чи міг би я мати приміщення в свій 1 -й приїзд до Києва в Каб[інеті] Арабо-іранської філології (на час з 12 листопада до кінця листопада). Коли ні в зв'язку з переходом Кат[едри] в 1 -й поверх, то необхідно мені мати приміщення для приїздів в Київ на працю в Академії. Окрему кімнату, а на крайній випадок ліжко обладнане всім необхідним в кімнаті нашої Комісії* - про це Ви попрохайте од мого імені в віцепрезидента і президента Ак[адемії].

Негайно повідомте мене про це все, щоб коли треба я надіслав формальне прохання.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.21. Оригінал.

№11

27.X.1929р.

Шановний Олександр Петровичу! Одержали Вашого листа од 24.X. Поки що негайно відповідаємо Вам на другу його частину - про звіт (бухгалтерський) Вам про витрати на наукове відрядження до Москви. На великий жаль (не гнівайтесь на мене за це) я не можу ствердити його своїм підписом, бо у мене виникли сумніви що до хронології Вашого перебування в

Москві - з 27 липня по 15 серпня і це мабуть помилка чи як? Адже Ви у цей час були проїздом на Кавказ у Харкові? Далі кожний відряджений повинен дати посвідку од тієї наукової установи (Архіва) де працював, коли він туди вперше завітав і коли скінчив роботу; це загальна для всіх вимога, яку можна поставити і до Вашого звіта. Нарешті, по загальним правилам Наркомоса, треба надати документи на расходи по оплаті помешкання; цього також немає.

В справах грошових які я стверджую своїм підписом, я завжди (без винятків) був скрупульозним. Таким буду до кінця своїх днів, особливо в наші часи; тут який-небудь один випадок може звести нанівець усе моє минуле і сучасне. І я прохаю Вас бути таким же суворим формалістом відносно грошових звітів і по нашій комісії.

У свій час, як здається, мені з приводу оформлення суми в 150 карбованців по моїй катедрі (старої України) треба було *post factum* звернутися до 1 -го Відділа - цього вимагали правила. Далі, очевидно, треба було здійснити це командировання в липні або серпні або вересні - і тоді же, до закриття кредитів 1-го жовтня, дати відчит і я не знаю, чи не запізнилися Ви з своїм звітом взагалі, коли б він задовольнив цим формальним вимогам.

Ще раз підкреслюю, що мова тут йде не про Вас персонально, а включно додержання точних форм грошових (бухгалтерських) звітів.

Завтра на засіданні кафедри я піднесу питання про участь деяких членів в роботах і виданню нашої Комісії і зараз після цього Вас повідомлю. Я Вам написав листа, що Ви його, мабуть, одержали (рекомендованого) і з приводу його прошу Вас вияснити у А.Ю. [Кримського] чи міг би я перебути сесію листопадову в Києві в приміщенні його катедри Арабо-іранської філології. Оповістити мене про це негайно, тим більш, що мене, очевидно, не можна буде зупинятися в кімнаті нашої Комісії.

Не знаю, як бути з примірником Вашого звіту - поки що я залишив його у себе -до вашої відповіді на цей лист.

Стверджую, що в листопаді за час мого перебування на сесії Акад[емії], ми склинемо засідання нашої Комісії. А коли будете у Харкові, зробіть наяку-небудь доповідь.

З повагою

Д.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.22. Оригінал.

№12

Шановний Олександр Петрович!

Я приїду в Київ на засідання 1-го Відділу 25-го XI (сесійне). Виїду з Х[аркова], мабуть, 23-го і пробуду в К[иєві] з 25 XI до 6 XII, одвіуючи сесійне засідання Ради і звичайне засідання] 1-го Від[ділу] 5-го XII. Я одержав од канцелярії] Неодмінного] Секр[етаря] пропозицію погодитись з акад[еміком] Яворським про плановість. Він, очевидно, хоче нашу Ком[ісію] перевести на себе. Я ж погодився оддати йому лише другу функцію нашої Ком[ісії] - історію революційних рухів, залишаючи першу частину. Що він написав до 1-го відділу, не відаю. Але 31 X справа про наші Ком[ісії] розглядалась на Відділу (правда в присутності 4-х чл[енів]) і постановлено: пропонувати мені і йому погодитись, щоб не було паралелізму. Я оце написав акад[еміку] Новицькому, щоб мені надіслано було копію протокола Засідання] 1-го відділу, це в 7 п. - про це сказано, бо без цього я не можу погоджувати і планувати. Попрохайте Ви про це Лозієва, щоб негайно надіслав мені цього протокола.

З поважанням Д.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.24. Оригінал.

№13

В Київ, Андріївський узвіз буд. №2, пом.42.
Професору Олександру Петровичу Оглобліну.

Шановний Олександр Петрович! Остаточно виявилося, що я прибуду в Київ на засідання 1-го Відділу 25-го XI (сесійне) і пробуду до 6-го XII, одвідуючи сесійне засідання Ради (28) і звичайне засідання 1-го Відділа 5 грудня. Про це написав секр[етар] 1 -го Від[ділу] акад[еміку] О.П.Новицькому, прохаючи його щоб мені було надіслано в Харків протокол Зас. 1-го Від [ділу] од 31 жовтня, де була зроблена постанова про погодження моєї Ком[ісії] з Ком[ісією] акад[еміка] Яворського (п.7). Подбайте і Ви (перед Лозієвим) про негайну надсилку мені цього протокола бо без цього я не можу скласти своїх міркувань про погодження.

P.S. Передайте Лозієву моє прохання, щоб приготували для мене одведену мені кімнату на вул. Корол[енка] №37(1-й поверх ліворуч). На поштовому штемпелі дата: ноябрь 16 1929. ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.25. Оригінал.

№14

12.XI. [1929].

Шановний Олександр Петрович!

Листа од Вас одержав. Дякую. Сьогодні одбулося засідання Ком[ісії] Укрцентрархіву, де вирішено згідно моїх пропозицій доручити Вам керувати роботами в Києві по здобуванню матеріалів і призначити за це платню. Я поїду в К[иїв] на засідання сесійне 1 -го відділу 25-го XI і пробуду до засідання Ради і 1 -го Від[ділу] 5-го XII. Мені призначили кімнату для перебування в К[иєві] в буд. №37, де живе Лозієв. Значить, нам можна буде скликати обидві комісії.

Щодо перенесення Вашого командування на дшшший термін, то переговоріть про це з Лозієвим - справа з командуванням], по його словам, ще не закінчена. В

Віснi" Ак[адемії] не попала постанова През[идії] про одведення нашої Ком[ісії] кімнати в гімназії, про це я написав Лозієву: запитайте і ви його про цю справу.

З пош[аною] Д.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.26. Оригінал.

№15¹⁷

Шановний Олександр Петрович! Дякую за змістовність Вашого листа. Пишу зараз лише про свою кн[игу] "*Матеріали для біографії В.В.Антоновичей*" Наприкінці треба було прикласти спомини В.Б.Антоновича, як відбиток з першого тома праць Антоновича (публіцистичні твори); але, мабуть, вони ще не надруковані. Дізнайтесь про це у К.М.Антонович і тоді прийдеться зробити так: або випустити книжку без цього відбитка (коли вона уже випущена у світ що ж робити?), або затримати розповсюдження, діждатися відбитку і додати його. Порадьтеся про це з Видавництвом і може вона зачекає мого приїзда 14 XI.

P.S. Прошу Вас негайно сповістити мене про розпис засідань першого Відділа в листопаді. Мене повідомили, що власне мені одведено приміщення для перебування в Києві, там же, де мешкає Лозієв. Подивіться на його і попрохайте, Лозієва, щоб воно було устатковано ліжком, столом і стільцями до мого приїзду в листопаді.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.27. Оригінал.

№16¹⁸

Шановний Олександр Петрович! Я одержав оповістку сесійного засідання 1-го Відділу, де будуть такі питан[ня]: 5 річ[ний] план, план на 1929-1930 р., видавничий план. Виборів наук[ового] керівника установ Відділу Нашої Ком[ісії] там нема, *"затвердження назв нових катедр та Від[ділів] та прикріплення акад[емічних] уст[анов] до певних катедр"* (25. XI).

А що з нашою Ком[ісією]? Мене турбує питання, чи треба чи не треба оголошувати конкурс на посаду керівника Ком[ісії].

Будь ласка, виясніть в секретаря коли що треба для цього зробити, вживіть усіх заходів ще до мого приїзду - я приїду в неділю 24 XI вранці.

Мені одведена на сесію кімната в буд.№37 на вул. Короленка, другий поверх, а для нашої комісії - там же, 1 -й поверх кв. №19. Заходьте до мене в понеділок, щоб все обмізкувати.

Всього кращого. З пошаною

Дм.Багалій.

19 XI. Харків.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.28. Оригінал.

№17

I, 28, 1930.

Шановний Олександр Петрович! Надсилаю Вам надісланий мені витяг з протоколу Президії Вуан про Ваше призначення з платнею з 1-го січня керівником Ком[ісії]. Тепер Вам належить простежити про Конкурс. Надсилаю Вам мої вимоги для цього конкурсу і для конкурента М.В.Горбаня¹⁹, щоб Ви їх представили Неодмінному Секретареві для Конкурса.

Дуже радий, що все скінчилося дуже добре. Тепер вже одвідуйте усі засідання 1 -го Відділа і повідомляйте мене про всі рішення, утворюйте прилюдні засідання Ком[ісії]. Особливо подбайте про виготовлення до 1-го мого (обов'язково) збірника Праць Комрсії і про передачу його до рук Секретаря 1-го Відділа.

Од 0[льги] Д[митровни]²⁰ не сподівайтесь одержати матеріал: Юрчик²¹ захворів на скарлатину і вона зараз цілком зайнята ним. Я постараюсь дати один розділ, коли у нас буде благополучно що до здоров'я, на 2-3 арк.

З пошаною Дм.Багалій.

Покажіть цього листа Нат. Дм. [Полонській-Василенко].

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.32. Оригінал.

№18

1.II1930.

Шановний Олександр Петрович!

Одержав Вашого листа і мені С.М.Іваницький²² вже до того вияснив непорозуміння з Горбанем; гадаю, що Вас воно не торкнеться і, мабуть, Ваша справа вже налагоджена.

Що до Вашого приїзду, то мушу повідомити вас, що у нас Юрик захворів (тиждень тому) на скарлатину; за ним ходить Олічка і у нас в зв'язку з цим тривожний стан. Може і ви одкладете свій приїзд до Харкова. Форма - не тяжка, але все таки Ви знаєте, що це за хвороба. Особливо мене обгортає страх за Олечку, що увесь час проводить з хворим, тим і мати - звичайно, як мати, що любить сина. Перекажіть про це Нат. Дм. [Полонській-Василенко], напишіть мені, коли відбудеться засідання 1-го відділа після 1-го лютого чи 16! Цими днями проводив пленум У.Ц.Б.

Усього кращого!

Ваш Дм.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.33. Оригінал.

№19

Шановний Олександр Петрович! Прошу Вас негайно повідомити мене, дізнавшись про це з авторитетного і повного джерела в які дні і числа будуть засідання 1-го Відділу в березні місяці. В лютому повинно одбутися засідання 16 числа, але я на ньому бути не зможу, бо трохи застудився і не виходжу з кімнати. Да й окрім того боюся "лютих" морозів лютого місяця. В березні передбачається засідання сесійне (8-го) і звичайне 28: чи так воно і буде. І чи не буде (це мені особливо потрібно знати заздалегідь) засідання звичайного 1 -го березня? Коли воно було б, то б я мог би приїхати на 1.III, а коли ні, то ні. 7.III засідання нашої комісії (одно) буде об'єднано з Ком[ісією] Лівобережжя. На ньому М.В.Горбань зробить доповідь (дуже цікаву) про "насквіль на Павла Г" Друге засідання буде лише Вашої ком[ісії]. На одному з цих засідань виступлю я (на якому хочете), скомбінуюте самі - мені однаково.

Ольга Дмитрівна дає для Вашого збірника "*Матеріали для історії декабризму на Україні*" (на 1 S друк, арк.) з своєю передмовою.

Я дам розділ з своїх "*Матеріалів для історії польського повстання 1863року на Україні*". І ще прохання - довідайтесь, коли Л.Окиншевич²³ надішле мені 1 прим, моїх "*Матеріалів для біографії В.Б.Антоновича (зі споминами)*" - він мені конче потрібний.

Напишіть про засідання 16-го III негайно. Що нового? З

пошаною Дм.Багалій.

У Юрка вже нормальна температура, але ще довго прийдеться лежати. ЦДАВО.

- Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.34. Оригінал.

№20

Шановний Олександр Петрович!

Напишіть мені 1) чи встановлено термін сесії 1-го відділу і Ради на квітень?; 2) в якому стані справа з приміщенням Комісії і того його устаткуванням? 3) Коли гадаєте зробити засідання Комісії? В якому стані рукопис Збірника праць його? Взагалі що нового в 1-му Відділі.

Приїздив до Харкова Л.Окиншевич і робив доповідь на кафедрі і дізнайтесь в бухгалтерії чи не можна було б видати йому за проїзд в Х[арків] з К[иєва] і назад з кредиту на командировання по моїй Академічній катедрі історії України і як це зробити? З пошаною.

Дм.Багалій.

29.III.1930 р.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.36 зв. Оригінал.

№21

Шановний Олександр Петрович!

Звертаюся до Вас в справі Укрцентрарха по виданню матеріалів по історії польського повстання на Україні 1830-1831 р.р. На 1 квітня, як не помилюсь, Кравченко²⁴ повинен був скласти першу частину цих матеріалів, а їх у нас немає і я навіть не маю жодних відомостей ні од Вас, ні од нього про стан цієї справи. Чому мене не повідомлено про це? В.О. [?] писала про це Кравченкові, але він їй на це не відповів, а її частина майже вже готова, і вона зараз чекає його частини, де повинна бути і його передмова, (що з нею і матеріалами) зв'язана і її робота. Далі було б бажано мати і від Вас відомості про Вашу участь в підготовці матеріалів до цього видання, згідно умови Вашої з Укрцентрархом. Вибачте мені, що нагадую про це, але ж на мені також лежить відповідальність перед Укрцентрархом, яко голови Комісії. Сесія Вуан, як мене оповіщають, відкладається до початку травня, у зв'язку з цим одкладається і мій приїзд до Києва. Тому пишу Вам про це зараз.

Тепер друга справа про нашу академічну Комісію. І Ви і Нат. Дм. [Полонська-Василенко] писали мені про затримку ремонту кімнати. Звертатися до президії Вуан в цій дрібній справі мені не хочеться. Я говорив про це з секретарем відділу з Камишаном - і тепер прохаю Вас нагадати йому про те, щоб він ужив заходів про прискорення ремонту, зверніться до кого ви знаєте доцільним - чи до С.М.Іваницького чи до кого ще, вказавши, що меблі нашої Комісії стоять в кімнаті Ком[ісії] акад[еміка] Перетця і заважають там працювати, і що кімнати нашої Ком[ісії] - потрібна не тільки для мене, а й для Комісії в першу чергу.

М.В.Горбань надсилає Вам свою статтю, зачитану в Києві, для нашого Збірника. А я прохаю Вас од мого імені ласкаво попросити й Кравченка обов'язково прискорити передачу його статті до нашого збірника і бажано, щоб це було зроблено ще до мого приїзду в Київ.

О[льга] Дм[итровна], здається, закінчила свою статтю для нашого збірника і я б дуже хотів, щоб вона її передала через мене, хоч її турбує здоров'я Юрика, який все ще лежить і не може оправитися од свого важкого нефіта. Я свою статтю привезу сам. Коли точно дізнається про призначення дня сесії Вуан, напишіть негайно мені.

З пошаною Дм.Багалій.

16.IV. 1930 р.

ЦДАВО. - Ф.3561.-Оп.3. - Спр.8. - Арк.37. Оригінал.

№22

Харків 12.V.1930.

Шановний Олександр Петрович! І досі я не маю протокола засідання Комісії Укрцентрарха. Чекаю. Прохаю: коли будете їхати у Харків, одержавши цього листа привезіть для Юрика декілька булочок з білої муки.

Я переглянув рукопис Нат. Дм. [Полонської-Василенко] і написав на ньому, що його прочитав і визнаю можливим друкувати в Збірникові Ком[ісії]. З пошаною Дм.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.38 зв. Оригінал.

№23

Шановний Олександр Петрович!

Надсилаю Вам копію свого листа до Конкурсної Ком[ісії] про нашу комісію (на ім'я Неодмінного) секр[етаря] Кримського) і Секр[етаря] 1-го Відділа т. Камишана).

Я хворий і не можу приїхати спеціально на засідання конкурсної комісії першого відділу 4-го липня, де розглядатимуться кандидатури по моїй комісії і тому прохаю, коли не можна перенести це засідання на 10-11 липня (до початку сесії, на яку я обов'язково приїду), взяти на увагу такі мої зауваження щодо кандидатури проф. Ол. Пет. Оглобліна. Що я його рішуче підтримую на посаду керівника комісії. Мені невідомі ймення інших кандидатів, але добре знаючи його науково-педагогічну роботу на протязі багатьох років, добре знайий також як історик України і давній досліджувач української історіографії усіх сучасних працівників на різних галузях української історії, можу одверто і з повною відповідальністю сказати, що О.П.Оглоблін в повній мірі відповідає тим вимогам, що були поставлені мною, яко головою *"Комісії по вивченню соціально-економічної історії України доби торгівельного капіталу"*. Другого такого кандидата, що відповідав би в більшій або хоч в такій же мірі цим вимогам я не знаю. Свою оцінку його, яко видатного історика України, що став на шлях Марксівського освітлення українського історичного процесу і дав в своєму *"Нарисі історії України"* том перший, стор. 116-117. Проф. О.П.Оглобліна я добре знаю, як дійсного члена моєї науково-дослідницької катедри історії української культури в Харкові, на якій він виступав з цінними доповідями по історії української фабрики. Він мав вчену ступінь доктора історії української культури, якої не мають інші вчені неакадеміки. Він одержав од Преміальної комісії Укрнауки декілька премій за свої наукові праці. Він виготовував і друкує 3-й том своєї історії української фабрики в видавництві Девеу і за маркою 1 -го відділу Вуан. Нарешті, він у купі зі мною і по моїм планам був організатором моєї комісії, де затверджений тимчасовим керівником. Він у купі зі мною підготував до друку *"Праці комісії"*, проводив в мою відсутність засідання комісії, склав 5-річний план на 1-му Відділі, що був складений на підставі вимог плянної комісії.

З таким керівником Комісія, певне, буде пляново і енергійно працювати. Голова Комісії і голова першого Відділа Акад. Дмитро Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.39. Оригінал.

№24

Шановний Олександр Петрович!

Одержав Вашого листа од 24.VI і сповіщаю Вас, що приїду в Київ 11-го VII, коли тільки буде одмінена сесія Академії про що ідуть чутки.

Що до Вас, то робіть як Вам буде зручніше, не затримуйтесь навмисно, щоб побачитися зі мною - ми спинишся або побачимося з Вами на Кавказі. З Києва виїду просто в Залізноводськ, де буду жити в Санаторії (хмабуть, "Смирновський"); а з 15-го серпня в Кисловодську (мабуть, в санаторії Леніна).

Я Вам одправив рекомендованим листом про Ваші вибори в Конкурсній Ком[ісії] (і 2 прим, таких же Корч., Чеп. і Камишану) повідомте мене негайно про наслідки виборів 4-го VII.

Ст[аттю] Жураківського²⁵ привезу в К[иїв] і дам в видавництво для Слобожанського збірника, бо там є вільне місце. Горбаневі переказав про командировання] Козаченко в Донбасі.

Усього кращого. З пошаною Дм.Багалій.

О[льга] Д[митровна] Вас вітає.

4.VII. "

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.41. Оригінал.

№25

Шановний Олександр Петрович! У нас тепер йде дві перевірки діяльності Катедри, утворені бригади з співробітників. Все це треба закінчити до 20.X. Усі перевантажені частими засіданнями і відчитністю. Тому запізниться із відповіддю] до Вас.

1) Щодо відомостей] про мене, то я подав Кульчицькому²⁶ відомості про свою тематику і до 5-річки і до річного пляну - візьміть їх звіттіля для комісії - їх буде досить.

2) Доповідь мою зачитати двічі на рік у всякому разі: 1) про територію повстання 1863 р. па Україні; 2) про його організацію. Першу доповідь міг би зачитати за час сесії Вуан в кінці жовтня.

3) Девеу видасть такі дві мої монографії: 1) Історія Колонізації Слобідської України; 2) історія заселення полудневої України; 3) історія Слобідської України, а також 4) дуже перероблені і доповнені видання нарису історії України, т.І.

4) Грошей на командування не потребуую.

5) Горбань кандидатуру] на посаду в нашій Ком[ісії] не виставить, а може відомо про 2 кандидатів] зі складу членів Ком[ісії] - киян, що подають на конкурс: Тищенко і Антонович Д.В.²⁷

P.S. Складіть вимоги щодо кандидатів на нову посаду на листопад, коли вона буде остаточно затвердженою.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.42 зв. Оригінал.

№26

Шановний Олександр Петрович!

Прошу Вас з мого утримання, що Ви одержали, дати сто карбованців для переписки для мене документів по історії польського повстання 1863 р.

Певен, що Ви вже одержали від мене доручення на платню, що півмісяця. Грошей мені поштою не надсилайте. Ціми днями вирішуються наслідки перевірки т. Коника, структура і штати - тож зараз Вас оповіщу. А як бути з грошми для Вас? А вони є, але чи є рація його пересилати поштою (110 к[арбованців] як і для усіх, рівно для кожного).

Я Вам хочу надіслати мою відповідь т. Скубицькому²⁸, щоб надрукувати її в *"Зап[исках]"* Нашого Відділа. Запитайте і попрохайте Л.О.Окиншевича і т. Камишана, в який [номер] вона може піти, розмір 1/3 аркуша. Радив би і Вам там же надрукувати і свою відповідь, бо коли так же воно побачить світ в *"Працях"* з'їзду. Мою відповідь *"Прапор Марксизма"* одмовився друкувати. А на з'їзді Ви можете підняти це питання окремо, принагідно. Пригадайте, 14-20 числа *"Більшовика України"* - декларацію Ради з'їздів - там цікава директива що до істориків, що намагаються іти до марксизму.

В інст[итуті] марксизму] утворена бригада з 3-х (введено Козаченка²⁹, Скубицького, Туркевича) для обслідування праць сучасних істориків. Тези своєї доповіді для з'їзду (про матеріали для польських повстань) я подав, але відповіді не маю. Ви можете почати Ваші семінари з укр. історіографії з січня, а поки що бажано робочий план. Ювілей Ак[адемії] одкладено на весну, але Ви дізнайтесь і напишіть мені, коли буде сесія. З пошаною Дм. Баталій.

7.XII.1930

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.43 зв. Оригінал.

№27

Шановний Олександр Петрович!

Як стоїть справа з моїми грошима? Напишіть. Коли одержите, залишіть на переписку для мене документів.

Справи катедри - інститута ще не розв'язані і мабуть будуть розв'язані не швидко. Однак ми приступаємо до роботи з аспірантами. Я доклав Ваше побажання про щільніший зв'язок з інститутом і приїзди щомісяця на тиждень. З 15-го листопада начнуться семінари з аспірантами і Вам доручено вести семінари з загальної історіографії України для аспірантів 3-го року. Подробиці про це напишу трохи пізніше (після 2-го засідання 19-го XI).

Зараз попереджаю, що Ви мусите вислати загальний огляд української історіографії в її ході, розвиткові, школах.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.44. Оригінал.

№28

Шановний Олександр Петрович!

В додаток до попереднього листа сповіщаю Вас, що чекаю од Вас обіцяного спростування ст. Скубицького відносно Вас і що я його введу в свою записку про наукові роботи катедри. Довожу до Вашого відома, що в час[описі] Комуніст (за 11 лист. №1310) надруковано резолюції про помилки в цій статті Скубицького. Рада Українського] Тов[ариства] іст[ориків]-марксистів і лист до ред[акції] Скубицького, де він доводить, що висловлена ним думка яка заперечувала колоніальність України Росії часів царата є одна з тез великодержавності щодо історії України і з нею потрібна найрішуча боротьба. 13-го у мене призначено Бюро про семінари. Надсилайте негайно робочий плян Вашого постійного "семінара з загальної історіографії України" для аспірантів 3-го року.

З пошаною Дм.Багалій.

P.S. Відомості про асигнування є, а асигновань і грошей зовсім нема. Штати не затверджені, як і структура: але роботу з аспірантами починаємо. Д.Б.

Коли буде набрана ст[аття] Кравченка, то надішліть мені відбитку її набору. P.S. Нехай поки що грошей мені з Академії не пересилають, а Ви дозвольте мені написати Вам довіреність на їх одержання і привіз до Харкова. Можна буде так зробити чи ні? Д.Б.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.45. Оригінал.

№29

Шановний Олександр Петрович!

Я написав Скарбнику Вуан, що уповноважую Вас одержати мою зарплатню за жовтень і листопад і прописав формальне доручення, бо надісланих ним 144 к[арбованців] 40 [копійок] за місяць (за другу половину вересня од Київської] філії Держбанку) мені не видали.

Зайдіть до Скарбника по цій справі і налагодьте одержання утримання за жовтень і листопад, коли видадуть готівкою, а коли ні, нехай залишають утримання в скарбниці до мого приїзду в Київ 27 грудня на Ювілей. Наведіть також справку про гроші (100 к[арбованців]) переведені з Харкова для мене, на які Ви маєте довіреність і що з ними треба зробити.

Надішліть негайно робочі штати Вашого семінару з української історіографії. Чи візьмете Ви на себе загальний семінар, що Вам доручається, чи лише його якусь частину (польська, галицька і українсько-польська школа). Коли можете почати і наскільки двохгодинних занять розраховуєте його? Як часто і наскільки часу можете приїздити.

Штати ще не затверджені. Вашу заявку одержав, поміщаю її і в своїй відповіді т. Скубицькому, що здав для друку до ред[акції] "*Прапора Марксизма*".

З пошаною /Дм.Багалій.

17.XI. 1930 Харків.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.46 зв. Оригінал.

№30

Шановний Олександр Петрович!

Листа од Вас одержав. Проект штатних посад треба було мені погодити з т. Альперовичем. Передбачається дати посаду зав. 1-м і 2-м відділами і секретаря партійцям (Мірзі[-Авакянц], Редіну і Королівському, посл[ідній] на місце Водолажченко³⁰). Завідуючі секціями мусять перебувати в Харкові. На 3 посади 1-го від[ділу] передбачаються - Барвінський, Горбань і Козаченко; 2-го від[ділу] -Веретенников³¹; Релін. Вас буде призначено головою історіографічного кабінета, числом секції феодальної доби (тут же буду і я - трійка); доручений семінар по українській історіографії (загальний курс і польська, галицька і великодержавницька школа). Усі мабуть будуть затверджені з 1-го жовтня - і Ви в тому числі. Оклади по 150 карб, на місяць усім на цій роб[оті] (категорія) дійсних членів замінюється наук[овим] співробітником] 1-ї категорії, як в РСФСР). Почать заняття можете не зараз. Але пришліть робочі плани і на загальний, і на семінар на затвердження.

Пришліть № Пролетарської] Пр[авди] попередній з оглядом Ком М.С. Грушевського. Про нашу прочитав, думаю, що спеціально нема рації виступати, а принагідно, наприклад] на засіданні Комрсії] можна, з тим, щоб це спростування попало в пресу. Нехай і Нат. Дм. [Полонська-Василенко] не дуже мерзне в приміщенні] Комрсії], поки там не опалюють. Що до телеграфного] переводу моїх грошей (з Харкова), то бажано було б взяти справку в К[иївській] Конторі, що вони не були одержані. В бухгалтерію я писав заяву, щоб не висилали мені грошей в Х[арків], а одержували по довіреності за мене Ви і я їх од Вас одержував в кінці грудня. Всього кращого.

З пошаною Дм.Багалій.

24.XI.1930.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.47. Оригінал.

№31

Шановний Олександр Петрович!

Прикладаючи анкету, доручаю Вам, як майбутньому організатору Комісії при кафедрі історії України за добу феодалізму скласти і передати в Відділ 5-ти річний шіян кафедри і комісії. Що до мене, то я беру на себе розроблення теми *"Загальний начерк феодалізма на Україні в Київську, Волинсько-Галицьку і Литовську добу"*. Ви поставте і свою тему, хоч би цю саму, але в поглибленому вигляді або щось інше (напр. формації феодалізма) і склавши негайно передайте в Відділ, бо усі терміни пройшли.

Усього кращого Дм.Багалій.

8.XII.1930р.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.48. Оригінал.

№32

Шановний Олександр Петрович!

1) Листа Вашого одержав. 2) Посилаю Вам 6 доручень на утримання по 1 січня 1931 р. 3) Грошей без певної оказії мені не пересилайте - одержу в Києві в кінці грудня. 4) Про гроші вислані телеграфом мені в Київ написав заяву в Харківську] иоштво-тел[еграфну] контору. 5) Що до статті пр[офесора] Жураківського, то одну з них про полтавську Громаду, можна було б перенести до 2-го з наших збірників, а другу 1 -го. Але я гадаю, що буде доцільніше зараз вже улаштувати 3-й том праць і туди однести і його ст[аттю] про Полтавську] гр[омаду], а першу залишити в 2-му томі. Статтю Гніпа³² (про Драг [оманова]) і Назарця³³ однести до 3-го тома і те що є у Вас і може бути (Пат. Дм. Василенко і інш.), бо друк 3-го тому затягувати не можна, 6) Про відповідь я Вам писав, 7) Про семінар з історіографії] з Вами погодився.

Штатне питання, мабуть, буде вирішене 1 грудня.

Ваш Дм.Багалій.

30.XI.1930

P.S. Надішлю Вам завтра копію постанови Наркомоса про звільнення мене од виплати будь-яких податків для Бухгалтерії Вуан, щоб вони не стягли податку з мого утримання надалі і повернули б суми, що стягли раніше: у них повинна бути ця постанова.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.50. Оригінал.

№33

Шановний Олександр Петрович

Довідався, що для нашої Комісії спроектовано дві посади наукових співробітників замість керівника і технічного співробітника. Я рішуче заперечував перед В.С.Бутвиним про заміну керівника наук.співр. і обстоював ксровничу посаду. ТБутвин пообіцяв поговорити про це із Укрнаукою, хоч додав, що це прийшло з Академії. Після цього я не тільки говорив, а навіть подав т.Озерському мотивовану записку про встановлення Вашої посади, що пройшла була усі інстанції - і він обіцяв її встановити. Про це я говорив також із М.І.Яворським. Друга посада призначається, очевидно, для Н.Д.Полонської. Обидві - при моїй катедрі. Платня наук[ового] співробітника] 145 карб. Стежу за цією справою.

Говорив з М.І.Яворським про видавничу справу - обстоюйте в Засіданні] Ред[акційного] Ком[ітету] видання нашої Ком[ісії]. Я передав М.І. [Яворському] записку про Слобожанську комісію на засіданні 1-го Відділу - там є протокол про 15 арк. для видання Збір[ника] ціл ком[ісії] - матеріали є (бо це є по суті Слобод[ська] ком[ісія] Харківської] кат[едри]).

Обов'язково напишіть мені все про засідання 1 -го Від[ділу] 16.XII і коли буде друге засідання - чи 1-го січня, як передбачено, чи ні. Я хочу приїхати на це засідання, а Ви можете призначити на 2 січня засідання нашої Комісії з Вашою доповіддю і може ще якою другою (Кравченка? Романовського³⁴?) (моя доповідь піде в березневу статтю).

Чому я не одержав досі протокола засідання Ком[ісії] Укрцентр[архіву]? У В. Бердникової є протокол і план цієї Ком[ісії].

Спитайте у Л.Окиншевича, чому я не одержав досі - 1) Примірника "Матеріалів] для біогр[афії] Антоновича"; 2) Що вияснено про долю по прим., що були отримані мною давно, але мною не одержані. 3) Примірника 2-го вип.

Декабристського Збірника. Коли Ви надрукуєте Вашу критику на мій "*Нарис*".

М.І.Яворський хоче подбати, щоб нашій Комісії було одведено пристойне приміщення в буд. №54 (замість №37) в 1-му або 2-му пов[ерсі]. Сам він бере під кабінет залю спільного засідання. Поговоріть з ним про цю справу: як кімнати будуть маленькі, то їх мусить бути дві або одна простора.

Перекажіть Нат. Дм. Щолонській-Василенко], що їй передбачається посада наук[ового] співробітника].

Пишіть частіше!

Ваш Дм.Багалій

Харків 13.XII.1929.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.51. Оригінал.

№34

26.XД.1930.

Шановний Олександр Петрович! Не знаю, чи застане Вас ця листівка в Києві, бо я одправив Вам 26-го телеграму про приїзд 29 на пленарне засідання, з приводу того відкриття, де дуже бажана була б присутність ваша і Романовського, бо будуть розглядати план роботи в тому числі й каб[інету] історіографії, який доручено мені (в Вашу відсутність) і Вам, коли ви будете приїздити в Х.

Грошей мого утримання ви не везіть для мене ми розквітаємося взаємно з Вами по нашому утриманню. Ваш Дм.Багалій.

P.S. Прошу Вас зробити в моїй відпов[іді] Скубицькому вказану Вами поправку про М.І. [Яворського].

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.53 зв. Оригінал.

№35

s

Шановний Олександр Петрович!

Одержав Вашого листа од 25-го. Дякую, виїду з Х[] 30 швидким, так званим К[ієво]-Шепетівським потягом, що прийде у Київ вранці 31-го годин в 9.

Треба, щоб було гарненько витоплена грубка в приміщенні] нашої Комрсії] №37, куди я й поїду; там мабуть ліжка й білизна залишилась? Оповім Вам про все. Тепер же, що завдяки моїм заходам, сьогодні остаточно вирішилась Ваша справа і справа Н.Д. [Полонської-Василенко] - Ви керівник. Але, нажаль, з 1 -го січня (це загальна постанова з фінансових] міркувань) Н.Д. - н[ауковий] співр[обітник] 1 -го розряду. Я одержав од президії Вуан смішного листа, де сказано, що раніш вийшла помилка, а тепер вона для Вас дає посаду керівника, а друга Н. [Д.] - спів. 1 -го розряду про інше перекажу в К[ієві]. Засіда[ння] Комрсії] призначайте на 2.1, які [обірвано] з своєю доповіддю і якоюсь другою. Пробуду в К[ієві] на цей раз недовго. Перекажіть про мій приїзд М.І. Яворському од якого, не зна[ю] чому, не маю листа, хоч і писав про день засідання] 1-го Від[ділу].

[край листа обірваний]

Усього кращого

Ваш Дм.Багалій.

27X11

Харков

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.54. Оригінал.

№36

28.VI.1931 р.

Шановний Олександр Петрович! Я одержав од Нат. Дм. [Полонської-Василенко] Проект висновків про роботу нашої комісії і плян її работ.

В повній мірі згоджуюся з тим і другим.

В плані роботи комісії я прошу Вас зробити лише одну зміну, а саме - мою тему про польське повстання на Україні 1863 змінити другою: *"архівні джерела з польського повстання на Україні 1831р."* (вона не вийде з наших хронологічних меж).

Теми пр[офесора] Жураківського виходять за хронологічні межі і входять в добу промислового капіталізму; але їх треба залишити за ним тим паче, що вони були у нас і раніше, а жодна наша комісія тим не займається. Про те, що Харківський Інститут вивів зі складу своїх членів усіх співробітників, що перебувають за межами Харківя Вам вже відомо. Про це є постанова президії інститута. Але це не заважатиме Вам зробити за згодою президії, яку-небудь доповідь, що відповідає завданням інститута.

Я був страшенно виснажений, знесилений, але тепер одпочіваю і складаю з себе перевтому. З 11-го липня житиму в Кисловодську в будинку відпочинку Цекубу місяць - до 10 серпня. Вельми Вам дякуємо за співчуття нашому великому горю - з проводу Марії Василівни.

Дм.Багалій.

P.S. У мене з собою немає Вашого адресу тому пишу в Ак[адемію].

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.55. Оригінал.

№37

15X1932

Шановний Олександр Петрович!

Вчора і три дні тому я одержав од Відділа офіційні папірці, щоб в 10 годині ранку 16.1. був переданий тематичний плян нашої комісії. Невже він досі туди не був переданий. Я про це позавчора повідомив Н.Д. Щолонську-Василенко], а сьогодні послав телеграму, щоб плян в строк було надіслано. Гадаю, що Ви вже плян своєчасно передали і що тут якась канцелярська плутанина, але зроблена в листі, що я одержав 14-го, погроза відповідальності керівника установи.

З пошаною Дм.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.56 зв. Оригінал.

№38

Кисловодськ, Санаторій Цекубу, кім. 51.

Шановний Олександр Петрович! Дуже вдячний Вам за Вашого листа од 8.VII. Він мене дуже порадував і дав ґрунтовну і яскраву картину Вашої і плянної роботи, що проробила наша комісія під Вашим керуванням, моїм головуванням і секретарюванням Нат. Дмитрівни [Полонської-Василенко]. Ви правильно констатуєте політичний злом особливо в питаннях тематики і складеним пляном роботи на 1932 рік. Я цілком задоволений -він відповідає і моїм думкам і Вашій характеристиці. І чіткість, і ясність його архітекtonики безумовно відповідає сучасним вимогам наукового будівництва в наших дисциплінах, а значить і інтересам нрoлетаріята, якому ми служимо. Зовсім і цілком слухні і Ваші* думки про необхідність збільшення зв'язку пляна робіт комісії з штанами усіх н[ауюш]-дос[лідних] установ, про які Ви згадуєте. Безперечно, самим вузьким місцем в діяльності нашої комісії являється питання про склад її співробітників. І я гадаю, що збільшувати число молодих сил і стимулювати працю наявних членів комісії, і закликати нові підготовані сили. Коли б питання про аспірантів набуло в Ком[ісії] виразних і сталих форм, тоді б треба було б зробити їх набор, і одночасно перетягти до неї декого з аспірантів інших Комісій бо в нашій ком[ісії] аспірантури зовсім нема. Але для цього потрібно підготовку їх покласти, окрім штатних членів, на наукових співробітників і дійсних членів. А чи захочуть вони взяти на себе цей обов'язок без платні? Тепер щодо дискусії. Я гадаю, що було б доцільно виступити нам самим, як комісії, з самокритикою її видань. І це треба зробити восени. Організацію на себе цієї важливої справи прийдеться взяти Київським членам нашої Комісії з притягненням харків'ян і сторонніх. З Вашими видавничими штанами і змінами я взагалі погоджуюся. Особливо одстоюю думку про те, щоб Ів. Ів. Кравченко взяв для нашого збірника в тій чи іншій формі свою статтю про 1831 рік. З переробками проф. Жураківського мушу ознайомитися, в них треба буде уникнути, очевидно, повторень. Залишається також в силі з формального боку той можливий нам закид, що *"доба промислова і революційна"* виходить за межі нашої хронології і знаходиться в віденню акад. М.С. Грушевського. Жалко, що я нічого не знаю, ж пройшла дискусія з приводу Вас. Про болічу і прикру для Вас справу з штатною посадою в Харківському Інституті в умовах Вашого постійного перебування в Києві, я погоджуюся з Вами в цім; що окрім принципового мотиву, що був висунутий відносно усіх, що переживають за межами Харкова, діє ще один мотив персонального і практичного характеру. Це недостача штатних вакансій для дуже численної групи аспірантів, що в жовтні перейдуть в категорію наукових робітників і перестануть одержувати аспірантські стипендії - достойних і бажаних для інститута серед них більше, ніж вакансій і грошей на особовий склад.

Зараз одпочиваю після великого засідання і грипа, яким я хворів перед виїздом. Про справу з зібранням матеріалів для 1863 року розкаже Вам моя Ольга Дмитріївна, якій Інститут доручив цю справу. Стара ж Комісія для цих тем, очевидно, ліквідована в зв'язку з Договором Кат[едри] з Інститутом і головою секції т. Козаченком.

Усього кращого. З пошаною

Дм.Багалій.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.57. Оригінал.

№39

Шановний Олександр Петрович!

Надсилаю Вам свою відповідь до т. Скубицького і прохаю Ол. Мик. Камишана дати дозвіл надрукувати її в "Записках" нашого Відділа. Про це умовтесь і зі Л.О.Окиншевичем, аби це зробити скоріше.

Про це одночасно пишу і О.М.Камишану. Може і Ви б скористувалися цією нагодою, щоб дати туди і свою статтю? Бо як це буде на з'їзді невідомо - з'їзд одкладається.

Мені переказували, що і сесії в кінці грудня не буде - вона переноситься на січень. Напишіть мені про це із певних джерел. Мені оповідали, що й О.М.Камишан їде тепер в Москву для наукової роботи. У зв'язку з цим нема рації їхати в Київ в кінці грудня, коли тоді сесії не буде. І я поїду на сесію січневу. Напишіть мені про це щоповніше. При Ін[ститу]ті Марксизма утворена трійка з Скуб[ицького], Туркевича і нашого Козаченка для систематичного критичного огляду суч[асної] укр[аїнської] історіографії. Козаченко дав в Девеу свій 4-й том "Нарис української культури в минулому і сучасному" (10-8 арк. друку). Мені надіслано його вид[ання] на рецензію, що я її вже склав. Коли Ви хочете приїхати в Харків в грудні, то поспішайте ще до 1 -го пленума Ін[титу]ту, де буде моя доповідь про роботу кафедри і завдання інституту і Козаченка про завдання історії української культури; я Вас повідомлю. Гроші Вам видадуть до 1 січня. Ви одержите з 1-го жовтня з мого утримання по Акад[емії] сто карб. Дайте на переписку для мене документів по іст[орії] польського повст[ання] 1863 р. (про це я Вам писав).

З пошаною Дм.Багалій.

Р.С. Одночасно через Кальченка передаю і анкету для складання 5-річн[ого] плану по Кат[едрі] іст[орії] Укр[аїни] за добу феодалізму і 2-ї комісії - складіть його негайно і передайте Відділові, я даю Вам повне право редагування].

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.59. Оригінал.

№40

Шановний Олександр Петрович!

Приношу Вам щире подяку за Вашу телеграму з приводу нашого семейного горя - смерті незабутньої Марії Васильєвни³⁵. Ви, знаю, зустрічалися у мене - і вона мусила зробити на Вас великого враження незалежністю характеру і своєю прямоотою для усіх, кого вона зустрічала, що до мене, то це була моя совість. Я б не зміг зробити може й половини того, що зробив в науці і громадських справах. Тепер ми. с. 0[льга] Д[митровна] і Щаталя Д[митровна] осиротіли. Такої відданості на протязі 48 років рідко де побачиш. У мене і думка десь і якось це відмитити - визнаю це своїм обов'язком.

Тепер що до справ Ком. я написав т. Камишану листа де запитую -1) коли мені краще приїхати в травні у Київ - чи на засідання президії Вуан 12-го чи на засідання в кінці травня.

2) Пишу йому і прохаю, щоб він як відповідальний редактор видань Комісії, що дозволяв їх друкувати переглянув їх сам або доручив комусь переглянути, до вихода їх у світ.

3) Що я готовий радо виступити з самокритикою моїх статтів в Збір, як, гадаю, і усі члени комісії і як це організувати?

Яка Ваша і Нат. Дм. [Полонської-Василенко] думка про це? Напишіть мені негайно про все це порадившись з Нат. Дм.

В червні також приїду на сесію.

Ольга Дм. трішечки захворіла, але кажуть, що це легенький грип, хоч я все-таки боюся за неї.

Усього найкращого. З пошаною

Дм.Багалій.

2.V.1931.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.60 зв. Оригінал.

№41

Надсилаю Вам листа, що не перед. Вам М.В. Горбань.

Шановний Олександр Петровичу!

1) Дізнайтесь коли точно почнеться сесія квітнева 1-го ВідГділуї Ради.

2) Я не одержав жодного примірника од видавництва своєї кн[иги] "*Матеріали для біогр[афії] Антоновича*", до якої були б прикладені спомини В.Б. Антоновича - попросіть у Окиншевича і пр. споминів і передайте його через Горбаня.

3) Подайте заяву в бухгалтерію про видачу 40 карб. Горбаневі за командировання в Київ.

ЦДАВО. - Ф.3561. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.61. Оригінал.

¹Левицький Леонід Макарович - біолог, професор, член президії Укрголовнауки.

²Грушевський Михайло Сергійович (1866-1934) - український історик, організатор науки, публіцист, політичний діяч. Професор історії України Львівського університету (1894-1914), голова Наукового товариства ім.Т.Шевченка (1897-1913), редактор "*Записок*" та інших видань НТШ. Створив у Львові наукову школу істориків України. У 1905 р. переїхав до Києва, де продовжив видання "*Літературно-наукового вісника*", очолив Українське наукове товариство. Почесний доктор Харківського університету. Навесні 1917 р. був обраний головою Української Центральної Ради, яку очолював до останнього дня її існування. У 1919-1924 рр. перебував в еміграції. Після повернення до УСРР займався виключно науковою працею. Дійсний член ВУАН (з 1923) та АН СРСР (з 1929). Автор близько 2 тис. наукових праць, головними є "*Історія України-Руси*" у 10 томах, "*Історія української літератури*" у 5 томах, "*З історії релігійної думки на Україні*" та інші.

³Яворський Матвій Іванович (1885-1937) - український історик, педагог, державний і партійний діяч, академік ВУАН (з 1929), професор, один із керівників Інституту марксизму-ленінізму у Харкові (з 1922). Його підручники та інші праці з історії України у 1920-х роках вважались взірцями марксистської історіографії. У 1931 р. заарештований і засуджений у справі "*Українського національного центру*" на 6 років заслання на Соловки. Розстріляний. Реабілітований на початку 60-х років.

⁴Камишан Олександр Миколайович (1898-?) - дослідник нової історії Франції XVIII-XIX ст., керівник науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму Наркомоса УСРР, вчений секретар Соціально-економічного відділу ВУАН (1930-1932). Репресований.

⁵Слабченко Михайло Єлисейович (1882-1952) - український історик, академік ВУАН. Професор Одеського інституту народної освіти. Автор численних праць з історії економічного та державного життя України XV - початку XX ст.

⁶Мірза-Авакянц Наталія Юстівна (уроджена Дворянська) (1889-1937) - український історик, професор Харківського інституту народної освіти, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри (інституту) історії української культури, автор хрестоматій і підручника з історії України, розвідок з історії селянського руху 1902-1907 рр. тощо. На заслання з 1937 р. Подальша доля невідома.

⁷Барвінський Віктор Олексійович (1885-1940) - український історик, професор Харківського університету, завідувач -секції історії Росії науково-дослідної кафедри історії української культури, завідувач відділами Центрального архівного управління України та Харківського історичного архіву. З 1937 р. на заслання. Автор праць з історії Гетьманщини та архівної справи в Україні.

⁸Рубач Михайло Абрамович (1899-1980) - український радянський історик, редактор журналу "Літописреволюції", директор Інституту історії партії при ЦК КН(б)У, науковий працівник Інституту історії АН УРСР. Спеціаліст з історії аграрних відносин на Україні початку ХХ ст., Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, історіографії.

⁹Озерський Юрій Іванович (1896-?) - державний і політичний діяч. Закінчив Ніжинський історично-філологічний інститут, з 1919 р. працював на відповідальних посадах у Наркомосі, з 1920 р. - на партійній роботі, у 1927-1929 рр. очолював Укрнауку і Управління політосвіти. У 1934 р. засуджений на 10 років.

¹⁰Левченко Микола Захарович (1900-1934) - етнограф, історик, науковий співробітник ВУАН у 1920-х роках. Секретар, переписувач праць академіка Кримського, його прийомний син. Був засуджений у справі СБУ. Після повернення із заслання покінчив життя самогубством.

"Новицький Олексій Петрович (1862-1934) - історик мистецтва, академік ВУАН (з 1922), голова Всеукраїнського археологічного комітету (з 1919), Комітету по охороні пам'яток старовини та мистецтва при ВУАН (1919-1923), директор Музею діячів України, керівник і співробітник ряду інших наукових установ ВУАН.

¹²Лозієв Павло Нечипорович (1894-1981) - орієнталіст (іраніст і тюрколог), старший діловод канцелярії Неодмінного секретаря ВУАН (1919), її управитель (1921), керівничий Видавництва ВУАН.

¹³Гермайзе Йосип Юрійович (Юлійович, Георгійович) (1892-1958) - український історик, археограф, педагог, громадський діяч. Член УСДРП. Викладач навчальних закладів Києва (з 1917), приват-доцент (з 1921), професор (з 1925) Київського інституту народної освіти, науковий співробітник ВУАН (з 1920). Автор понад 40 праць з історії революційних рухів в Україні XVIII-початку ХХ ст. Засуджений у справі СБУ на 6 років заслання. У 1937 р. отримав повторний вирок, у 1944 р. - ще один. Помер на заслання. Частково реабілітований у 1959 р., повністю - у 1989 р.

¹⁴Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1883-1973) - український історик, у 1920-х-1930-х роках - співробітник ряду комісій ВУАН та Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, викладач ряду київських вузів, з середини 1940-х років -професор Українського вільного університету в Мюнхені. Автор праць з історії Запоріжжя та Півдня України XVII-XVIII ст., історії України, української історіографії.

¹⁵Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) - український історик, археолог, етнограф, громадський діяч. Керівник Київської старої громади, професор Київського університету, засновник Товариства Нестора-літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів, редактор і видавець "Архива Юго-Западной России" (8 томів). Засновник наукової історичної школи, яку Д.І.Багалій часто називав "київською документальною" і до якої відносив себе та всіх численних учнів В.Б.Антоновича.

¹⁶Кримський Агатангел Юхимович (1871-1942) - український сходознавець, славіст і письменник, професор Київського університету, один з організаторів та неодмінний секретар (1918-1928) ВУАН, директор Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні. Головні праці з історії східної літератури, історії, мовознавства, культури.

¹⁷За поштовим штемпелем лист датовано 9 листопада 1929 р.

¹⁸За поштовим штемпелем лист датовано 20 листопада 1929 р.

¹⁹Горбань Микола Васильович (1899-1973) - український історик, письменник, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, працівник Харківського, Омського історичних архівів, автор праць з історії України другої половини XVII-XVIII ст., архівознавства та джерелознавства.

²⁰Багалій-Татаринова Ольга Дмитрівна (1890-1942) - донька академіка Д.І.Багалія, співробітник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, автор праць

з історії декабристського руху та військових поселень на Україні. Трагічно загинула в Харкові.

²¹Багалій Юрій Володимирович (1915-1976) - онук Д.І.Багалія, син О.Д.Багалій-Татариніної.

²²Іваницький-Василенко Сергій Михайлович (1883-1938) - історик українського права. Старший науковий співробітник Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права ВУАН, учений секретар Президії ВУАН (1929-1932), секретар соціально-економічного відділу ВУАН (1931-1932). Досліджував історію магдебурзького права.

²³Окиншевич Лев Олександрович (1898-1980) - правознавець, історик права. Професор Ніжинського педагогічного інституту (1933-1934), співробітник наукових установ ВУАН (20-ті - поч. 30-х років). У 1941 р. був мобілізований в армію, потрапив у німецький полон і відпущений. За окупаційного режиму працював у Києві в міській управі, газеті "Нове слово", судових установах, науково-дослідному інституті краєзнавства. Працював деканом юридичного факультету УВУ в Мюнхені, професором Колумбійського університету в США (1951-1954), в Бібліотеці Конгресу США (1954-1969). Автор понад 130 праць: "Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст.", "Рада старшинська на Гетьманщині", "Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст." та інші.

²⁴Кравченко Іван Іванович (1899-1953) - історик, співробітник Київського обласного державного архіву.

²⁵Жураківський Геннадій Євгенович (1894-1955) - історик, педагог.

²⁶Кульчицький В. - співробітник Демографічного інституту, секретар управи ВУАН.

²⁷Антонович Дмитро Володимирович (1877-1945) - український історик мистецтва й театру, політичний діяч. Син В.Б.Антоновича. Один із засновників першої української партії - РУПу, член Центральної ради (1917), морський міністр і міністр освіти в урядах Директорії (1919). Один із засновників і ректор Українського вільного університету (УВУ) у Відні та Празі, голова Українського історико-філологічного товариства в Празі. Основні праці: "Українське мистецтво", "300 років українському театру", "Т.Шевченко як малює".

²⁸Скубицький Трохим Тимофійович (1901-1937) - історик-партієць, зараховував Д.І.Багалія до "буржуазно-націоналістичної школи М.С.Грушевського (Класовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. - 1930. - №17. - С.27-40).

²⁹Козаченко Антон Іванович (1900-1962) - історик, бібліограф, співробітник ВУАН, науково-дослідної кафедри історії української культури (Харків), автор праць з української історіографії та історії України XVII-XVIII ст.

³⁰Водолажченко Ольга Гаврилівна (1888-1972) - історик України, бібліограф, аспірантка і співробітник науково-дослідної кафедри історії української культури в Харкові. Автор праць з історії Слобожанщини. Репресована.

³¹Веретенніков Василь Іванович (1880-1939) - російський історик та історіограф, професор Харківського університету, завідувач секції історії Росії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, автор праць з методології історії та історії державних установ України та Росії XVII-XVIII ст., архівознавства.

³²Гніп Михайло - історик, співробітник Комісії Лівобережної та Слобідської України; засланий в 1930-х роках.

³³Назарець Олексій Іванович (1890-?) - історик, співробітник Комісії Лівобережної та Слобідської України; засланий в 1935 р.

³⁴Романовський Віктор Олександрович (1890-1971) - український історик, архівіст. Викладач Вищих жіночих курсів у Києві (з 1916), Київського університету та Київського-археологічного інституту (з 1918), директор Центрального архіву давніх актів у Києві (1921-1931), співробітник ряду комісій ВУАН та Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, у післявоєнний час - завідувач кафедри (з 1947) і професор (з 1948) Ставропольського педагогічного інституту. Автор праць з історії України та Росії другої половини XVII-XVIII ст., джерелознавства, архівознавства.

³⁵Багалій Марія Василівна (7-1931) - дружина Д.І.Багалія.

**ВЛИЯНИЕ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ НА БОЕВОЕ
ПРИМЕНЕНИЕ РАКЕТНЫХ И АРТИЛЛЕРИЙСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ В
СОВРЕМЕННЫХ ЛОКАЛЬНЫХ ВОЙНАХ И ВОЕННЫХ КОНФЛИКТАХ**

Розглядаються особливості застосування ракетних та артилерійських підрозділів під час ведення бойових дій у складних фізико-географічних умовах. Проводиться аналіз особливостей воєнних дій у сучасних локальних війнах та збройних конфліктах XX-XXI ст.

Локальная война - вооруженное столкновение в отдельном районе региона между двумя или несколькими государствами, затрагивающее интересы, главным образом, конфликтующих государств и осуществляемое с ограниченными политическими и военно-стратегическими целями.

Проведенный анализ характера и особенностей локальных войн последних десятилетий показал, что для них характерно ведение боевых действий боеготовыми соединениями и частями мирного времени с последующим усилением группировки за счет частичного развертывания и переброски сил и средств из других регионов для создания решающего превосходства в силах и средствах¹. В силу этого на начальном этапе соединения и части могут вести боевые действия при незначительном усилении артиллерией, а иногда и без усиления ею. Как показала боевая практика, на этом этапе дефицит артиллерии может покрываться за счет более широкого применения истребительно-бомбардировочной и армейской авиации.

Стремление к максимально возможному сокращению потерь личного состава приводит к сокращению продолжительности боевого контакта наземных группировок войск. Это вызывает резкое усиление роли дальнего огневого поражения при достижении целей боя.

Широкое применение национальных или коалиционных соединений и частей мобильных сил приводит к значительному повышению роли маневра, в том числе маневра ударами и огнем ракетных войск и артиллерии, поиску путей выполнения огневых задач в режиме реального времени.

Ведение боевых действий в локальных войнах на широком фронте по отдельным, зачастую изолированным направлениям, а в ряде случаев и без четко выраженной линии боевого соприкосновения, предопределяет необходимость поражения объектов (целей) противника, в значительной степени эшелонированных по глубине, что требует значительного маневра ракетными и артиллерийскими частями, а также подразделениями для выполнения различных тактических задач.

Ведение боевых действий как против регулярных войск, так и против иррегулярных вооруженных формирований (ИВФ) потребовало привлечения части ракетных войск и артиллерии для поддержки подразделений, выполняющих задачи по уничтожению диверсионно-разведывательных групп и ИВФ, что, естественно, вызывало изменение объема огневых, задач, группировки артиллерии, порядка ее маневра в ходе боя.

Андрій Євгенович Светлов - кандидат історичних наук, доцент, полковник, начальник кафедри стрільби і управління вогнем артилерії Військового інституту ракетних військ та артилерії Сумського державного університету.

Последние вооруженные конфликты свидетельствовали о том, что современные боевые действия в подавляющем большинстве характеризуются сложными физико-географическими условиями. Все это вызывает необходимость целенаправленной подготовки артиллерийских подразделений к предстоящим военным действиям, а также учета влияния физико-географических условий региона, в котором возник или может возникнуть военный конфликт, на порядок огневого поражения противника артиллерией, основы боевого применения формирований рода войск.

Анализ физико-географических условий районов, где происходили и происходят в последнее время локальные войны и вооруженные конфликты, в частности такие, как в Афганистане, Чечне, Таджикистане, Ираке, показывает, что данный регион (а это в основном Юго-Западная Азия и Южно-Кавказский театр военных действий) представляет собой горно-пустынную местность, являющуюся разновидностью горного ландшафта пустынных зон различных климатических поясов, в которой сочетаются разнообразные геологические и климатические факторы, влияющие на боевые действия артиллерии.

Главной отличительной чертой такого ландшафта является его горный рельеф, жаркий и сухой климат. Именно они являются основными физико-географическими факторами, которые оказывают наиболее существенное воздействие на боевые действия войск. Кроме того, в горно-лесисто-пустынной местности на боевые действия войск влияют почвогрунты, дорожные условия, гидрография, растительность, санитарно-эпидемиологическая обстановка и экономическое состояние района (региона). Последнее в значительной мере относится к Афганистану, Таджикистану и Чечне.

Несмотря на большое разнообразие условий, горно-пустынная местность имеет ряд общих особенностей, к которым можно отнести:

- значительную пересеченность рельефа с большим количеством труднодоступных (для действия войск) участков;
- ограниченное количество дорог и их плохое состояние;
- разобщенность направлений, доступных для действия войск;
- наличие каменистых и скальных грунтов, переходящих в песчаники, суглинки и солончаки;
- жаркий климат и низкий среднегодовой уровень осадков. Физико-географические условия носят объективный характер и их влияние на боевые действия войск проявляется через тактические свойства местности: проходимость, защитные свойства, условия ориентирования, маскировки, ведения огня, инженерного оборудования и водоснабжения.

Целью анализа физико-географических условий горно-пустынной местности является, прежде всего, выявление существующих закономерностей их влияния на боевые действия ракетных войск и артиллерии.

Давно известно, что рельеф местности является важнейшим элементом физико-географических условий, оказывающих наибольшее влияние на боевые действия ракетных войск и артиллерии. Преимущественно горный, в сочетании со сложными почвогрунтами, он определял основное содержание особенностей тактических свойств горно-пустынной местности². В труднопроходимой местности войска вынуждены были вести бой на отдельных, изолированных друг от друга направлениях, в расчлененных боевых порядках. Именно это в значительной степени увеличивало объем задач огневого поражения противника, который возлагался на артиллерию.

Ключевыми объектами рельефа горно-пустынной местности, влияющими на построение и ведение маневренной обороны, являются горные проходы, перевалы, плато и межгорные долины, по которым осуществлялось развертывание боевых действий войск. Анализ характеристик горных проходов позволяет установить, что только 30% из них имеют оперативно-тактическую емкость до дивизии и более. Остальные горные проходы имеют оперативную емкость не более полка. Это подтверждается практикой боевых действий, например, в Таджикистане, когда для прикрытия одного горного прохода назначался в основном полк, а чаще всего - усиленный мотострелковый батальон.

Это обстоятельство и определило маневренный характер обороны дивизии в целом, а также существенно влияло на состав группировки артиллерии дивизии, на порядок огневого поражения противника, на характер ее маневра в ходе боя, степень децентрализации управления ею.

Ведение полками дивизии боевых действий по разобщенным направлениям, находящихся в ряде случаев на значительном удалении друг от друга, требовало создания автономных группировок ракетных войск и артиллерии, обеспечивающих самостоятельность действий общевойсковых частей и подразделений. Ограниченная ширина доступных для действий войск направлений обуславливала также необходимость эшелонирования боевых порядков артиллерии в обороне по глубине.

Вместе с тем, горный рельеф в значительной степени способствовал созданию глубоко эшелонированной обороны по направлениям и позволял вести маневренную оборону на более широком, чем в обычных условиях, фронте, как в одно-, так и в двухэшелонном построении боевого порядка.

Ограничивая возможности по применению в бою крупных группировок войск, рельеф горно-пустынной местности оказывал влияние на повышение эффективности боевого применения мелких подразделений и отдельных огневых средств. Так, резкая пересеченность местности затрудняла их обнаружение и создавала выгодные условия для действий из засад, более широкого, чем в обычных условиях ведения огня артиллерией прямой и полупрямой наводкой.

Вместе с тем, пересеченный характер местности часто оказывал и отрицательное влияние на применение артиллерии. Так, непоражаемые пространства, скрытые подступы, расположение целей на обратных скатах и в глубоких лощинах осложняли выполнение огневых задач артиллерией, требовали применения большого количества гаубичной артиллерии, минометов, специальных боеприпасов (высокоточных, кассетных, с радиовзрывателями, объемного взрыва, с готовыми убийными элементами), а также создания более разветвленной сети основных и вспомогательных наблюдательных пунктов, обеспечивающих просмотр всех угрожаемых направлений.

Как показала практика, в условиях горно-пустынной местности время подготовки к открытию огня артиллерии на поражение в среднем возрастало на 10-30% и более³. Однако это увеличение часто компенсировалось сокращением времени ведения огня на поражение. Например, применение боеприпасов с готовыми убийными элементами сокращало расход боеприпасов в 6-7 раз и вело к адекватному сокращению времени выполнения огневой задачи.

Несмотря на то, что рельеф горно-пустынной местности затруднял применение бронетанковой техники, система противотанковой обороны сохраняла свое значение, как и устойчивость обороны в целом. Ограниченность в маневре, сложные условия

ведения огня требуют создания группировок противотанковых средств на нескольких танкоопасных направлениях с обязательным их эшелонированием в глубину.

Количество районов, пригодных для размещения огневых позиций артиллерии, недостаточно, и они имеют, как правило, небольшую емкость. В исследуемом регионе преобладают каменистые почвы, что значительно затрудняет проведение инженерных работ. Сильная пересеченность рельефа, обилие *"мертвых"* пространств и скрытых подступов резко ограничивали возможности наблюдения за противником. Горы, обладающие *"экранирующим"* эффектом, оказывали негативное влияние на функционирование радио, радиолокационных и радиотехнических средств, а также средств звуковой разведки и связи.

Кроме этого, в горных районах слабо развита дорожная сеть. Дороги, в основном, имеют сложный профиль, проходят, как правило, по узким долинам, вдоль ущелий, по скатам гор. Их ширина составляет 4-6 м, они имеют большое количество поворотов с малым радиусом, а возможности съезда с дорог сильно ограничены⁴. Все это значительно осложняет маневр ракетными войсками и артиллерией в ходе боя.

Плотность пунктов геодезической сети в названных районах значительно ниже нормы. Не вполне благоприятна эпидемиологическая обстановка. Источники воды могут иметь высокую бактериальную зараженность. Кипячение воды на больших высотах желаемого результата не дает и, следовательно, вода нуждается в специальной обработке.

Вышеизложенные физико-географические условия, как показывает опыт ведения боевых действий в Республике Афганистан, Таджикистане и Чечне, обусловили значительные сложности в организации и осуществлении своевременного выдвижения артиллерийских формирований в назначенные районы, их маневра в ходе боя, а также подвоза боеприпасов, топлива и других материальных средств; перегрев двигателей самоходных артиллерийских орудий, тягачей и автомобилей, падение их мощности, падение скорости движения боевой техники, трудности в преодолении горных подъемов.

Малая емкость районов, пригодных для размещения артиллерийских формирований, в ряде случаев не позволяла размещать их в соответствии с уставными требованиями, а наличие большого количества *"мертвых"* пространств ограничивало, а иногда и исключало применение пушечной артиллерии на всю дальность стрельбы с закрытых огневых позиций. Последнее требовало и требует от личного состава артиллерийских формирований твердых навыков в выполнении огневых задач в горных условиях, ведения мортирной стрельбы и т.д.

В значительной степени затруднялась организация и ведение оптической разведки ввиду наличия большого количества зон невидимости, что вызывало необходимость размещать наблюдательные пункты на командных высотах и т.д. Экранирующее действие гор на распространение звуков выстрелов и разрывов снарядов снижает возможности звуковой, радио- и радиотехнической разведки. Согласно существующим данным⁵, возможности таких видов разведки по дальности уменьшаются на 20-60%, а ошибки определения координат целей увеличиваются на 30-40%. Анализ маневренных возможностей и особенностей размещения элементов боевых порядков подразделений данных видов разведки на местности⁶ показывает, что организация разведки в горных условиях требует большого времени (60 мин. и более). Кроме того, экранирующее действие гор, большое количество участков, в т.ч. и дорог, на которых из-за неровностей рельефа невозможно ведение ра-

диолокационного наблюдения, затрудняет, а иногда и исключает ведение радиолокационной разведки. Низкая плотность пунктов геодезической сети, сильно пересеченный рельеф местности, значительные колебания метеоусловий в зависимости от высоты и времени суток значительно усложняют топогеодезическую привязку, подготовку стрельбы и управление огнем. Особенности рельефа местности практически исключают возможность использования телефонной связи, а организация устойчивой бесперебойной радиосвязи требует больших, чем в обычных условиях, материальных затрат. Недостаточные возможности артиллерийской разведки по вскрытию объектов противника на значительном удалении вызывают необходимость уточнения порядка огневого поражения противника в целом и содержания отдельных периодов огневого поражения в частности.

Эшелонирование средств огневого поражения противника и живой силы на позициях в большей степени по высоте, чем в глубину может позволить одновременное привлечение к их поражению разнородных сил и средств, а удаленность региона от баз материально-технического обеспечения затрудняет доставку боеприпасов, топлива и других материальных средств, тем самым обуславливает необходимость экономии ресурсов в артиллерийских подразделениях.

В физико-географических условиях рассматриваемого региона на боевые действия артиллерии оказывал влияние также и характер действий формирований противника. Постоянная угроза нападения противника, действующего в тылу войск, на колонны, подразделения в исходных, позиционных и других районах обязывало располагать артиллерию на огневых позициях совместно с общевойсковыми формированиями или выделять специальные подразделения для ее охраны. Это подтверждают боевые действия как в Афганистане, так и Чечне.

Упомянутые особенности действий противника были вызваны особенностями горных условий. В целом же боевой состав и характер действий противника в данных районах в значительной степени отличается от других регионов и требует подробного рассмотрения.

Шорозов Ю.В., Глушков В.В., Шаравин А.А. Балканы сегодня и завтра: военно-политические аспекты миротворчества - М.: ЗАО "Институт политического и военного анализа", 2001. - 376 с; Aerospace America. -1999.-Р.26-35.

development and operation of UAVs for military and civil applications: Overview / Von Karman Institute for Fluid Dynamics. -1999. - 85 p.

³Сокут С. Бог войны меняет тактику // Независимое военное обозрение. -1999. - №45. - С.25-32.

*Божедомов Б. А. Развитие военного искусства в локальных войнах современности (1945-1992 гг.): Уч. пособие. - М.: ГА ВС, 1992. -132 с.

⁵Там же; Дударчик Ю.Л. Применение мотострелковой бригады в вооруженном конфликте. Дис... канд. воен. наук. - М.: ВАФ, 1997. - 238 л.

⁶Сухорученко В. С. Развитие теории и практики РВ и А в региональных и локальных войнах (вооруженных конфликтах) // Материалы научно-практической конференции общевойсковой академии МО РФ. - М.: ВАФ, 1999. - С.26; Он же. Развитие взглядов на боевое применение Ракетных войск и артиллерии в операции с учетом внедрения информационных технологий и широкого применения высокоточного оружия // Материалы 36 военно-научной конференции МАУ. - СПб.: МАУ, 1999. - С.45.

There are viewed peculiarities of usage of missile and artillery subdivisions while battle affairs in heavy physical and geographical conditions. There is given analysis of peculiarities of battle affairs in modern local wars and armed conflicts in the XX-XXI cent.

Отримано 25.12.2006.

"СТОЯТЬ СТЯЗИ В ПУТИВЛІ..."*

Можна сказати, що в історичному плані Путивлю пощастило. Він досить часто згадується у літописах, його імені торкнулося віще слово Генія:

*Комоні ржуть за Сулою Дзвенть
слава в Києві, Труби трублять в
Новімграді Стоять стязі в
Путивлі.*

Це рядки безсмертного *"Слова о полку Ігоревім"*. Великий Автор доніс до нас велич і трагедію княгині Ярославни, яка заклинала-молилася на заборонах Путивля за спасіння свого чоловіка - новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його воїв. Було це на початку травня 1185 року...

Вперше Путивль згадується в Іпатіївському літописі під 1146 роком. Тоді місто було *"під рукою"* новгород-сіверського князя Святослава Ольговича (через чотири роки він стане батьком Ігоря Святославича - головного героя *"Слова о полку Ігоревім"*), але в ході міжусобної боротьби воно було оточене військами великого князя Ізяслава Мстиславича та його союзників. Після тривалої облоги та обіцянок не чинити *"зле путивльцям"*, городяни відкрили ворота.

Переможці пограбували *"господарство"* Святослава Ольговича: *"И ту двор Святославль раздели на четьре части, и скотницы, бретьяницы, и товар, иже бе не мочно двигнуть, и в погребях было 500 берковсков меду, а вина 80 корчаг; и церковь святого Вознесения всю облупиша, сосуди серебряния, и индигъби, и платы служебныя, а все шито золотом, и кадильничы две, и кацеи, и евангелие ковано, и книги, и колоколы, и не оставиша ничтоже княже, но все раздаша, и челяди семь сот"*.

Як видно з цього, за висловом Б.О.Рибаківа, *"бухгалтерски"* детального опису, путивльський князівський двір був вельми багатим. Святослав Ольгович втік до Новгород-Сіверського і Путивль на кілька років підпав під владу чернігівських князів.

З 1149 року містом знову володіють Ольговичі - Святослав та його нащадки.

У 1152 році біля Путивля вперше з'явилися половці.

23 квітня 1185 року з Новгород-Сіверського у степ вирушили сіверські дружини на чолі з Ігорем Святославичем. Цей похід детально описано в Іпатіївському та Лаврентіївському літописах, а також поетично оспівано у *"Слові о полку Ігоревім"*. Останній твір, окрім надзвичайно високих художніх якостей, являє собою ще й першокласне історичне джерело.

У травні 1223 року путивльські дружини брали участь у битві на річці Калці, де разом з іншими руськими полками були розгромлені військами Чингізхана.

На підставі археологічних знахідок з'ясовано, що під час навали військ Батия у 1239 році Путивль було зруйновано.

*Розділ з навчального посібника *"Історичне краєзнавство Сумщини (слов'яно-руський період)"*, що незабаром вийде друком у видавництві Сумського державного університету.

Старожитностями Путивля ще у XIX столітті цікавилися місцеві краєзнавці І.Левицький та І.Рябінін. Перші ж професійні археологічні дослідження було проведено у 1947 році Д.Т.Березовцем.

Цікавий факт: дослідник зазначав, що культурний шар киеворуського часу на дитинці древнього міста - Городку - повністю відсутній: *"Зважаючи на відсутність такого шару та форму городища, що наближається до укріплень пізнішого часу, є всі підстави твердити, що літописний Путивль містився в іншому місті"*. Вчений припускав, що це місто знаходилося на схід від Городка, де *"за 400-500 м є останець, дуже подібний до городища, з потужним шаром XI-XIII ст."*. Очевидно, Д.Т.Березовець мав на увазі територію біля Молченського монастиря.

У тому ж році на Нікольській гірці дослідник виявив матеріали роменської культури та давньоруського часу.

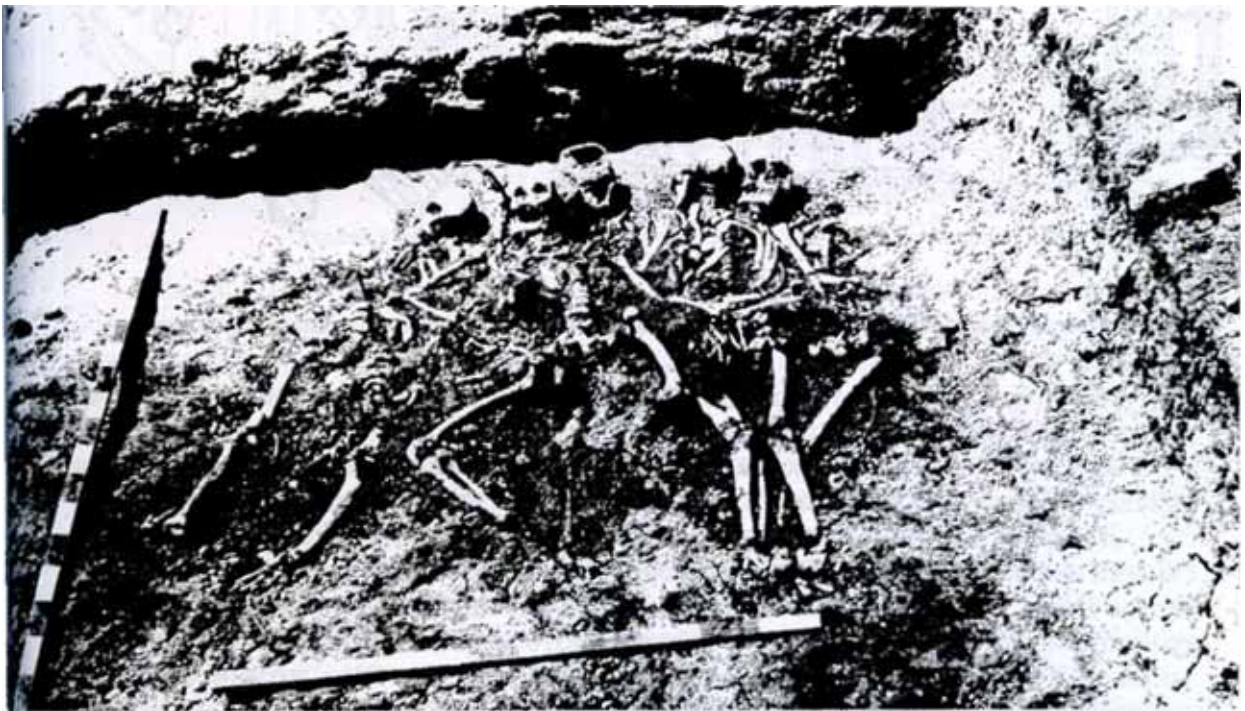
Д.Т.Березовець під час розкопок на Путивльщині

Значні археологічні розкопки в Путивлі у 1959-1961 роках проводив В.А.Богусевич. Ним було розкопано кілька жител і 9 господарських ям-погребів, викладених берестою. Було знайдено багато різноманітних речей, переважно ХІІ століття: залізні ножі, серп, ключі і замки, підковки від чобіт, дужки від відер, ножиці, кінські удила, кільця, пряжки; уламки скляних браслетів та перстень, буси; шиферні пряслиця. Серед досить рідкісних знахідок - бронзовий енколпійон (хрест-складень), ножиці шевця, фрагмент стремена, голосник.

Вчений вважав, що ця територія Городка була господарчим сектором князівського двору ХІІ століття. Також В.А.Богусевичем у південній частині Городка було виявлено вимостку площею 5х5 метрів з великих буличних каменів, на яких збереглися шари рожевої цем'янки, типової для давньоруського зодчества. Дослідник припускав, що ці камені було взято з якоїсь мурованої споруди домонгольського часу, зруйнованої ще у давні часи.

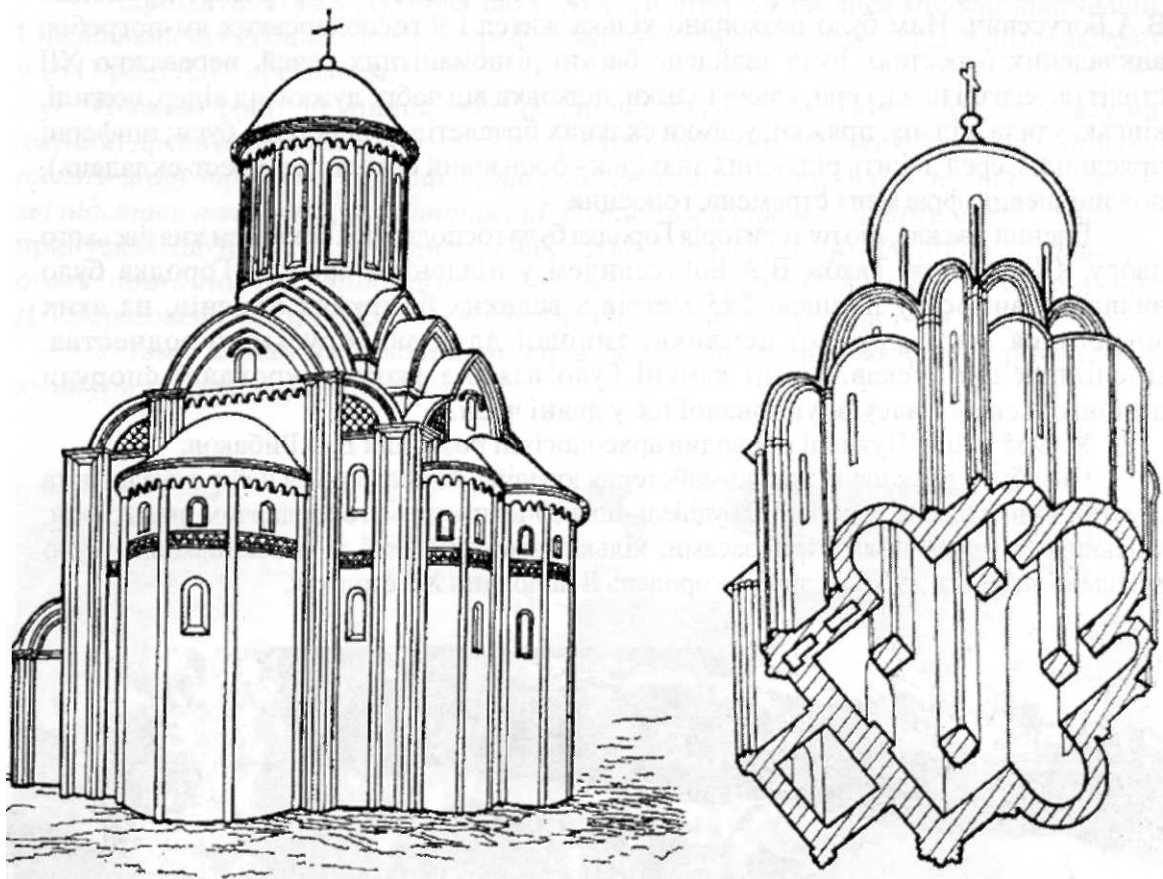
У 1965 році у Путивлі проводив археологічні розкопки Б.О.Рибаков.

Ним були розкопані: житло-майстерня ювеліра, де знаходився набір тигельків та шматки мідного шлаку; понад 10 будівель-погребів з посудом, господарчим інвентарем, кінським спорядженням, прикрасами; кілька поховань. Тоді ж Б.О.Рибаковим було виявлено залишки дубових зрубів-городень ІІ половини ХІІ століття.

Братське поховання давньоруських воїнів

Дослідженням Путивля та його околиць у 1979-1983 роках займався О.В.Сухобоков. Експедицією під його керівництвом неподалік залишків храму було виявлено древнє поховання, характерні риси якого свідчать про те, що це братська могила оборонців Путивля 1239 року. Під похованням знаходилася спалена напівземлянка, в ній - запаси червоної вохри, невеличкі посудинки, що дають змогу припускати, що це - житло-майстерня художника.

Реконструкція (за Г.Н.Логвіним) та оксонометрія (за Г.К.Вагнером) путивльського храму

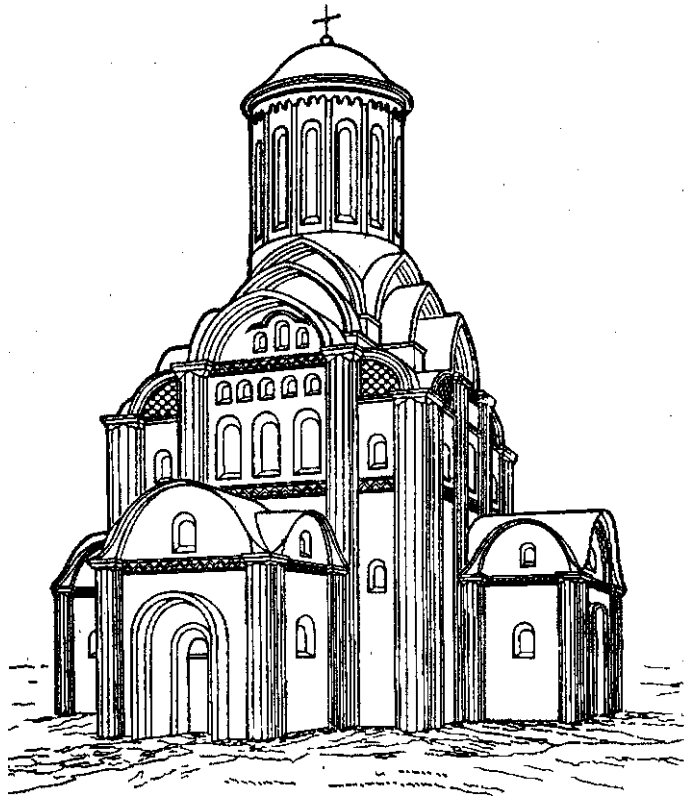
Поруч було розкопано ще одне спалене житло, де в господарчій ямі - невеличкому погребі - знайдено кістяк дитини, яка, вірогідно, намагалася сховатися і загинула...

Археологами встановлено, що на тому місці, де в кінці X століття виник Путивль, раніше, тобто у VI-X століттях, існувало кілька городищ роменської культури.

Давньоруський Путивль був значним торговельним центром на південно-східних околицях Київської Русі - тут перехрещувалися численні шляхи, що вели на Волгу, Дон і далі на південь та на схід. У цьому значенні й назва міста досить красномовна - від давньоруського *путь*, тобто *шлях*, *дорога*. Жителі Путивля займалися різноманітними промислами та ремеслами - на його дитинці виявлено велику кількість різноманітних речей, що свідчать про розвинуті ковальство і ювелірне мистецтво, теслярство і столярство, полювання і рибальство, землеробство.

Поселення роменської культури та давньоруського часу існували також і в інших частинах міста (район Молченського монастиря, маслозавода, на Коптевій горі). Посад давньоруського Путивля археологи ще не досліджували, але під час земельних робіт часто трапляються рештки речей різних часів - від періоду неоліту до пізнього середньовіччя.

Спостереження і невеликі розкопки останніх років на нижніх терасах міста дозволяють говорити про наявність і нижнього міста - Подолу, де виявлено культурний шар XII-XIII століть.

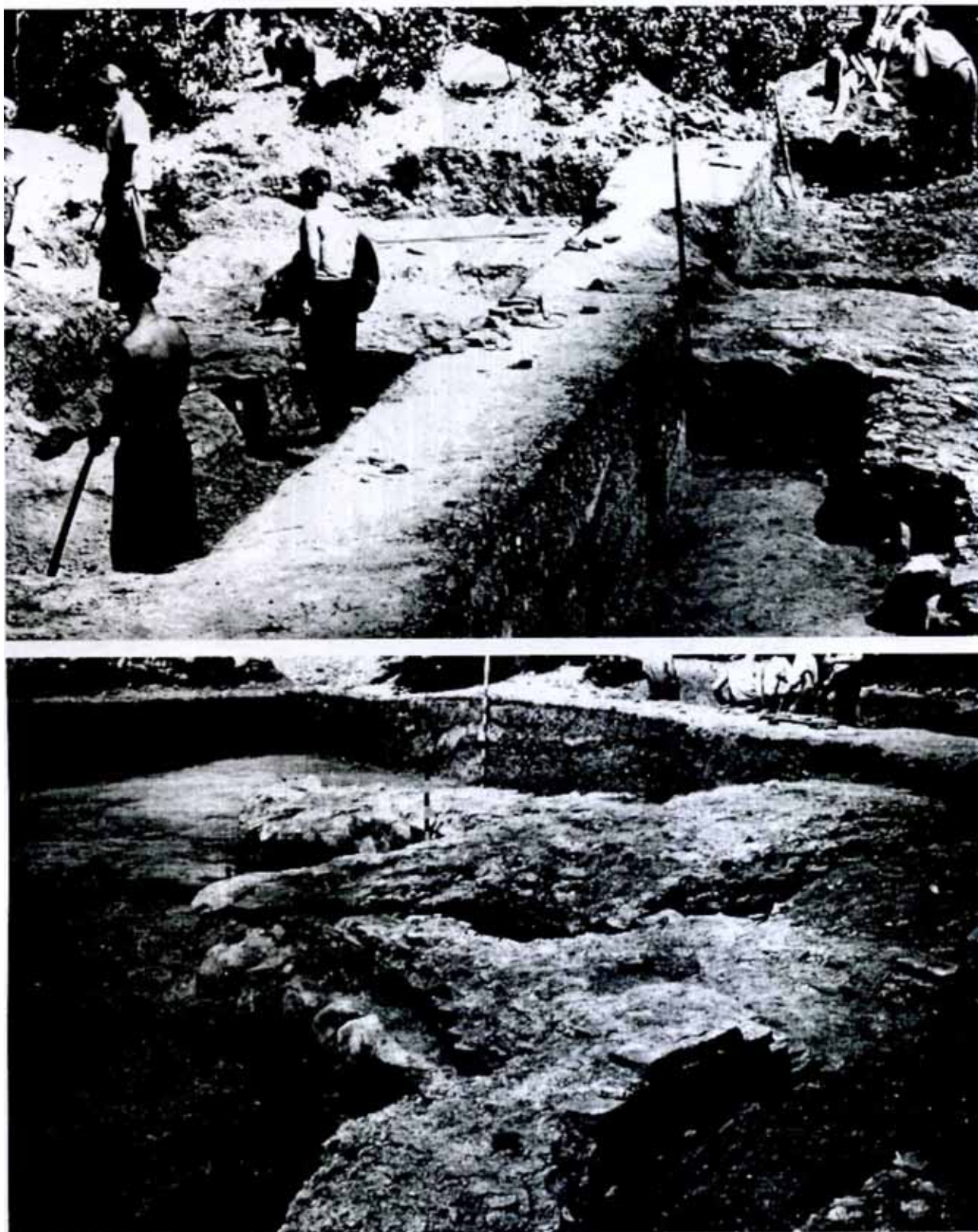
Реконструкція новгород-сіверського храму (за Г.Н.Логвіним)

Надзвичайно плідним і одночасно сенсаційним став археологічний сезон 1959 року, коли у жовтні В.А.Богусевич відкрив на Городку фундамент давньоруського храму. Роботи продовжувалися і наступного року. У 1965 році з метою деяких уточнень Б.О.Рибаковим було знову розкрито частину підмурків.

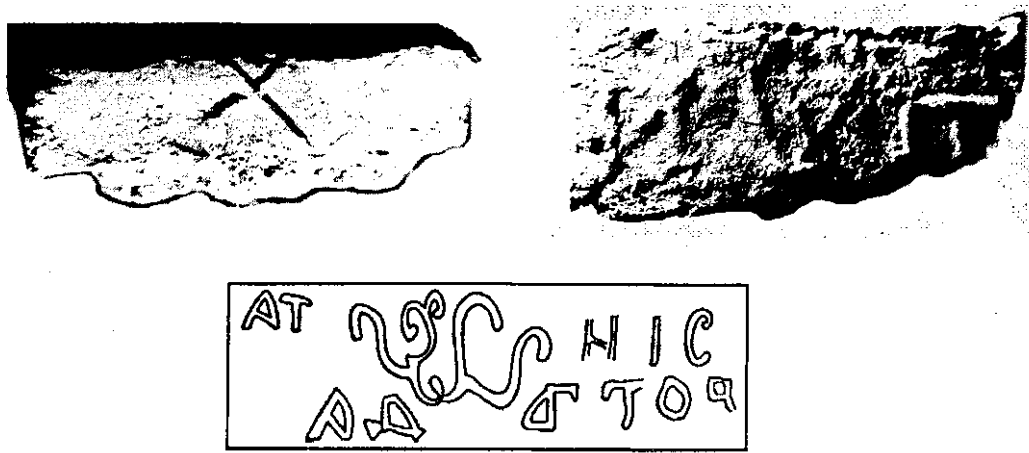
Ця пам'ятка заслуговує на більш детальну розповідь. Фундамент храму -прямокутної форми 18х20 метрів. Він був встановлений на двох рядах колотих буличних каменів, а верхня його частина складалася з цегли на цегляній. В. А.Богусевич встановив, що спочатку стіни були вдвічі тонші і становили 1-1,1 м. Потім їх було потовщено до 1,7-2,1 м, тобто спочатку планували будівництво якоїсь невеликої споруди, а потім, безпосередньо в процесі роботи, плани змінилися, - очевидно було вирішено збільшити висоту будівлі. У середині споруди збереглися основи чотирьох восьмигранних стовпів - на них стояли колони, що утримували склепіння.

Після розкопок 1960 року В.А.Богусевич дійшов висновку, що фундаменти відкритої споруди - це залишки князівського палацу, і що західні частини стін притвору були зв'язані з цегляними арками, на яких були переходи, що йшли у західному напрямку і поєднувалися з якоюсь іншою будівлею. Правда, ці міркування вчений висловив лише у машинописному звіті за 1960 рік, а у друкованій ґрунтовній статті 1963 року трактує саму будівлю як храм.

Втім, повністю ігнорувати, хоча й попередні, припущення досвідченого археолога та історика архітектури, який мав великий досвід роботи з пам'ятками давньоруського зодчества (розкопки у Великому Новгороді, Києві, Чернігові), навряд чи доцільно.

Розкопки давньоруського Путивля. Експедиція В.А.Богусевича

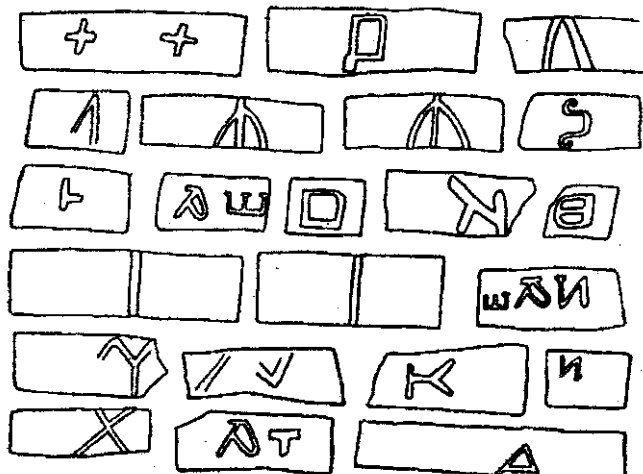
Знаки та літери на давньоруській плінфі з підмурків путивльського храму
(прорис В.А.Богусевича)

Цегла споруди має рельєфні знаки і клейма, що становлять надзвичайний інтерес. Під час робіт 1959-1960 років було зібрано 140 таких цеглин. В.А.Богусевич умовно розділив їх на дві групи. До першої він відніс рідкісні складні зображення із літер та знаків, що не мають прямих аналогій - таких цеглин було знайдено 4 екземпляра. Їхні зображення нагадують князівські знаки, в основі яких лежать два двозубця. В.А.Богусевич припускав, що тут *"маємо справу з раніш невідомим знаком одного з новгород-сіверських князів - будівників путивльської споруди"*. З боків цього складного знаку маємо літери - АТ, НІС, в нижньому ряду - АД та чотири літери, що складно прочитати. В.А.Богусевич вважає, що це - АГ, Т(?), ОЧ(?).

До другої великої групи знаків належать численні зображення двозубців та тризубців, окремих літер та двох хрестиків (таких 17 екземплярів). Останні, як вважає Б.О.Рибаків, були пов'язані з єпископськими цегельнями.

Частина знаків (риска, хрести), очевидно, не була розрахована на їхнє візуальне сприйняття. А ті, де зображення чіткі, охайні, а подекуди й досить вишукані і не позбавлені естетичних якостей, як, наприклад, подвійний князівський знак, - явно розраховані на їхнє зорове сприйняття. В такому випадку літери повинні були складатися у слова або й цілі речення. Виходячи з вкрай малої кількості відкритих знаків, прочитати щось напевне не вдається.

Втім, окремі фрагменти можуть наштовхнути на деякі роздуми. При цьому треба згадати про технологію виготовлення цегли в ті часи. Формували її з сирого тіста у дерев'яних жолобах-ящиках, що інколи були роз'ємними, підсипали пісок, щоб було легше відділяти сирець від піддону, витримували певний час, доки тісто не підсохне настільки, щоб тримати форму, потім виймали, викладали на сіно або траву для подальшої просушки, і лише потім обпалювали в печах. На дні або на стінках цих формовочних ящиків вирізали той чи інший знак, що й відбивався на сирому тісті. При цьому треба було вирізати знаки у дзеркальному зображенні і враховувати місце, де буде покладено ту чи іншу цеглину. Це досить складне завдання, при виконанні якого майстер міг легко переплутати і несвідомо викривити зображення.

Знаки та літери на давньоруській плінфі з підмурків путивльського храму
(прорис В.А.Богусевича)

Прикладів таких помилок багато - вони є досить характерними для графіті київських храмів, пряслиць, посудин і хінтн. В нашому ж випадку *мжаєр*-*"плинфодел"* не обов'язково мав бути грамотним - він міг просто копіювати наданий йому зразок напису. В такому випадку наявність помилки ще більш імовірна. Формовочні ящики бували роз'ємними, але траплялися випадки, коли майстру доводилося вирізати знаки всередині вже збитих ящиків. Отже, треба було вирізати і у дзеркальному зображенні, а якщо напис мав бути на торцевих стінках, - то й *"до гори ногами"*. Враховуючи все це, можна спробувати інакше підійти до прочитання літер на *"князівській"* цеглині. Перевернувши зображення дзеркально, отримуємо СІИ...ТА РОГЪ ДА. Можна гадати, що маємо уривки якоїсь біблійської фрази зі словами СІРОТЬ або БОГЪ ДА. При такому прочитанні один з написів на цеглі виглядає як слово (займенник) НАШ.

Деякі аналогії путивльських знаків є у храмах Новгород-Сіверського, Чернігова, схожі - у Смоленську та Острії.

Матеріали розкопок давньоруського Путивля зберігаються у Путивльському та Сумському краєзнавчих музеях.

Така деталізація у розповіді про путивльський храм обумовлена кількома причинами. По-перше, мурованих давньоруських храмів або їхніх залишків - фундаментів-підмурків - взагалі збереглося небагато. Всього у Чернігово-Сіверській землі на сьогодні виявлено 21 домонгольську муровану споруду, що збереглися як у своїх наземних частинах, так і були відкриті внаслідок археологічних досліджень. Це 16 чернігівських споруд, 2 - у Новгороді-Сіверському та по одній у Путивлі, Трубчевську та Вщижі. На Сумщині Путивльський мурований храм - єдиний з виявлених сьогодні на Сумщині.

По-друге, цей храм Вознесіння є яскравим зразком архітектури епохи *"Слова о полку Ігоревім"*. Відомо, що в усі часи правителі, будуючи храми, намагалися не лише замолити цим богоугодним ділом свої, як правило, численні гріхи, виявляючи любов до бога та богобоязнь, а й наявно декларували свою силу, багатство і тяжіння до тієї чи іншої традиції, характерної для свого сюзерена, або й навіть митрополії.

Похід князя Ігоря Святославича весною 1185 р. Мініатюри Радзівіллівського літопису

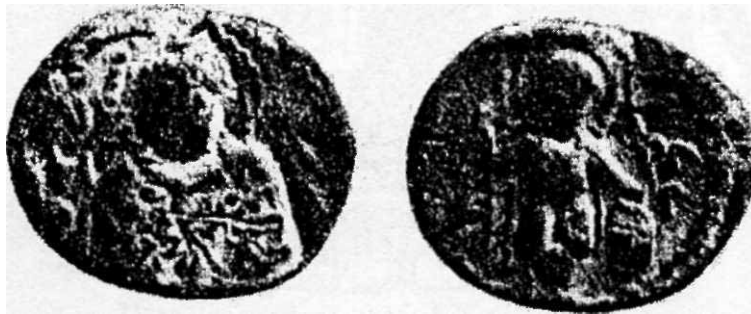
Взагалі, це прогресивне явище, що спонукало виробляти нові моделі, народжувало тенденції, що згодом переростали у нові стилі, а інколи і створювало нові школи або й нові епохи в мистецтві.

У період надзвичайно напруженої міжусобної князівської боротьби та загальної для усіх половецької загрози, що характеризують останні три десятиліття XII століття, особливо гостро і актуально пролунав заклик великого Автора про консолідацію: і у Києві, і у Володимирі, і на Галичині воскресають ідеї часів Ярослава Мудрого. Саме така, за змістом консолідуюча, об'єднуюча архітектура, на думку багатьох дослідників, повністю відповідає ідеї *"Слова о полку Ігоревім"*.

Головна риса цих храмів, соборів (від *"збір, збирати, скупчувати"*) - пірамідально-ступінчаста композиція, тобто з нижніх рівнів, що складаються зі складних, багатоелементних частин, будівля поступово переходить до одного рівня - верхнього.

Втім, кожен князь-китор, тобто замовник будівництва, по-своєму прагнув виразити свої уподобання та амбіції. Так, київський князь, двоюрідний брат Ігоря Святославича, Святослав Всеволодич збудував у 1190 році Благовіщенський храм у

Чернігові. Це був час, коли дуумвіри-співправителі Святослав Всеволодич та Рюрик Ростиславич черговий раз посварилися. Зрозуміло, що і останній князь у своєму доменіальному Овручі теж зводить у 1192 році храм, але принципово відмінний, оригінальний - Васильєвський.

Печатка князя Ігоря Святославича Сіверського

У таких умовах наприкінці XII століття і Ігор Святославич будує Спасо-Преображенський собор у своєму стольному Новгороді-Сіверському. Приблизно в цей же час зводиться і церква у Путивлі. Правда, тут треба зробити застереження - Б.О.Рибаков, який проводив розкопки підмурків путивльського храму у 1965 році, через відсутність штукатурки датує час зведення споруди саме передднем монгольської навали, тобто 30-ми роками XIII століття, оскільки, на думку вченого, її не було добудовано.

Але тут може бути й інше пояснення - довгострокова перерва у будівництві (або й взагалі його зупинка) могла статися через переїзд Ігоря Святославича до Чернігова у 1198 році, а його синів - до Галича. У 1202 році князь Ігор помирає, а його сини вплутуються у політичні чвари, що зрештою призводить до трагічних наслідків. Далі приходять неспокійні часи роздробленості. За таких обставин говорити про ктиторську багатовитратну діяльність навряд чи можливо.

Отже, скоріше за все, Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському будував Ігор Святославич, а путивльську Вознесенську церкву - його син Володимир Ігорович. Спільність багатьох рис обох споруд призводить до спільності композицій, а отже - і до спільності самої архітектурної концепції. Все це наводить на думку, що будівництво велося однією артіллю майстрів і, дуже вірогідно, під керівництвом одного й того ж зодчого.

На думку історика архітектури Г.К.Вагнера, і новгород-сіверський, і путивльський храми відрізняються новаторством. Зокрема, у всій домонгольській давньоруській архітектурі лише вони є пентаконхами, тобто мають по 5 апсидних напівкіл (на думку деяких дослідників, таким міг бути і храм у м.Трубчевськ).

Автор графічних реконструкцій цих храмів Г.Н.Логвін пояснює це архітектурне новаторство тим, що, на відміну від могутніх князів, які утримували великі і потужні столи, а отже мали величезні матеріальні ресурси і могли собі дозволити зводити грандіозні споруди, їхнім конкурентам (а Ігор Святославич дійсно був конкурентом київським князям, а його сини - ще й галицьким) - володарям більш скромних, якщо не сказати - бідних земель, це було не під силу.

(Графічну реконструкцію Г.Н.Логвіна було опубліковано у 1980 році, де храм зображено з прямокутними притворами, а у 1981-1982 роках розкопками В.П.Коваленка встановлено, що споруда мала бокові напівкруглі апсидіюли, що робило її ще більш схожою на путивльський храм.)

Отже, треба було рухатися іншим шляхом - знаходити нові засоби виразності, що й було здійснено, в першу чергу, створенням оригінального силуету - вертикального збільшення внутрішнього простору шляхом руху основних мас вгору. Цей прийом додав храму зовнішньої візуальної виразності.

Таким чином, маємо підстави говорити про виникнення нової архітектурної школи - сіверської, подальший розвиток якої був перерваний монгольською навалою.

При аналізі цих пам'яток саме відхилення від сталих традицій дещо дивувало дослідників і до недавніх пір не мало однозначного і переконливого пояснення. Лише у 2003 році чернігівськими археологами у Новгороді-Сіверському було відкрито фундаменти і загшки стін великої мурованої споруди. Як виявилось в ході ретельних досліджень, це був князівський терем-палац великих розмірів, що був зруйнований під час монгольської навали. Його розміри, місцезостанування на високому березі Десни, коли усі, хто плив річкою, обов'язково мали бачити його велич і красу - все свідчить про бажання продемонструвати князівську зверхність і силу і, очевидно, певну незалежність від стольних Чернігова та Києва. Час зведення цього палацу точно покищо не встановлено, але, виходячи з вищенаведених міркувань, він теж припадає на кінець XII - початок XIII століття.

Таким чином, усі три монументальні споруди були покликані наявно виразити певну князівську гідність і гордовитість, що була притаманною неспокійній вдачі представникам "гнізда Ольгова", найбільш яскравим серед яких і був Ігор Святославич Сіверський - головний герой "Слова о полку Ігоревім".

ЛІТЕРАТУРА

- Левицкий И. Город Путивль // Труды XII археологического съезда. -1902. - Т.III. - М., 1905. - С. 120.
- Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // Археологічні пам'ятки УРСР. Т.III. Ранні слов'яни і Київська Русь. - К, 1952. - С.242-250.
- Богусевич В.А. Путивльський княжеский двор и дворец XII в. 9.II -1960 г. // Сумський обласний краєзнавчий музей. - Фонди.
- Богусевич В.А. Розкопки в Путивльському кремлі // Археологія. - Т.XV. - К., 1963. - С. 165-174.
- Рыбаков Б.А. Раскопки в Путивле // Археологические открытия 1965 г. - М., 1966. - С. 156.
- Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. -М., 1980. - С.193-198.
- Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. -КД984.-С.109-112.
- Вагнер Г.К. Архитектура эпохи "Слова о полку Игореве" и ее заказчики // "Слово о полку Игореве" и его время. - М., 1985. - С.282-321.
- Сухобоков О.В. Путивль // Археология Украинской ССР. Т.3. - К., 1986. - С.310-314.
- Звагельський В.Б. Літописні міста Сумщини. - Суми, 1994. - С.7-13. Звагельський В.Б.
- Про шлях Ігоря Сіверського. - Суми, 1999. - 74 с.
- Корогод Б.Л., Корогод Г.І. Нарис історії Сумщини (Випуск I). З найдавніших часів до середини ХУІІІ ст. - Суми, 1999. - С.32-40.
- Звагельський В. Сенсаційне відкриття українських археологів // Сумська старовина. - 2003. - №XI-XII.-С.47.
- Игнатенко И.М. Плинфodelie Чернигова // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. - СПб.: Издательство Государственного Эрмитажа, 2003. - С.34-50.
- Корогод Г.Л., Корогод Б.Л., Звагельський В.Б. Епоха Київської держави IX-XII ст. // Сумщина в історії України. - Суми, 2005. - С.48-64.
- Черненко О.Є., Казаков А.Л. Давньоруське поселення на території Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря // Сумська старовина. - 2005. -№XV. - С. 194-201.

КОЗЛОВ о.м.

ВОЗНЕСЕНЬСКА ЦЕРКВА І РОДИННИЙ СКЛЕП ДРАГОМИРОВИХ

Висвітлюються питання будівництва, освячення і функціонування Вознесенської церкви у м.Конотоп протягом XVIII-XX ст., показана роль родин Кандиб і Драгомирових в історії цього храму.

Місто Конотоп (вчені вважають, що його назва походить від слова "конотопье" - багнисте місце) засноване у 30-х роках XVII ст. на кордоні Речі Посполитої та Московської держави. Конотоп був одним з тих укріплень, які поляки будували по лінії Путивльського рубежу. Спочатку це був "городок", обнесений з трьох боків валом, який двома паралельними сторонами упирався в р.Єзуч, складавши четверту сторону цього містечка¹.

Раніше ці землі належали путивлянину Никифору Ялину, але після Деулинського перемир'я 1618 р., за яким Москва віддала Польщі Чернігово-Сіверські землі, побережжя Сейму було віддане королем Володиславом IV Юрію Оссолінському для заселення та будівництва прикордонних містечок.

За часів Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. Конотоп був сотенним містечком Чернігівського, потім - Ніжинського полків. Після вигнання поляків Яцин почав забирати у конотопців свої колишні землі. Це питання вирішувалось у Москві, але закінчилося нічим, оскільки конотопці чинили опір.

За описом 1654 р., місто мало доволі міцні укріплення. Вони знадобились гетьману України І.Виговському у 1659 р. Уклавши союз з Кримом та підписавши Гадяцький трактат з Польщею, Виговський виступив проти Москви. Росіяни направили в Україну військо на чолі з князями Трубецьким та Ромадановським, щоб зашкодити цьому. Весною 1659 р. Трубецькой, Ромадановський, Пожарський блокували у Конотопській фортеці ніжинського полковника Григорія Гуляницького з двома полками. Облога затягнулася до кінця червня, що дало можливість Виговському зібрати сили та підійти до Конотопа. 28 червня 1659 р. він розбив московське військо у битві на р.Соснівка. Російський історик С.Соловйов так писав про цю битву: *"Цвет московской конницы, совершившей счастливые походы 54-го и 55-го годов, сгиб в один день, пленных досталось победителям тысяч пять. В печальном платье вышел Алексей Михайлович к народу, и ужас напал на Москву... царствующий град затрепетал за собственную безопасность..."*

Пам'ятником Сосновської битви залишається теперішня конотопська Вознесенська церква, більш відома в народі як Сорокосвятська. Ініціатором будівництва був гетьман І.Брюховецький.

Невідомо, коли саме церква була збудована, проте в акті 1699 р. читаємо, що козацький старшина Андрій Лизогуб купив у Конотопі "плещы" - *"озле гребли меской над берегом в парафии Сорокосвяцкой"*². Вона була збудована у передмісті Дрижчовка, яке "мескою греблею" було з'єднано з другим передмістям - Загребеллям, частиною Конотопу, що знаходилося на іншому, правому березі р.Єзуч.

Козлов Олександр Миколайович - провідний спеціаліст відділу інформації та використання Державного архіву Сумської області.

Конотоп у першій половині XVIII ст. залишається сотенним містечком Ніжинського полку. На 1711 р. у ньому проживала 701 сім'я³. Його жителі займалися землеробством, скотарством, торгівлею, різними ремеслами. У місті діяла гута, кілька водяних млинів, які належали козацькій старшині. З 1782 р. Конотоп став повітовим містом Новгород-Сіверського намісництва. Був затверджений герб міста у вигляді прямокутного щита червоного кольору, в центрі якого зображено золотий Андріївський хрест, під ним - срібний напівмісяць внутрішньою стороною доверху, над хрестом - шестикутна зірка⁴. Управління містом здійснювала шестигласна дума та магістрат з виборними посадами. У 1796 р. Конотоп став повітовим містом Малоросійської, аз 1802 р. - Чернігівської губерній⁵.

Серед конотопської старшини XVIII ст. особливе місце займала родина Кандиб. Один з її представників, Данило Кандиба, мав безпосереднє відношення до історії Сорокосвятської церкви. На його кошти на місті церкви XVII ст. була збудована нова дерев'яна церква Сорока мучеників. Зберігся лист Київського митрополита Тимофія до Данила Кандиби з приводу освячення нового храму:

"Благородный господин Данило Кандыба. Писание вашего благородия сего декабря 24-го дня мы получили, которым изволите нашего благословения на освящение вновь устроенной св. четыредесяти мученик Конотопской церкви. На оное писание вашему благородию архиерейско объявляем, как и пред сим благородию архиерейско объявлявано, что когда зато не прогневится, надлежит тому быть от протопопа конотопского Моисея Криветского представление к нам об оной, вновь состроенной, церкви засвидетельствованием указных обстоятельств, коих при сем копия приложена, когда будят прислано, в то время и не освящение оной от нас грамота выдана будет. При сем Божия благословения вашему благородию и всему почтенному дому вашему желая, пребываем.

Вашего благородия всего добра искренне желательный богомolecц и услужливый пастырь митрополит Киевский Тимофей.

1151 г. декабря 27

Цю церкву у народі називали "кандибівською", і діяла вона до будівництва Вознесенської церкви.

Церква Вознесіння Господня була збудована у 1824-1846 рр. замість "кандибівської" Сорокосвятської. Будівництво будь-якої церкви зазвичай починалося із звернення прихожан до управління єпархії про дозвіл на закладення церкви. Потім укладався контракт з майстром на будівництво церкви та розпочинався збір пожертвувань.

У "Книге для записи расхода денег. 1809-1828 гг." по Сорокосвятській церкві, яка знаходиться на зберіганні у Держархіві Сумської області, читаємо: "1824 г. 28 февраля куплено на прошение архиерею простой бумаги в золотом обресе - 30 копеек"¹. 28 лютого 1824 р. можна вважати днем початку робіт з будівництва нового храму. На цей час священиком Сорокосвятської церкви був Олексій Вербицький, дяком - Гнат Сноровський, церковним старостою - Прокіп Самоха⁸. Відправивши прохання архиєрею, вони уклали контракт "с майстером" на "изделку кирпича и сооружение церкви", дав йому завдатку 100 крб. Прізвище "майстера", Микита Абрамєв (Абрамов), уперше згадується в церковних записах за липень 1825 р. Він не був уродженцем Конотопа, а скоріше походив з великоросійських губерній, у "книгах" часто зустрічаються записи про пересилку йому поштою різних сум коштів за працю⁹.

Спеціально для роботи артілі майстра був збудований "церковный кирпичный" завод. Його збудував селянин поміщика Судієнка Василь Сахно. Для його улаштування колезький реєстратор Микита Сердюков безкоштовно пожертвував ліс та землю для випадки цегли¹⁰. "Завод" представляв собою звичайний дерев'яний сарай, покритий соломою, у ньому була облаштована піч для випадки цегли. Артіль працювала нерегулярно, і лише у березні 1842 р. Абрамов завершив усі роботи, передбачені контрактом, і йому "отдано заращетою остальных 43р. 421/4 коп."¹¹. Після цього було укладено угоду з іншим церковним майстром Мартином Волковим про "щекатурную работу"¹¹.

"Книги для записи расхода денег" по Сорокосвятській та Вознесенській церквах дозволяють встановити прізвища ремісників. Так, конотопський коваль Григорій Стовец виготовив для храму "железные лины под карнизы и шворни в стены" (1839 р.), "длинную железную цепь для церковного паникадила" (1842 р.), "железные костыли для прибивки церковных окон" (1845 р.)¹³. Столяр поміщика Андрія Кандиби, Григорій Дичинський, зробив 23 великих вікна (травень 1842 р.) та 9 круглих вікон (вересень, грудень 1844 року)¹⁴. На Кролевецькому Хрестовоздвиженському ярмарку у 1843 р. було закуплене залізо для церковного даху. Упорядкувати дах взявся одноворець Подгородньої слободи Путивльського повіту Петро Іванович Демидов (вересень 1843 р.)¹⁵.

У жовтні 1846 р. були уже наслані поли і маляр с.Попівка Москалець розпочав фарбування церковного амвону та двох кліросів. На новий 1847 р. у храмі встановили два іконостаси. Будівництво церкви Вознесіння Господня було завершено за такого церковного причту: священники Степан Бистрицький і Василь Святський, дяк Гаврило Куклаковський, церковний староста майор Іван Драгомиров¹⁶.

Точна дата освячення храму невідома, але у березні 1847 р. він уже діяв ж Вознесенська церква. Про це свідчить напис на одній з церковних книжок: "Сия книга выдана из Черниговской Духовной Консистории г. Конотопа в новоустроенную каменную Вознесенскую церковь... марта 6-го дня 1847года".

Після закінчення будівництва церкви продовжуються роботи з її благоустрою. У травні 1847 р. тесляр Калузької губернії Потап розпочав будівництво каплиці "для постановки в ней большого церковного колокола, отданного Вознесенскому храму от упраздненного Георгиевского прихода"¹¹. Слід зазначати, що постійна кам'яна дзвіниця була збудована лише у 1897 р. на кошти прихожан поблизу церкви, над Путивльською вулицею. До цього часу при храмі була дерев'яна дзвіниця.

У збудованому храмі спочатку було два холодних вівтаря: центральний, Вознесіння Господня, та південний, Сорока Мучеників¹⁸. У 1879 р. відкритий північний престол Великомученика Пантелеймона¹⁹. До 1905 р. всі три вівтаря у церкві були теплі.

Вознесенська церква входила до складу першого Благочинного округу Конотопського повіту. У 1868 р. серед її прихожан були: в м.Конотоп - 665 чол. та 753 жін., на хут.Бондаровий - 165 чол. та 155 жін., хуторі відставного майора Драгомирова - 3 чол. та 1 жін., хут.Сарнавський - 79 чол. та 88 жін. Усього у 230 дворах - 912 чол. та 1003 жін.²⁰

22 жовтня 1860 р. при Вознесенському храмі була відкрита церковна школа, де на 1 листопада цього року навчалось 14 хлопців та 5 дівчат²¹.

1 вересня 1884 р. при цій церкві відкрилася церковно-приходська школа, яка знаходилась у найманому приміщенні. У 1900 р. на церковному погості на кошти

парафіян (6 тис.крб.) і Синоду (3 тис.крб.) було зведено школу²². При храмі існувала бібліотека, в якій у 1905 р. нарахувалось 150 томів книг²³.

Окрім школи та бібліотеки, церква мала 1 дес. садибної і 2 дес. орної землі. На церковному погості були збудовані господарські приміщення, у 1908 р. на кошти церкви придбано будинок для священика.

За радянських часів церква була закрита, будинки та школа були націоналізовані. У 1940-1941 рр. були розібрані дзвіниця та світловий барабан на самій церкві. Лише прихід німців, які дозволили відкрити чотири конотопські церкви, врятував Вознесенську церкву від знищення²⁴. З тимчасовим дерев'яним завершенням замість світлового барабану церква простояла до 1992 р., коли за проектом Сумського КАРВ інституту "Укрпроектреставрація" було відновлено барабан, повернувши храму первозданий вигляд.

Як зазначалося вище, будівництво Вознесенського храму у 1846 р. закінчилося при церковному старості, майорі Івані Драгомирові, який займав цю посаду двадцять три роки.

Іван Іванович Драгомиров походив зі старовинного українського роду. Його дід, Антон Драгомирецький, виїхав до України з польських земель. У 1739 р. він одружився з дочкою козака Матвія Моцкевича і жив у с.Рябцев Стародубського полку. Помер він рано, залишивши сиротою свого сина Івана. Хлопця виховував дід по материнській лінії Матвій Моцкевич. Іван Антонович служив у Псковському та Астраханському драгунських полках, вийшов у відставку капітаном. Був записаний до родовідної книги дворян Новгород-Сіверського намісництва під прізвищем Драгомитхський-Моцкевич. У 1788 р. Новгород-Сіверські дворянські депутатські збори дозволили йому називатися Драгомировим. Іван Антонович був одружений з Оленою Яківною Троцькою, мав сина Івана і чотирьох доньок.

Іван Іванович Драгомиров народився у вересні 1787 р., служив у Тверському драгунському полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр., Вітчизняній війні 1812 р. та закордонних походах 1813-1814 рр.²⁵ Після виходу у відставку майором у 1825 р. він купив неподалік Конотопа хутір і, одружившись з Галиною Романівною Балурою, зайнявся сільським господарством. Наприкінці 1833 р. він був обраний старостою Сорокосвятської церкви і залишався на цій посаді до вересня 1856 р.

З Вознесенською церквою пов'язане життя не одного покоління Драгомирових. У жовтні 1905 р. на її погості був похований видатний російський військовий діяч, генерал-ад'ютант Михайло Іванович Драгомиров. Він народився 8 листопада 1830 р. на батьківському хуторі неподалік Конотопа. Успішно закінчивши конотопське міське училище, вступив до Дворянського полку (пізніше Костянтинівський кадетський корпус) - навчального закладу, який давав загальну військову освіту. М.Драгомиров закінчив курси у Дворянському полку "из отличнейших", і його ім'я було викарбовано на мармуровій дошці.

Як один з кращих випускників Михайло Іванович отримав призначення до гвардійського Семенівського полку. У 1854 р. вступив до Військової Академії, яку успішно закінчив у 1856 р., отримавши золоту медаль, що давалася кращому випускнику Академії²⁶.

У 1860 р. Драгомиров - викладач, а в 1863-1869 рр. - професор кафедри тактики Миколаївської академії Генштабу. В цей час видаються його книги "Очерки австро-прусской войны в 1866 г." (СПб., 1867 г.), "Записка тактики" (СПб., 1866 г.) для військових училищ²⁷.

З 1873 р. генерал-майор Драгомиров очолив 14-у піхотну дивізію. Ця дивізія свого часу брала участь у Вітчизняній війні 1812р., закордонних походах 1813-1814 рр. За Кримську війну усі полки дивізії отримали найпочеснішу колективну бойову нагороду - Георгіївські прапори з написом *"За Севастополь"*. З першого дня командування цією дивізією М.І.Драгомиров намагався виховувати у особистого складу прагнення до оволодіння військовою майстерністю у стислі строки. Головні думки своєї системи навчання військових Драгомиров виклав у *"Памятной книжке чинов 4-й пехотной дивизии"*. Правильність драгомировських методів яскраво підтвердилась у ході російсько-турецької війни 1877-1878 рр. За керівництво військами при форсуванні Дунаю генерал був нагороджений орденом Георгія III ступеня. Був важко поранений.

Після закінчення лікування генерал-лейтенант М.І.Драгомиров у 1878-1889 рр. був начальником Академії Генштабу Оцінюючи його діяльність нації посаді, історик цієї академії у 1882 р. писав, що під його *"непосредственным влиянием воспитались с конца пятидесятих годов все наше военное общество"*²⁶.

У 1889 р. Драгомирова призначено на посаду командуючого військами Київського військового округу, з 1898 р. він - Київський, Подільський, Волинський генерал-губернатор, з 1903 р. - член Державної Ради. Після виходу у відставку Драгомиров переїздить до свого родового хутора під Конотопом. Весь вільний час присвячує науково-публіцистичній діяльності, колекціонує твори мистецтва, підтримує зв'язки з літераторами та художниками. Його літературна спадщина становить більше 30 книг та брошур. Займаючи посаду командуючого військами округу, Драгомиров запроваджує використання українських пісень у військах округу. *"Нужно сказать, - пишет один из мемуаристов, - что до Драгомирова пение в войсках украинских песен строго воспрещалось и уничтожение запрета было большой заслугой покойного перед родиной. Любя пение родных песен и введя их в войске, Драгомиров не мог слушать их без особого умиления. Нередко можно было видеть сидящего, под аккомпанементы бандуры, какую-либо старинную украинскую думу из времен Сагайдачного, Дорошенка, Хмельницкого, Мазепы"*²⁹.

Драгомиров підтримував молодих живописців. Так, він неодноразово клопотав про допомогу учню Київського художнього училища Дмитру Ільченку перед конотопським земством, а 30 вересня 1905 р. звертався з цього приводу до І.Ю.Репіна.

З відомим художником Драгомирова пов'язувала давня дружба. Риси зовнішності Драгомирова слугували художнику для центрального персонажу картини *"Запорожці - отамана Івана Сірка, від імені якого запорожці пишуть листа турецькому султану"*. У серпні-вересні 1889 р. Репін пише портрет Драгомирова. До 1917 р. ця робота знаходилася в Академії Генштабу у Петербурзі. У жовтні 1889 р. І.Ю.Репін пише портрет його 18-річної доньки - Софії Михайлівни - в українському костюмі. Одночасно з Репіним у тому ж костюмі Софію Михайлівну писав В.Серов. У 1898 р. Репін зробив акварельний портрет Драгомирова, а Серов у 1900 р. - С.М.Лукомської (Драгомирової).

Михайло Іванович Драгомиров був одружений з донькою лікаря Софією Аврамівною Григорович. У них було п'ятеро синів та дві доньки. Старша донька - Софія Михайлівна - вийшла заміж за Олександра Сергійовича Лукомського, пізніше - генерал-лейтенанта. У роки громадянської війни він був одним з керівників білого руху, головою уряду та помічником Денікіна. У 1920 р. емігрував до Парижа, де й помер у 1939 р., а через деякий час померла і Софія Михайлівна. Один з синів

М.І. Драгомирова покінчив з собою. І.Ю.Рєпін у листі до своєї знайомої Званцевої від 1 червня 1889 р. писав: *"Трогательную историю рассказал мне сегодня Драгомиров. Сын его, 18-ти лет, застрелился в прошлом году. Он был влюблен в такую же молодую девицу: и они выдумали исповедываться в грехах друг перед другом. Он нашел себя таким грешником, не достойным ее, что убил себя"*³¹.

Другий син, Аврам Михайлович, став кадровим військовим, у травні 1917 р. командував Північним фронтом. У роки громадянської війни був членом *"Особого совещания"* при Денікіні.

Михайло Іванович Драгомиров був почесним членом Московського та Київського університетів, конференції Ради Миколаївської Академії Генштабу, Михайлівської артилерійської академії, шведсько-норвезької Королівської академії, Національного військового товариства Франції³².

Помер М.І.Драгомиров від паралічу серця у ніч на 15 жовтня 1905 р. Похований у склепі біля Вознесенської церкви. На похорони зібралося багато народу, надійшло близько шестисот телеграм зі всієї Росії та з-за кордону. Були вінки від короля Румунії, французького військового міністерства, Лейб-гвардії Семенівського полку, Болгарського військового міністра і Генштабу. Земство надіслало вінки з написами *"Слава России и гордости Конотопа"*, *"Доблестному согражданину"*, *"Именитому земляку, славному атаману - земская громада"*.

У 1912 р. поруч з М.І.Драгомировим у родовому склепі була похована його дружина - Софія Аврамівна.

В радянський час склеп Драгомирових був пограбований, у 20-ті роки шукачі скарбів у пошуках коштовностей розбили цинкову труну Драгомирова та забрали її для господарських потреб. Згодом вхід до склепу замурували, і в такому вигляді він простояв до 1960-х років. Саме тоді на цьому місці розпочалося будівництво тиру і могила була остаточно знищена. Однак у 1970-х роках з приїздом болгарської делегації *"могила"* М.І.Драгомирова була *"відбудована"* у короткий термін. Це пояснюється тим, що у Болгарії свято шанують героїв Визвольної війни 1877-1878 рр. На його честь у цій країні названо два міста - Драгомирово. Та справжнє місце поховання допоможуть встановити лише спеціальні дослідження. Ще однією пам'яткою про славетного генерала є пам'ятник М.І.Драгомирову перед його будинком на колишній Комісаровій вулиці у Конотопі.

Лазаревський А. Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский. - Т.П. - К., 1893. - С.206.

²Там же.-С.2П.

³Лазаревський А. Опись Конотопской сотни 1711 г. -Чернигов, 1892.-С.19.

⁴Винклер П. Гербы городов, губерний и посадов Российской империи, внесенные в полное собрание законов с 1649 по 1900 гг. - СПб., 1900. - С.72.

⁵Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. - Т. 16. - СПб., 1895. - С.28.

⁶Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский, Борзенский. - Чернигов, 1874. - С.282-283.

⁷Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Ф.875. - Оп.2. - Спр.4. - Арк.73.

"Там само. - Арк.72.

⁹Там само. - Ф.875. - Оп.2. - Спр.5. - Арк.8.

¹⁰Там само. - Спр.4. - Арк.73. "Там само. -

Спр.5. - Арк.61. ¹²Там само. - Арк.62.

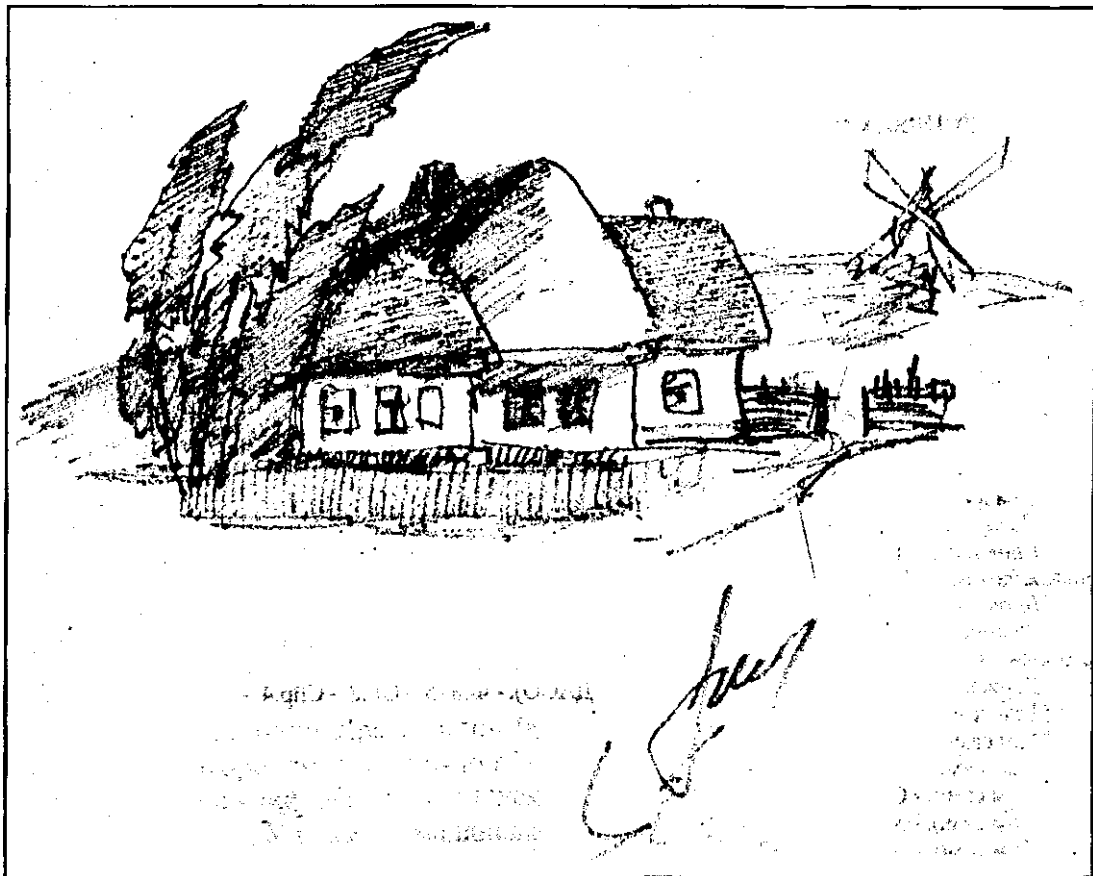
¹³Там само.-Арк.39,63,87. ¹⁴Там

само.-Арк.63,81,87. ¹⁵Там само. - Арк.71. ¹⁶Там само. - Арк.99.

- ¹⁷ Там само. - Спр.6. - Арк.2.
¹⁸ Там само. - Ф.894. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк.7.
¹⁹ Там само. - Спр.9. - Арк. 15.
²⁰ Там само. - Спр. 1. - Арк. 10.
²¹ Державний архів Чернігівської області. - Ф.679. - Оп.2. - Спр.4905. - Арк. 1.
²² ДАСО. - Ф.875. - Оп. 1. - Спр. 1. - Арк. 1,5. ²³ Там само. - Арк.2-3.
²⁴ Там само. - Ф.Р-4259. - Оп.2. - Спр.30. - Арк.7.
²⁵ Лисий І. Михайло Іванович Драгомиров // Сільські горизонти. -1992. - 28 квітня; Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. - Т.ХІ. - СПб., 1893. - С.91. ²⁶ Герон Шипки. Сборник. - М., 1979. -СП.
²⁷ Советская историческая энциклопедия. - Т.V. - М, 1964. - С.320. ^Художественное наследство. Репин. - ХІ. - Л., 1948. - С. 186-187. ²⁹ Там же.-С188.
³⁰ Журналы Конотопского очередного и Чрезвычайного Уездного Земского Собрания от 30 января, 1 марта и с 25 сентября по 1 октября 1905 года. - Конотоп, 1906. - С. 154; Художественное наследство. Репин.-С. 197.
³¹ Художественное наследство. Репин. - С.191.
³² Герон Шипки. - С.3 5.

There are viewed questions of building, consecration and functioning of Voznesenska church in Konotop town during the XVIU-XX cent. The role of Kandybas and Dragomyrovs families in the history of this temple is shown.

Отримано 12.02.2007.

Околиці старого Конотопа кінця ХЕХ ст. Худ. В.О.Борошнєв, 2007 р.

ПУЦКО в.г.

ГЛИНСКИЙ ИГУМЕН ФИЛАРЕТ ДАНИЛЕВСКИЙ: НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ

Розповідається про ігумена Глинської пустині, отця Філарета (Фому Данилевського, 1777-1841); подано уривок з опису Богородицької Глинської пустині, в якому йдеться про Філарета.

В истории Глинской Рождество-Богородицкой общежительной пустыни Курской епархии, вписавшей важную страницу в историю русского старчества XIX в., весьма почетное место занимает имя игумена Филарета, скончавшегося в 1841 г.

Игумен Филарет Данилевский

О многом говорит уже тот факт, что до самого закрытия монастыря летом 1961 г. ежедневно, при совершении Божественной литургии, на заупокойной ектений неизменно поминали "игумена Филарета с почившею братиею святых обители сия".

Пуцко Василь Григорович - науковий співробітник Калужького обласного художнього музею, заступник директора з наукової роботи.

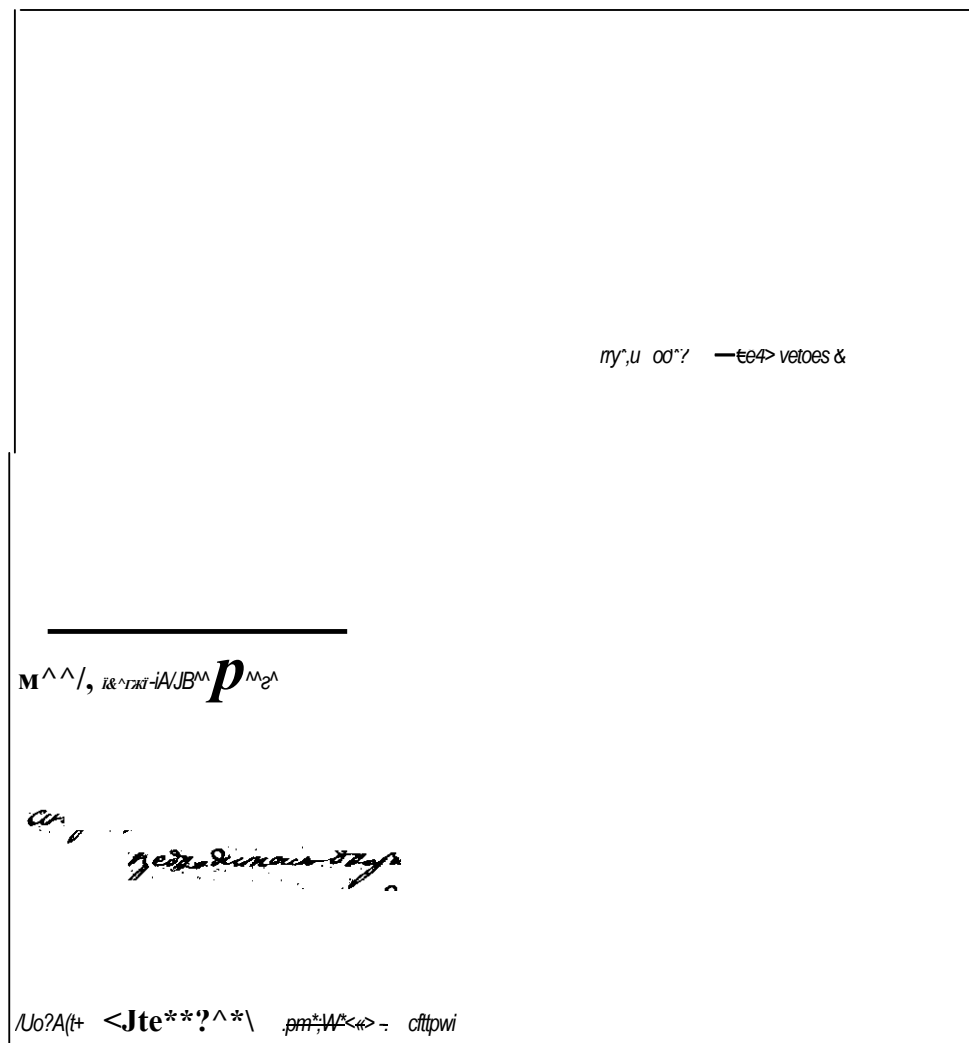
Хотя игумен и не был основателем пустыни, но ее возобновление и духовное возрождение связано в сознании многих поколений именно с его именем. Читателям жития преп. Серафима Саровского, несомненно, известен такой факт, относящийся к его кончине: *"В то время в Глинской обители, Курской губернии, подвизался иеромонах Филарет. Его ученик сообщил, что 2-го января, выходя из храма после утрени, отец Филарет показал на небо необыкновенный свет и сказал: "Вот так-то души праведных возносятся на небо! Это душа отца Серафима возносится!"*¹. В храме Глинской пустыни, у свечного ящика, висела на стене хромофотография, изображавшая это событие, увиденное морозным январским утром 1833 г.: здесь всегда помнили о своем святом земляке и почитали его память.

Об игумене Филарете существует несколько печатных работ, освещающих его жизнь и подвиги, в основном как настоятеля Глинской пустыни, учителя иноков и ревнителя святоотеческого предания². Были напечатаны и его поучения и наставления³. В данном случае вводятся в научный оборот материалы рукописного сборника, имеющего следующее заглавие, обозначенное в наклейке на обложке: *"Дело №255. Церковно-историческое и статистическое описание Глинской Богородицкой пустыни. Начато с 15 ноября 1820 года. Кончено 25 мая 1854"*. Имеет 136 лл., преимущественно большого формата, но также вплетены и различные деловые бумаги, адресованные игумену Филарету, и его автографы. Судя по всему, обозначенный номер соответствует архивной описи Глинской пустыни, где рукопись находилась до ее закрытия в 1922 г. При открытии монастыря в 1942 г. она туда уже не вернулась и находилась в частных руках до августа 1960 г., когда была приобретена в Глухове, где в те годы еще встречались остатки библиотек и архивов окрестных монастырей, вывезенные накануне их закрытия бывшими насельниками (преимущественно настоятелями, благочинными, казначеями) и переданные на хранение местным жителям. Вследствие смерти монахов, большей частью последовавшей в изгнании, книги и рукописи никем не были востребованы и, в лучшем случае, поступили в распоряжение местного духовенства. С введением в начале 1960-х годов практики перевода с одного прихода на другой (чего прежде не было) следы этих библиотек теряются.

Дело архива Глинской пустыни №255 отчасти было учтено в жизнеописании игумена Филарета, изданном в Одессе в 1905 г. Обращение к материалам этой рукописи авторов первых работ о Глинской пустыни мог отметить схиархимандрит Иоанн Маслов, пользующийся ею лишь опосредованно⁴. Окончание дела №255 предопределено *"Сведениями для церковно-исторического и статистического описания Глинской пустыни"*, составленного иеромонахом Ионою, *"Записка"* которого датирована именно 25 мая 1854 г. По-видимому, это и есть якобы не сохранившееся *"описание Глинской пустыни 1854 г."*⁵

В состав рукописи входит *"Описание Богородицкия Глинския пустыни"*, непосредственно следующее за письмами, которые адресованы еще игумену Филарету, косвенно датируемое 1829 г. (*"в настоящем 1829-м году"* - л.27). В текст включено весьма подробное описание жизни и трудов знаменитого настоятеля, следовательно, составленное еще при нем и по сообщенным им сведениям. *"Описание"* представляет тетрадь в лист серой плотной бумаги, состоящую из 30-ти исписанных четким убористым почерком скорописью листов, с разделением текста на 44 параграфа. Следовательно, оно написано еще до выхода из печати *"Исторического описания"*, составленного Н.Самойловым⁶. Переписка с последним также представлена здесь, начиная с его письма из Киева от 11 ноября 1823 г. Таким

образом, речь идет именно о "Рукописном описании Глинской пустыни 1829 г.", принадлежащем преподобному Макарию Алтайскому (Глухареву), поселившемуся в Глинской пустыни в конце декабря 1825 г. и прожившему здесь до июня 1829 г., после чего основал Алтайскую миссию, в которой пробыл до 1844 г. Скончался, будучи настоятелем Волховского Троицкого монастыря, в 1847 г.

Автограф глинского игумена Филарета Данилевского

Следует напомнить, что о.Филарет (в миру - Фома Данилевский) родился в 1777 г. на Правобережной Украине. После пребывания в Киево-Печерской лавре в 1802 г. поселился в Софрониевой пустыне. Рукоположенный в 1806 г. в сан иеромонаха, с 11 мая 1817г. назначен настоятелем Глинской пустыни и, возведенный 1 марта 1835 г. в сан игумена, управлял обителью до самой кончины, последовавшей 31 марта 1841 г. Его правление положило начало "золотому веку" глинского старчества, не прервавшегося и с закрытием монастыря в 1922 г., но продолжавшего существовать еще в послевоенный период, в тяжелых условиях 1940-1950-х годов.

Записки архимандрита Макария Глухарева, ныне причисленного к лику святых, представляют исключительный по своей ценности источник для жизнеописания игумена Филарета. Пересказывать содержание, подобно авторам печатных работ о глинском старце-настоятеле, нет смысла. Поэтому предлагается публикация текста с неизбежным упрощением орфографии, но с сохранением стиля оригинала.

¹Цит. по изд.: Летопись Серафима-Дивеевского монастыря Нижегородской губ. Ардатовского уезда. Сост. архим. Серафим (Чичагов). Изд. 2-е. - СПб., 1903. - С. 178.

²Жизнеописание игумена Филарета, настоятеля Глинской Богородицкой общежительной пустыши. - СПб., 1856; Жизнеописание старца игумена Филарета, возобновителя Глинской Рождество-Богородицкой общежительной пустыни Курской епархии // Курские епархиальные ведомости. -1892. -№№38-47,50; Жизнеописание игумена Филарета, настоятеля Глинской Богородицкой общежительной пустыни. 2-е изд., испр. и доп. - Курск, 1892; Жизнеописание игумена Филарета, возобновителя Глинской общежительной пустыши Курской епархии. 3-е доп. и вновь перераб. изд. - Одесса, 1905; Игумен Филарет, настоятель и возобновитель Глинской пустыни: (Память 31 марта) // Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Март. - М., 1907. - С.355-402; Иоанн (Маслов), схиархим. Глинская пустынь: История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI-XX веках. - М.,1994. -С.119-132,140-189.

³До и после пострига: Поучения монахам Глинского игумена Филарета. 3-е изд. Глинской пустыши в перев. со слав. яз. - Курск, 1911; Наставления игумена Филарета Глинского // Старческие советы некоторых отечественных подвижников благочестия XVIII-XIX веков. -М., 1913. - С.598-610.

⁴Иоанн (Маслов), схиархим. Глинская пустынь: История обители и ее духовно-просветительная деятельность в XVI-XX веках. - С. 19,23-30.

⁵Там же. -С.31.

историческое описание Глинской Богородицкой пустыни, состоящей в курской епархии и губернии в Путивльском уезде, составленное Николаем Самойловым, состоящего под Высочайшим покровительством Общества истории и древностей Российских соревнователем. - Ч.1-П. - СПб., 1836.

Описание Богородицкия Глинския Пустыни (Извлечения)

§12

Когда на месте о.Парфения Преосвященный Феоктист поставил Иеромонаха Леонтия, который, вступив в монашество вдовым диаконом, находился до того времени при доме Архиепископа в должности икономической и не имел случая познать искусом собственным правила иноческих общежитий, явно показывал, что не мог и других руководить в исполнении правил сих; тогда монахи Глинские возкорбели о том, что добрая начала их, под начальством о.Парфения положенныя, пресекутся, и не будут иметь продолжения и по согласию общем попросили Преосвященного вручить бразды правления в обители их иеромонаху Софрониевой Пустыни Филарету, как мужу известному им по житию духовному, и могущему наставлять их на путь Спасения. Сие прошение их постоянный Глинския Пустыши благодетель Майор Дмитрий Севастианович Г.Бровцын подкрепил и усилил неоднократным писанием к преосвященному Феоктисту, свидетельствуя о безпристрастной и по всему справедливой к о.Филарету доверенности монахов Глинских, утверждал избрание их как своею, так и общию всех владельцев окрестных уверенностию в том, что о.Филарет может, при помощи Божией, возводить Глинское общежитие в совершеннейшее благоустройство, изъявлял усердную готовность свою усугубить всякия в его возможности состоящия пособия в нуждах обители, когда она о.Филарету будет вверена для возглавления; говорил между прочим: "О.Леонтий

сам признавался мне, что не может править монастырем общежительным и заключал: "Изведите из-под спуда светильник, который многих на пользу должен быть". Сообразные сему прошению Г.Бровцына отзывы Преосвященный получив и от других дворян, повелел спросить строителя Софрониевой пустыши, согласен ли он отпустить Иеромонаха Филарета Глинской Пустыни на служение настоятельское, и как О.Варлаам изъявил согласие; то 1817-го года майя 11-го дня последовал решительный указ на вступление о.Филарета в должность строителя, по которому он июня 6-го и восприял ее от Иеромонаха Леонтия, не долее шести недель начальство державшаго. Поелику Глинская Пустынь свыше благословляемым тщанием О.Филарета получила полнейшее образование, то составляющий описания оныя вменяет себе в обязанность представить вниманию читателя те черты в жизни сего настоятеля, в которых можно видеть пути, какими промысел Божий приближал и привел его к служению настоящему: сии сведения собраны нами (Л.боб.) в сожитии и в разглагольствии с ним самим.

§13

О.Филарет родился 1777-го года от родителей благочестивых, в Польской Украине, и до вступления в монашество назывался Фомою. Еще в детские лета Фома имел отличную переимчивость на все полезное, и видя, что родители с братьями его разводят сад в лесу, порывался и сам подобное заведение сделать, и трудился над расчищением места для онаго. Примечая, как возрастные производили работы, снаряды и вещи разные в хозяйстве нужные, Фома и сам старался тоже делать по их примеру, и претерпев опыты безуспешные, достигал наконец некоторой удачи, от чего в нем желание учиться всему *тому*, что большие умели делать, еще более оживлялось, так что он ознакомился не только с ремеслами полу мужескому принадлежащими, но и самое искусство матери его в приготовлении снедей разного образа не укрывалось от наблюдательного внимания отрока. Между тем благочестие матери, которая с примерною точностию держалась правил церковных, и не только общие для всех посты хранила благоговейно, но и в самые понедельники мясоястия не вкушала пищи мясной. Сию охоту к домоводству в отроке Фоме открывшуюся подчиняло высшим нуждам души бессмертной, и освящало словом Божиим и молитвою. Не позволялось Фоме не уснуть прежде вечерняго, ни поутру устремиться на дело какое-либо без утренняго молитвословия; а есть ли иногда ввечеру не удавалось ему исполнить обычного правила, то надлежало совершать утреннее сугубою мерою. В дни воскресения и прочих праздников родители поставляли детей своих пред Господом в храме Его; по возвращении из церкви в дом почтенная мать семейства (имя ей Феодосия) требовала от своих чад отчета, и вопрошала, что читали в церкви из апостола и Евангелия; и когда они не могли удовлетворить ее своим ответом, тогда сама повторяла пред ними слышанное, пересказывала повествование и учение Божественное удобопонятным для детских разумов образом, обличала рассеянность их, и наставляла на внимание Слову Божию и действиям богослужения. Сии-то, как вероятно, испытания матери раскрыли в душе Фомы, осмилетняго отрока, желание учиться грамоте и самому читать всякия книги церковныя. Как бы то ни было, только столь сильно было сие желание, что Фома в продолжении целой недели плакал, неотступно прося родителей, что бы в школу отдали его. Тогда они посоветовались, и Бога в помощь призвавши, упросили некую старицу, да

восприимет сына их на обучение грамоте. Сия старица была вдова некоего протоиерея, которая, лишившись мужа, всю себя посвятила на служение Богу в безмолвном уединении, предоставив любви своей к человечеству упражнению в обучении в малолетних внуках своих. С ними в назначенные часы приходил и Фома к ней учиться, и уже видел издали поприще, которое некогда (Л.7) самому ему проходить было назначено судьбами Божиими. Слышно было, что подвижница она претерпевала беды великия от искушений и страхований лукавого; впрочем не слух о сем, ни видение образов жизни подвижнической не возбуждали еще в душе отрока таких мыслей, которые бы простирались далече, касались заключенных дверей будущего назначения. Его внимание вперено было в одну потребность учиться; Господь же благословлял его усердие и прилежание, так что по прошествии не долгаго времени ему нечему стало учиться у старицы оной; тогда Фома паки предался первоначальному домоводству влечению, но промысл Божий внушил одному доброму протоиерею желание пристроить отрока в церкви своей, при которой он, между дьяками старыми и дело свое хорошо знавшими службу певца и чтеца отправляя, указаниями оных руководителей в познании устава церковного и в искусстве священнопоения столь благополучно воспользовался, что когда той же благодетель его, находясь вместе с ним в Киеве, и посетив начальника над пещерами дальними при киевской лавре, о. Трифилия, по нужде, какую последний имел в канонархе, Фому представил ему. о. Трифилий, не многими опытами его искусства и знания обрадованный, немедленно убедил его остаться при церкви дальних Пещер в должности канонарха и дал ему жительство при своей келий. Тогда Фома уже вступил в лета пламенной юности.

Ж%Q

ЖуEX/rttxA*- %4*/I*o 'δБПегг c&uиu43 &7U*E*2M** Sg*YX*U4I>2&и< NO.1« S7X*E*8*7**

Λ.δ*т7 rtafoCbx* Au^&v^ >4*ZSIRS, д(/цЯ*илк Лк*2у?а<тть,уе**;'Бг'* Ы002740 ***** ■ ^«<uw>Aiv(, Аб*у

Sajpacsiivff' *' ^.«юлД*й«а»o&tffs/*' , &и^>Д*оо

<f&U^~ /Я\A*М /ГО&г*с*г*у* SMMVA***, BMLIO I<4*Ы*7 &XK*OO*AI*ATTOA

уМ00и* S*с46x

Л: sy^s^ysk** Omix** Closes** /и-3tl, ^edno&uT

/фс/ГО?/с*юно^»дшере^ OW* Zee* //<w? ^^^

ЯрфлП cCoiuicл***- ++&?>у~ ЯююныА &fр>@*<ПА>/*~+ /IT***C**&o

-4** mююю*и уюс*ф**z /bиt>u*ф cyy*- Ia* Femet s**w ^eиit^

δCиf*o, s*~mLb*~b* Ыи&юи<«<* и+*#B*W**

z*уию>ии, &*>

Отрывок из рукописного жизнеописания глинского игумена Филарета

§14

Трехлетнее служение при дальних пещерах киевской лавры принесло ему многообразную пользу. Во-первых, искусство его в священнопении и ведение устава церковного достигло здесь опытной зрелости; во-вторых, сожитие с о.Трифиліем, котораго по его должности начальнической, посещали многия великаго чина и звания люди, открывало Фоме таинства той многотрудной науки, которая состоит в познании и различении нравов и духов человеческих. о.Трифиліи, который нередко по вечерам, проводивши гостей, беседовал с келейным послушником своим, Фомою, во время одного из таковых разглагольствий, спросил у него: *"Как ты думает о сих людях, которых я угоиришь теперь? Видел ли, как один лепетал непрестанно, а другой, в молчании и внимании, разглагольствовал с самим собою, а может статься и с Богом? Знай, что многословие перваго происходит от легкомыслия, а последний есть человек весьма благоразумный"*. Но пребывание в шуму многолюдства, волнующагося в киевской лавре и по пещерам ея, могло бы сделаться для Фомы пылкаго юноши бедственным, естлибь Господь не ограждал его хранением ангела Своего от заразы соблазна, естлибь страх Божий, благочестивым воспитанием насажденный в душе его, не был бодрственным в его совести стражем, соблюдавшим печать чистоты ненарушимою, и естлибь о.Трифиліи (Л.7об.) не содержал его в неослабных муках уже монашескаго послушания и под игом креста, от котораго естество человеческое стеноло, когда моглобы играть и неистовствовать. Кроме сего, те искушения, которым о.Трифиліи подвергал Фому, раскрыли в характере юноши черты безмезднаго в служении людям усердия, любви к порядку и к чистоте во всем, и безкорыстной честности в распоряжении и хранении всего того, что поручали и вверяли ему. Исправляя дела, из которых можно было составить три должности и которыя весьма мало времени уделяли Фоме для сна необходимаго, он не только больших доходов не получал, но и для самага одеяния нужное долженствовал получать от своей матери. Вся келлія и икономія о.Трифиліи была на руках у Фомы; надлежало всякую малость держать на месте приличном, и малая пыличка на склянице могла превратиться в огромную гору ответственности. Фома приготавливал для гостей Трифиліевых кофе и чай; и от их утешения для Фомы оставались одни подонки без куска сахара. Но он существеннейшее утешение обретал в чувстве души, питавшейся самим делом служения, из склонности к домоводству, которая в сем служении находила многие и новые для своей деятельности предметы и случаи. Сахар, пиво, вина, медныя деньги мешками, все лежало или стояло у ног Фомы; но добросовестность юноши прескакивала все сии искусительныя предлоги, не зацепляясь, так что о.Трифиліи, который в продолжении целаго года преследовал его наблюдениями, наконец вышел из терпения, искушал его терпение, и однажды, угощая посетителей многих, дал его испытанным достоинствам открытое пред всеми свидетельство. *"Видите, сказал, сего послушника? Я целый год искушал его честность, послушание, точность и осмотрительность, и ниоднажды не мог облечить его в измене правилам сим"*. Фома, услышав сии слова, вострепетал в душе, и воздал Богу благодарение. После того, когда он был с о.Трифиліем наедине, старец спросилу него: *"Какжеты думаешь? В какое желаеш поступить звание? И на какую должность находиши склонность в себе?"*. *"Хотел бы я, Фома отвечивал, в супружеском житии получить чин диаконаства, естли на то была воля Господня"*. - *"Знай же, сказал о.Трифиліи, что ты будеш монахом и начальником над монахами"*. Но в то время слово сие

казалось ему совсем несбыточным: ибо сан священства, обыкновенно соединяющейся с должностію начальника в соборе иноков, являлся для него страшным и неприступным, по высоким в строении тайн Божиих обязанностям; к супружеской жизни манила его склонность к домоводству, а диаконство представлялось ему в восхитительных видах, по отличной его способности и охоте утешать и украшать святую церковь dobroгласным, например, чтением Евангелия на амвоне, и благозвучным провозглашением ектений; определенной же к монашеству склонности он еще не примечал в себе, хотя она пред очами Господа Сердцеведца и выражалась уже в душе его попечением целомудрия.

§15

Промыслу Божию было благоугодно подвергнуть верность Фомы испытаниям новым, под рукою о.Трифилія последовали столь же благополучно выдержанные искушения на свободе, в каковой юноша находился, когда, по требованиям обстоятельств своих, и по благословению (Л.8) о.Трифилія, удалился в страну черноморских воинов, где имел родственников. Там, служа при церкви войсковой в Екатеринодаре, Фома, как превосходными служению оному свойственными талантами, так и жизнью своею трезвенною и во всех отношениях благоразумною и непорочною, вскоре приобрел благоговение черноморцев; вскоре в их об устройении состояния своего намерениях и желаниях увидел открытый и удобный путь к исполнению мнимой своей к супружеству и диаконству склонности; и вскоре Господь, явным мановением перста Своего сокрыл от него все сии виды, и дал ему осязательное, так сказать, знамение и свидетельство во извещение, что Сам Он устроит путь его, и Сам поведет его. Фома сделался болен, и хотя, по крепости телосложения, еще не слег, однако был бледен, как тень, изсыгал, и едва на ногах держался. В сие время прибыли в Черноморье знакомцы его по лавре киевской, и видя его в таком разстройстве болезненном, посоветовали ему положить обет на путешествие в Киев, на поклонение Матери Божией и преподобным отцам перечерским в лавре. Так отвечал Фома: *"Я срадостию пошел бы в Киев, естлибы молитвами Матери Божией и преподобных отцев печерских хотя бы сколько небудь оправился"*. Уснул, почил, и возстал в совершенном здравии. Друзья, приветствуя его с чудотворной милостью Господнею, о разговоре прошедшего дня напоминали ему: он же, помыслив, что произнесенное в простоте сердца желание к призванию имени Матери Божией и преподобных отцев печерских принесло ему таковую помощь свыше, отложил человеческия внушения и предложения черноморцев добрых, пошел и пришел в святую Киевопечерскую лавру, которой имел намерение послужить в продолжении года во изъявление о исцелении своем благодарения Богу, Его Пречистой Матери и преподбным отцем печерским.

§16

Отцы и братия Киевопечерския лавры приняли Фому с великою благосклонностию, и поставили на клирос в великой церкви Успения Божией Матери; а Фома благосклонности их соответствовал усердным Божией Славе и пользе церкви святыя служением, в кротости и смирении. Добрыя всего собора мысли об нем возвышались до общаго намерения на всегда усыновить святой лавре сего трудника единовременнаго; но хотя с одной стороны желание быть при церкви

приходской диаконом и в супружестве охладело и омертвело в душе Фомы, когда особенная Божия милость возвратила его от гроба к жизни, а с другой стороны истинная склонность к иноческому званию начинала уже открываться в его сознании, быв вызываема любовью к отцу о. Антонию, который тогда находился в числе поющих братий лавры и который ныне на свещнике церкви воронежския являет себя достойнейшим святителя Тихона Задонскаго преемником и в любви паствы наследником ибо Фома, /Л.8об./ не смотря нато, что тогда неимел еще случая войти в ближайшее общение с ним, уже такую к нему доверенность чувствовал, что помышлял в себе: *"Естьли бы мне надлежало вступить в монашество и притом в лавре Печерской, то я прибег бы к о.Антонию, и ему себя вверил бы в обучение иночеству"*; однако сия склонность была только слабым намеком намерения, которое в душе его еще не выговаривалось, потому что не находила места, где родиться оному промыслом Божиим было назначено. Ибо он в лавре, исполненной благословения Матери Божией и Христова благоухания святых отцев покоющихся в недре ея, видел много святого, спасительного, любезного, восхитительного; но видел и в себе самом юность немощную, и в диаволе злобу древнюю, и себя самого боялся, страшился произнести невозвратный обет.

§17

Когда он в сей колеблющейся нерешительности находился, пришли в Печерскую лавру Софрониевой Пустыни братия, и ознакомившись с певцем Фомою, поведали ему об удаленном от мира уединении и о правилах своего общежития, об отце своем, Феодосии Архимандрите, о духовных связях старцев с учениками, о творениях Богомудрых отцев церкви, каковыми богато их книгохранилище: Фома слушал их так, как бы слышал о неземном некоем мире сказания, удивлялся, радовался, и тако в его произволении уже дверь в Пустынь Софрониеву отверзалась, как в предверии к царствию небесному. Но кто пригласил и ободрил юношу еще пристрашного устремиться ко ходу сему? В первую после онаго разглагольствия ночь, начальник Софрониевой Пустыни явился ему в сновидении. Авва сидел с избранными братьями, как Спаситель изображается на тайной вечери с апостолами, и взором любви отечиския Фому приветствуя, ко святому общению призывал его. Востав от сна, он обрел сладостный мир в душе и от всяких сомнений изъятое и огражденное предложение - итти в Пустынь Софрониеву, повергнуться к стопам Аввы Феодосия и приступить ко зучению алфавита духовнаго под руководством его. Через несколько времени после сего, случилось, что знаменитый вития российской церкви Протоиерей Леванда, в некий праздник, говорил слово в Печерской лавре. Главное проповеди было сие молитвенное к Богу воззвание псалмопевца: Скажи ми. Господи, путь, в онъ же пойду. Сие слово, как изошренная стрела любви Божественныя уязвила сердце Фомы; слезы полились из очей его; и как вития, в продолжении слова, изъяснял и раскрывал текст свой, несколько раз повторял: Скажи ми. Господи, путь, в онъже пойду, то и бездна души юныя всякий раз отзывалась, и возглашала: Скажи ми. Господи, путь в онъже пойду, и обильнейшие источники слез излевались из сей бездны пред Господом. Но и тогда, как умолк и сокрылся вития, внутренний глас в сердце Фомы не умолкал, восклицал: Скажи ми Господи, путь, в онъже пойду. После сего, приходил ли он в великую, небеси подобную церковь на послушание, при первом его воззрении на святую икону Матери Божией и на Пречистый образ Ея Младенца Превечнаго, первая молитва: Скажи ми. Господи, путь в онъже пойду, сама собою

излетала из глубины души его, и возлетала на небо. *"Господи, вещал он в сердце своем, ко сну отходя, аще тако есть благоговение пред Тобой, да вселюся в святую обитель оную; скажи мне, Господи путь сей, в онъже пойду, тако скажи, да услышу, и разумею, яко Ты одесную меня на сем пути, да неподвижуся (Л.9)"*, - и умелялся на ложе своем, и корабль произволения, уже готовый поступить в глубину жития монашеского стоял на котве (Якоре) детская веры и преданности воле всевышнего.

§18

Изшед из Киевской лавры, по извещению свыше, Фома пришел в Пустынь Софрониеву 1802-го года. Отец Феодосии принял его с любовью и радостью, и говорил некоторым из братий: *"Сей брат упокоит душу мою; душа моя благоволит о нем"*. Сие к нему благоволение старца открылось тем, что через три дня после его прибытия он поставил его правителем лика певцев церковных, и в томже году ввел пострижением в чин монашеский, именовав Филаретом: ибо испытал совесть его и путь, каковым промысел Божий вел и хранил юность его, обрел в нем склонность и звание Божие к высокому житию сему искушенными; а новый инок, виде таковую пришедшую на него милость от Господа, приял оную с благодарным смирением и в живом чувствии своего недостойнства. Потом о.Феодосии начал вводить инока Филарета в ближайшее и духовное с собою общение о Господе: в уединенных беседах наставлял его на правыя стези жития монашеского, подражающего ангельскому; предъизвещал его об искушениях, каких ему ожидать надлежало; научал употреблять сильное против каждого из оных оружие Божия; открывал способы владеть и действовать обоюдоострым мечем имени Иисусова, в отсечении помыслений злых; и дал ему для келейнаго чтения Вивлиофику таинственных учителей церкви, известную под именем *Добротолюбия*, показал, какия книги в оной были приличные и сообразны тогдашней мере и потребе его душевной, и каких ему не надлежало касаться до времени, как восхождений, принадлежащих высшим возрастам духовной жизни. Последуя руководству сему, инок Филарет читал и перечитывал Увещения Антония Великаго и Главизны Марка Подвижника; но и сии писания в начале представлялись ему дубравою темною, в коей ходя, новоначальный сей просил Бога, да пошлет свет Свой и истину Свою, да наставит и да введет его степенями деяния в святую гору Богоразумия; и чем усерднее подвизался в том деле послушания, которое Авва Феодосии возложил на него, чем более утверждался к любви к старцу сему, и чем прилежнейшее моление простирал к Богу, тем обильнейший свет разумения возсиявал в уме и сердце его. Но Отец Архимандрит Феодосии вскоре скончал течение временнаго жития на земли, оставив духовнаго сына своего Филарета под водительством престрогаго старца, и назначив его к представлению Преосвященному Феоктисту на посвящение во иеродиакона, которое совершилось 8-го дня февраля 1803-го года.

§19

По кончине Архимандрита Феодосия, Софрониева Пустынь несколько времени находилась в состоянии смутном. В оное время иеродиакон Филарет, котораго поставили блюстителем устава церковнаго любовью к духовному отцу своему будучи подвижим и достохвальною по делу Божию ревностью распаляем, претерпел многая бури и брани, в поддержании порядка богослужебнаго, Архимандритом

Феодосием учрежденного, и между тем как сии с людьми сражения его происходили (Л.9об.), надлежало ему иметь борьбу с самим собой, и особенно с необычайною сонливостию, которая точно со времени вышеписанного сновидения в Киевской лавре, в течении пяти лет тяготила его столь сильно, что он не редко погружался в дремоту невольную; но по действию заступления Божия, всякий раз отрясал ее и ободрялся, когда надлежало ему продолжать возгласение, и возглаголющее подобающее. 1806-го года Архиепископ Феоктист, по представлению строителя Исихия, рукоположил иеродиакона Филарета в священство; а собор пустыни Софрониевой поручил ему должность благочинного, с которою круг его деятельности разпространился; ибо с онаго времени всякия правила общежития, исключая относящиеся к икономии монастырской, стали входить в надзор и попечение о.Филарета, который в хранении сих законов отеческих собственным примером, по уставу, предшествовал братиям, будучи укрепляем таковою помощию и силою Божиею, что они боялись нарушением оных законов подвергнуться действию грозного, но всегда благоразумного и правого, слова и даже взора его. На конец сия усердная верность о.Филарета в соблюдении заветов Аввы Феодосия, возрастающая вместе с духовным его преспеянием, и усиливаясь от искушений, какия побеждала в защищении благих установлений Старца, соделалась в душе ученика его сокровенным путем общения с духом учителя, в Боге покоящимся, которое, когда в двенадцатый год по его преставлении, братия в день его памяти совершали панихиду над гробом его, разверзлось изливанием неудержимых и самодвижных потоков слезных, в чувствии радостноскорбном и явственном для души, испытавшей сие, но человеческими словами неизъяснимым.

§20

Дела послушания монастырского не ослабляли в о.Филарете внимания и тщания, с каковым он искал драгоценного любви Божией бисера, обретаемого в чистоте сердца. Старец, которому Архимандрит Феодосии вверил его, не пропускал ни одного представившагося случая к умерщвлению собственной воли его; а о.Филарет, хотя посещал его часто, однако держал сие сношение с ним под покровом ночи в глубокой тайне, так, что братия в продолжении шести лет и внимания на оное не обращали, и вообще любил от взоров человеческих утаивать дела, которыя хотел совершать пред очами Единого в тайне видящего и яве воздающего Бога. Проходя путем еще внешнего паче подвижничества, он жил среди братий в общем келейном здании; когдаже надлежало ему вступить на стезю совершеннейшаго искусства духовной жизни, тогда промысл Божий отвел его в уединенную келлию, которая была совсем не для него над глубоким яром в саду устроена. Там Отец Филарет простерся не токмо на чтение, но и на опытное познание тех твердую пищу содержащих учений в книге Добротолюбия, каковых исполнены главизны преподобных и благоносных отцев, Симеона Нового Богослова, Григория Синайского, иноков Каллиста и Игнатия, и прочих учителей, изображающих житие сокровенное со Христом в Боге.

Там... но тайны царствия Божия да почтим благочестивым молчанием -важнейшее, что совершалось там, не повергается на разпутии общего ведения. Имеющие (Л. 10) духовный разум да разумеют оное изречение смерти и жизни: "Аще приблизиши еси к страданиям, буди готов и на Крест": да приникнут в содержание

следующия песни церковной, которую с того времени благодатию Божиею дано о.Филарету уразуметь и возлюбить: "Туистаты крепкая, рождейся от девы, без страстия во глубине, души тричастное потопа, молюся, да Тебе яко в тимпане, во умерщвлении телесе, победное воспою пение", и да размыслят о благах, любящим Бога принадлежащих и в двадесят втором Псалме описуемых тако: "Жезл твой и палица Твоя, та мя утешиста. Уготовал еси предо мною трапезу, сопротив стужающим мне, умастил еси елеем главу мою, и чаша Твоя упояваючи мя я ко державна". Мы здесь токмо то можем поведать, что восхождение о.Филарета так раздражили диавола, что он не токмо воздвиг против него лютую злобу человеческую, которая старалась то порицаниями, то иными разнообразными оскорблениями поколебать на камени веры твердо стоявшею душу его, но и чувственными нападениями и страхованиями своими силился отвратить его от стези правды, мира и радости о Дусе Святе, и разженные стрелы плотскаго вожделения метал против него с такою яростию, что некогда один взгляд женский встретившийся со взором его и душу его поверг в распаленную пещ искушения, и чувственное зрение его на несколько дней поразил болезнью. Воин Хрестов разрушал все сии козни и человеческия, и бесовския, силою Божиею, и все сии искушения внешняя и внутренняя претерпевая пребывал неусыпно на страже как внешнего послушания, так и внутреннего делания в хранении сердца и целомудрия; Господь же сию верность и мужество победоносное украшал знаменами Своего благоволения в благодатных утешениях и озарениях и в даровании ему глагола, многим благовествующего спасение силою мною. Тогда ищущие Господа братия начали прибегать к нему, и получали из уст его полезнейшие советы и духовныя наставления, которыя разрешали разныя их недоумения, предохраняли неопытных от опасностей, ободряли и вразумляли искушаемых и колеблющихся. Впрочем он принимал сих братий и помогал им в немощах их, по воле начальника и по благословлению старцев своих, которые самому ему помогали в искушениях, скорбях и нуждах его: ибо лишившись первого своего по Феодосие Архимандрите руководителя, он не остался в своевольной независимости, но сам себя покарал опытности благоговейных отцев, и особенно древняго старца Феофилакта, в схиме нареченнаго Феодотом, который по незлобливой кротости и простоте, не усумнился принять и от о.Филарета некий совет духовный, паче же преподобнаго Григория Синайскаго учение о молитве сердечной во имя Господа и Иисуса Христа, усердно приступил к исполнению онаго правила, и за месяц пред исходом своим их сея жизни возблагодарил благодатию Божиею, как сие тогда ощутить дано сему же самому ученику его (Л. 1 Обб.).

§21

В продолжении пятнадцати лет пребывания в Софрониевой Пустыни до исхода в Глинскую на служение, о.Филарет украсил первую изящными памятниками трудолюбия своего и в нотных книгах, которыя написал собственною рукою и тщательнейшим уставом, и во множестве плодородных деревьев, которыя насадил в обширных садах монастыря сего, и в тех братиях боголюбезных, которые его учением, любовию и примером назидательным пользовались. Не токмо сии, но и другие братия, не столь хорошо знавшие о.Филарета, скорбели, когда настало время проститься с ним, когда они ввели его в церковь соборную, дабы напутствовать

отходящего миром и добрыми желаниями, когда спустили чудотворный образ Божией Матери, и о.Варлаам, настоятель, обратился к о.Филарету с иконою сообразною чудотворной, благословляя его оною от лица всей Софрониевой обители, а другой старец свешу вручил ему в знамение желанья, да просветиться свет его пред человеками, да видят добрыя дела его, и прославят отца Небесного тогда некая непобедимая сила благодати Божией коснулась сердца их благодать Пречистыя Богородица смягчила души, и восплакали богословлявшие с благословляемым, и во время утешения братолюбного, которое следовало за сим священнодействием, с водою сладкою слезы сладчайшия смешивались. За год пред тем братия Софрониевой Пустыши предлагали о.Филарету должность строителя в оной, но он желанию их не соизволил, Богу тако предназначавшу его для блага Глинской обители.

§22

Первым делом отца Филарета, по восприятии начальства в Глинской Пустыши было удаление деревенских скотниц, которым прежде на внешнем дворе монастырском были поручаемы службы по икономии, и решительное женскому полу воспрещение входа в келлии братий. Сколь благотворно для обители оное установление, всякий может судить, кому известны бедственные падения высоких столпов церковных, презиравших сильныя бури искушений бесовских, слабыми же руками женскими поверженных в глубокий ров нечистоты и смрада, кому известно, что и малая искра телесной страсти производила пожары ужасные, которые истребляли великолепныя и многолетним трудом и потом воздвигнутыя храмины добродетелей. Но о.Филарет не мог бы сего пути в стадо свое пресечь волкам душегубительным, естли бы сам собою не воспретил того же, что возбралил для братий своих. Итак он прежде сам затворил и безусловным прещением оградил на всегда дверь своей келлии от посещений женских и таким образом возмог примером свсіим увлечь и немощнейших в покойнейшее пристанище строгаго уединения, хотя сей подвиг в начале вооружал против него многие умы легкомысленные и языки злоречивые не только в самой обители, но и в кругу мирских людей, а паче женщин.

§23

Вскоре Софрониевой Пустыши братия, одим за другим, духовною о Господе любовию к о.Филарету влекомые, и подвижники из других общежитий, и званием Божиим из волн суеты века сего на поприще (Л.И) иночества изводимые люди мирские начали притекать в Глинскую Пустынь и водворяться в ней. Ибо хотя настоятель ея, стесняемый в благих желаньях пределами штата малочисленного, сверх седми братий не дерзал никого возводить в средний чин иночества, отличаемый мантиею; однако в круг общежития своего мог принимать всякаго, к иному месту законом не привязанного, и с чистым свидетельством о свободе своей предающагося в спасительную неволю послушания и истинныя Божиих чад свободы в духе Христовом взыскающаго, с надеждою во время благоприятное получить и внешняя знаменья обетов иноческих. Таким образом собор братии у о.Филарета со дня на день умножался, усиливался и укреплялся душами Боголюбивыми, которым промысел Божий в самую неизвестность искомаго пострижения, как средства к отсечению связей с миром, обращал в пользу, в начале утверждал их на основании

самоотвержения внутреннего и воли собственной отсечения, и тако приготавливал к истиннейшему и чистейшему восприятию внешнего образа ангельского. Тогда о.Филарет начал с единомысленными братьями мало по мало и разномыслящих приучать к правилам, которым и сам обучился в Софрониевой Пустыне; начинал с легкого и, по видимому, неважного; а получив успех от первых прикосновений и опытов, простирался к установлениям, которые уже не столь скоро укоренялись на земле Глинской; неудовольствия старых братий укрощал разными утешениями; находил иногда нужду и в отступлении благопристойном, но для того, чтобы после сильнейшим натиском разстроить и победить скопившуюся толпу противления. Правда, еще предшественник его, о.Парфений, прилагал тщательное старание об улучшении Глинской Пустыни чина богослужебного, который во время его правления, по некоторым частям, получил устройство благовидное и полезное; но сии начинания, которые впрочем дали братиям время познать блага порядка доброго, разрушились бы, по исходе его из сей обители, еслиб о.Филарет иных из его заведений еще не определенных и колеблющихся не устроил на твердом основании священного и древнего правила, богомудрыми отцами афонскими преданного, еслиб других не заменил согласнейшими с правилом оным и лучшими, еслиб всему ходу священнодействий, пений и чтений церковных не дал той стройности, того истинного благолепия, в котором рознообразие закону единства подчинено, и в котором единство выражается рознообразием. Тако входил устав, и с уставом благословение Святыя Горы Афонския и Пустыни Софрониевой входило в Глинскую Пустынь. Многие из провождающих благочестивую жизнь среди мира, знавшие о.Филарета, по слышанию о житии его в Пустыне Софрониевой, видя его в подвиге настоятельскаго попечения, радовались духом о святой церкви российской (Л. 11 об.), стяжавшей от Господа еще единую на камени божественных заповедей созидавшуюся общежительную обитель, и многие содействовали строителю сего пустынного дома Матери Божией доброжелательными приношениями, другие же, токмо услышав, что сей муж промыслом Божиим изведен на совершеннейшее возстановление и обновление Глинской Пустыни, издавеча посылали в оную Господу посвященные дары, так что о.Филарет в самом начале служения своего получил из Москвы от одного из любителей общежительнаго монашества, именно от купца Павла Ивановича Глинскаго, сто пудов железа в листах, и вскоре устроил и покрыл краскою новый кров на церковном и колокольном здании.

There is viewed the lifeline of Filaret (Foma Danylevsky, 1777-1841), Father Superior of Glynyskiy monastery; there is given a fragment of description of Bogorodskiy Glynyskiy monastery with information about Filaret.

Отримано 11.02.2007.

ДЕГТЯРЬОВ СІ.

ПОВІТОВІ СУДИ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХVІІІ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Розглянуто місце та еволюція повітових судів у судовій системі Російської імперії кінця ХVІІІ - першої половини ХІХ ст. Висвітлене коло обов'язків, що виконувалися цими установами.

Перед тим, як розглянути устрій та діяльність повітових судів, зауважимо, що судоустрій в Російській імперії зазначеного періоду не був однаковим. Зокрема, на Лівобережній Україні судочинство в окремі періоди мало свої особливості. Причому відмінності можна спостерігати навіть порівнюючи елементи судової системи території Слобожанщини і земель колишньої Гетьманщини. Реформуючи судову систему Російської держави, імператор Павло І зробив спробу відновити певні елементи автономії колишньої Гетьманщини, скасовані реформами Катерини ІІ. У судоустрої на території Малоросії була зроблена низка змін. Замість палат кримінального та цивільного суду в губернських містах були створені Генеральні суди (інколи вживається назва "Малоросійський Генеральний суд"). Саме вони стали вищою апеляційною інстанцією для всіх судових установ у лівобережних українських губерніях.

Але якщо названі зміни були запроваджені і в Слобожанщині, і в колишній Гетьманщині, то на території останньої були зроблені додаткові нововведення. Замість повітових судів указом Павла І від 30 листопада 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини були відновлені так звані повітові земські суди (за документами того часу "поветовые земские суды" або "уездные земские суды" - обидві назви стосуються однієї установи), що були запроваджені ще універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. і проіснували до появи у 1782 р. повітових судів, які і перебравли на себе їхні функції. Після відновлення у 1796 р. повітові земські суди виконували вже функції повітових судів і проіснували до 1831 р., коли законом від 6 грудня повітові суди знову відновилися.

З 1782 р. функції повітових земських судів стали набагато ширшими, ніж в останніх, тому що одночасно до них перейшли функції підкоморських судів, а також до їх компетенції були включені межові, кримінальні та інші справи.

Таким чином, повітові земські суди у 1796 р. отримали повний обсяг повноважень повітових судів. А тому ця частина судової реформи Павла І на території колишньої Гетьманщини насправді звелася лише до зміни назви "уездный суд" на "поветовый земский суд". У свою чергу, повітові земські суди 1763-1782 рр. і 1796-1831 рр. не є однією установою, що існувала в різні часи на території колишньої Гетьманщини, а представляють собою абсолютно різні утворення з однаковою назвою. В той же час повітовий суд періоду 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. є одним цілим.

Повітовий суд був судом першої інстанції. До його складу входили повітовий суддя та два засідателі, які обиралися дворянством повіту і затверджувалися губернатором¹.

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету

Але самі вибори згідно зі ст.66 *"Учреждения о губерниях"* доповнювалися санкцією губернатора: *"Уездный или окружной судья и земский исправник, или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года, и представляются от одного правителю, и буде за ними нет явного порока, то губернатор подтверждает дворянский выбор"*². На таких самих умовах обиралися і затверджувалися засідателі. Виборцями виступали виключно дворяни.

До 1831 р. повітові судді обиралися на трирічний, а потім - шестирічний термін дворянами, які мали право голосу у повітових зборах. їм допомагали два засідателі, участь яких у судових процесах була номінальною або зовсім незначною.

Згідно з Жалуваною грамотою дворянству від 1785 р., до виборів допускалися і мали право голосу всі внесені до Родословної книги дворяни, яким виповнилося 25 років і які мали власне село та дослужилися до обер-офіцерського чину. Хто не задовольняв цим умовам, міг бути лише присутнім на всіх дворянських зібраннях, але ні активним, ні пасивним виборчим правом не користувався. Пасивне виборче право, щоб бути обраним, мали ті, хто отримував зі своїх володінь прибутку не менше 100 крб.³ Такі правила діяли і відносно повітового суду.

Як зазначалося, до виборів допускалися лише ті, хто вже отримав перший офіцерський чин (14-го класу). Тим самим від виборів звільнялися дворяни, які не служили. Оскільки кар'єра величезної маси провінційного дворянства проходила у військовій службі, відставні офіцери складали більшість кандидатів на посаду. Хоча від повітового судді вимагалось мати чин 8-го класу, відомо, що насправді вони мали будь-який чин між 14-м і 6-м класами⁴.

Засідання повітового суду за звичайних обставин проводилися три рази на рік (*"в три терміни"*): перший - з 8 січня до Страсного тижня, другий - після Трійці до 27 червня і третій - від 2 жовтня до 18 грудня. В окремих випадках (за наказом губернатора чи іншої вищої інстанції) повітовий суд проводив додаткові засідання.

Також при кожному повітовому суді обов'язково існувала дворянська опіка. Ця установа була самостійною у виконанні своїх функцій, щоправда, ряд справ вирішувала за допомогою цього суду. Опіка складалася з голови - повітового предводителя дворянства, повітового судді та дворянських засідателів повітового суду⁵.

Невдовзі після губернської реформи Катерини II дворянство побачило у службі за виборами принизливий для себе обов'язок. Деякі публіцисти навіть побачили у виборах спробу нав'язати дворянам обов'язкову службу. До служби на цій посаді легше було схилити збіднілих дворян, і навіть вони часто відмовлялися від обрання або залишали службу⁶.

Деякі посади у повітовому суді не були виборними, а люди призначалися на них вільно. Так, наприклад, в періодиці часів кінця існування повітових судів зустрічаємо оголошення про те, що *"ахтырский уездный суд вызывает желающих занять должность столоначальника гражданских дел, с жалованьем в год по 100 руб. серебром"*⁷. Крім посади столоначальника невиборними у повітовому суді були також посади секретарів, канцеляристів, копіїстів, переплютчиків, сторожів тощо.

Повітовий суддя часто був ставлеником впливових осіб даної губернії - губернатора або заможних поміщиків своєї округи. Микола I та його радники вважали, що цю проблему можна вирішити шляхом скорочення участі збіднілих дворян у зібраннях. Вони думали, що більш заможні дворяни, які мають право голосу,

будуть достатньою мірою незалежні, щоб обирати чесних суддів. Деякі сенатори навіть пропонували підвищити майновий ценз для права голосу у повітових зборах - встановити його в розмірі 1000 крб. прибутку на рік замість 100 крб.⁸

Як наслідок, народився закон від 6 грудня 1831 р. (*"Положение о порядке Дворянских собраний, выборов и службы по оным"*), метою якого було обмеження кола осіб, які мали право голосу, власниками певної кількості майна. Закон по-новому визначив майновий ценз для учасників виборів: замість 100 крб. прибутку на рік ценз встановлювався на рівні 100 ревізьких душ і 3 тис. десятин землі. Це значно звужувало коло учасників виборів. Для власників дрібних маєтків вводилося непряме голосування: кожна групу дворян, чия власність становила 100 душ та 3 тис. десятин землі, представляв депутат.

На посади могли обиратися і особисті дворяни, але за умови бездоганної поведінки і досягнення повноліття. Ті, хто знаходився під слідством, могли бути обрані, якщо їхні провини були дрібними службовими помилками. Всі, хто отримував більшу кількість виборчих куль, ніж невиборчих, ставали кандидатами на посади у повітовому суді, а губернатор призначав одного з двох перших кандидатів⁹.

Незважаючи на такі заходи, служба у повітовому суді продовжувала залишатися небажаною перспективою для більшості дворян. Це пояснювалося непрестижністю посади та низькою винагородою, віддаленістю від центрів політичного і культурного життя. Підвищення цензу мало відобразилося на престижі повітових судів.

Серед повітових суддів можна виділити дві категорії: відставний офіцер без досвіду (або з дуже малим досвідом) цивільної служби та чиновник-недворянин, призначений місцевим урядом і майже не контактуючий з місцевим дворянством. Широке розповсюдження обох типів символізувало посилення негативного ставлення у дворянському середовищі до служби у повітових судах¹⁰.

Обидва типи свідчили про те, що повітовий суддя навіть більшою мірою, ніж раніше, перетворювався на маріонетку місцевої адміністрації. Офіцери без стажу цивільної служби рідко втручалися у судовиробництво. Судді-недворяни, багато з яких до цього служили в повітових судах центрального міста губернії, як правило, були людьми губернатора. Призначені на термін до чергових виборів, вони часто знову обиралися на цю посаду дворянством, яке не могло або не бажало оскаржити кандидатуру губернаторського ставленика.

Пізніше збільшення кількості повітових суддів недворянського походження не означало, що в цих судах формувалася група службовців, що пройшла службу в судових канцеляріях. Дистанція між судьями і канцелярськими чиновниками продовжувала існувати навіть за відсутності суддів-дворян. Судді в цих судах відбиралися не з канцелярського штату, а з чиновників, які займали важливі адміністративні посади в губернії.

В губерніях, де не було дворянства (або було зовсім небагато дворян), ця тенденція була виражена ще сильніше. Але у лівобережних губерніях таке явище не спостерігалось.

Взагалі, до компетенції повітового суду відносилися:

1) кримінальні та цивільні справи осіб всіх станів, окрім купців та міщан, виключаючи справи, що складали предмет відомства або особливих судових місць та установ, або суду другого ступеня (інстанції);

- 2) укладання кріпосних актів у межах та за правилами, що були викладені у Зводі цивільних законів;
- 3) утримання та збереження межових планів та книг;
- 4) розпорядження про введення у володіння нерухомими маєтностями, які знаходилися у повіті, в спадок, за купчими, закладними, дарчими записами та іншими актами.

Ініціатива у порушенні справи не належала повітовому суду. Можна виділити три приводи для порушення справи:

- 1) скарга чи позов приватних осіб або стряпчих (у ХVІІ - першій половині ХІХ ст. - урядовець при губернських прокурорах, який здійснював судовий нагляд у повітах);
- 2) повідомлення іншого суду;
- 3) накази намісницького правління губернії, в якій знаходився суд, палати Генерального або верхнього земського судів.

Повітовому суду було надане право остаточно вирішувати лише незначні цивільні справи, сума позову яких була меншою 25 крб. По інших справах незадоволені його рішенням сторони могли передати їх на розгляд у верхній земський суд.

Одна з функцій повітового суду - це вирішення різного роду земельних суперечок. Наприклад, представники повітового суду повинні були разом з присяжним землеміром оглядати безпосередньо на місці спірні межі, попередивши за шість тижнів про цей огляд як позивача, так і відповідача. Або, якщо хтось у повіті придбає село, то чиновник повітового суду повинен був вивісити оголошення про те, що дане село куплене, вказати покупця і ціну, що була сплачена, а також повідомити про це верхній земський суд.

Виконував повітовий суд також певні нотаріальні функції. Прикладом може служити ситуація, коли дворянська опіка призначала малолітньому сироті дворянського стану опікуна. Опікуни повинні були у присутності секретаря повітового суду та двох свідків-дворян зробити повний опис всього майна. Цей опис у двох екземплярах скріплювався підписами опікунів, секретаря та свідків. Секретар повітового суду в даному випадку спостерігав за об'єктивністю складання опису майна, що й підтверджував своїм підписом.

Апеляційною та ревізійною інстанціями щодо повітового суду був верхній земський суд, а після його ліквідації - палати цивільного та кримінального суду, а на території Малоросії - Генеральний суд (тільки у 1796-1831 рр.).

Указом Олександра І від 9 вересня 1801 р. окрім повітового судді та двох засідателів від дворянства у повітових судах додавалися два засідателя, обраних від поселян¹¹.

Дворянські засідателі займали місця в суді у залежності від кількості балів, набраних на виборах, та брали участь у вирішенні всіх справ повітового суду без виключення. Засідателі від поселян (або сільські засідателі) були присутні на засіданнях лише при вирішенні тих справ, які торкалися цієї верстви населення. Якщо ж у справі фігурували купці чи міщани, то повітовий суд повинен був вирішувати справу спільно з городовим магістратом або ратушею в Загальному Присутстві¹². У випадках, коли повітовий суд вирішував справи гірські, цивільні або кримінальні, по яких проходили колоністи, та справи кримінальні, по яких проходили особи військового, духовного та університетського відомств, то від названих відомств у повітовому суді мусили бути присутніми депутати¹³.

Окрім справ, що відносилися до судової сфери, повітовий суд вирішував певні питання також по поліцейському та так званому казенному управлінню: 1) свідоцтво повітового казначейства; 2) видача ярликів (дозволів) на провезення вина тощо¹⁴.

У законодавчих актах першої половини ХІХ ст. вже зазначалося, що у цивільних справах повітовий суд вирішує самостійно без апеляції справи, які не перевищують 100 крб., а у справах кримінальних справи, за якими підсудні не підлягають позбавленню життя, честі чи торговій казні або справи, за якими підсудні з дворян не підлягають ніякому обмеженню прав свого стану¹⁵. Такими ж вважалися і справи про крадіжки та шахрайство на суму менше 20 крб. (навіть у випадках рецидиву) або справи про крадіжки та шахрайство на суму від 20 до 100 крб., за якими винні підлягають тілесному покаранню. В такому випадку повітовий суд виконує своє рішення, не подаючи його на ревізію в інші інстанції¹⁶.

Право стягнень з повітового суду (як і з інших судових місць) належало виключно губернському правлінню. Навіть у тих випадках, коли питання про незадовільну роботу повітового суду розглядали палати і вони ж виносили рішення про накладання стягнення, остаточний висновок робило губернське правління. Повітовий суд міг оскаржити подібне рішення, подавши скаргу до Сенату (вищої судової інстанції Російської імперії). Якщо виявлялося, що стягнення не відповідало провині, то воно накладалося на того, хто це стягнення визначив (в даному випадку - на губернське правління)¹⁷.

Повітові суди припинили своє існування в результаті проведення судової реформи 1864 р. Реформа проводилася поступово, тому ці суди були скасовані не відразу. 20 листопада 1864 р. з'являються судові устави, які проголошували в державі новий судоустрій. А затверджені імператором ці устави були тільки 19 жовтня 1865 р. Звичайно, нереально було б миттєво ліквідувати старі судові установи, а на їх місці створити нові - всестанові суди, що мали інші структуру та коло повноважень. Тому повітові суди певний час ще продовжували діяти. Так, в указі Курського губернського правління за 1867 р. зазначалося, що "*в Курской губернии упраздняются пять Уездных Судов: Грайворонский, Дмитриевский, Тимский, Новооскольский и Львовский с отнесением их делопроизводства: Грайворонского к Белгородскому, Дмитриевского к Фатежскому, Тимского к Щигровскому, Новооскольского к Корочанскому и Львовского к Рыльскому Уездному Суду*"¹⁸. Кінцевим терміном для передачі справ визначалося 28 лютого 1867 р. Вже через два місяці міністр юстиції Замятнін видав розпорядження ліквідувати ще чотири повітові суди Курської губернії з передачею їх справ "*Обоянского - к Белгородскому, Суджанского и Путивльского - к Рыльскому, а Старооскольского - к Корочанскому уездным судам*"¹⁹. Остаточне закриття названих судів призначалося на 30 квітня 1867 р.

Таким чином, проводилася поступова ліквідація повітових судів по всій імперії. Нагляд за передачею та прийомом справ, що знаходилися у виробництві судів, що ліквідовувалися, покладался на повітових суддів та стряпчих. За цим процесом наглядав губернський прокурор.

До моменту остаточної ліквідації повітові суди продовжували отримувати розпорядження вищих інстанцій, виконувати їх, вирішувати кримінальні та цивільні справи. Окремі повітові суди продовжували працювати до 1868-1869 рр.

¹⁴Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. - М., 1968. - С.134.
Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Законодательство периода расцвета абсолютизма. - Т.5. - М, 1987. - С.179.

³Любавский М.К. История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года. - СПб., 2001. - С. 105.

⁴Уортман Р. С. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - С. 149.

Российское законодательство X-XX веков. - С.207; Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. - Учреждения. - СПб, 1835. - С.212.

⁶Уортман Р. С. Указ.соч. - С. 150.

⁷Харьковские губернские ведомости. - Часть официальная. - № 1. -1861. - 7 января. - С.2. ⁸Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие. 1762-1855 гг. - СПб., 1906. - С.700-701.

⁹Уортман Р. С. Указ. соч. - С. 151. ¹⁰Там же.-С.152.

¹¹Памятники из законов. - Часть пятая. - М., 1807. - С.223.

¹²Свод законов Российской империи... - СПб., 1835. - С.206.

¹³Там же.

¹⁴Там же.-С.206-207.

¹⁵Там же.-С.207-208.

¹⁶Там же.-С.208.

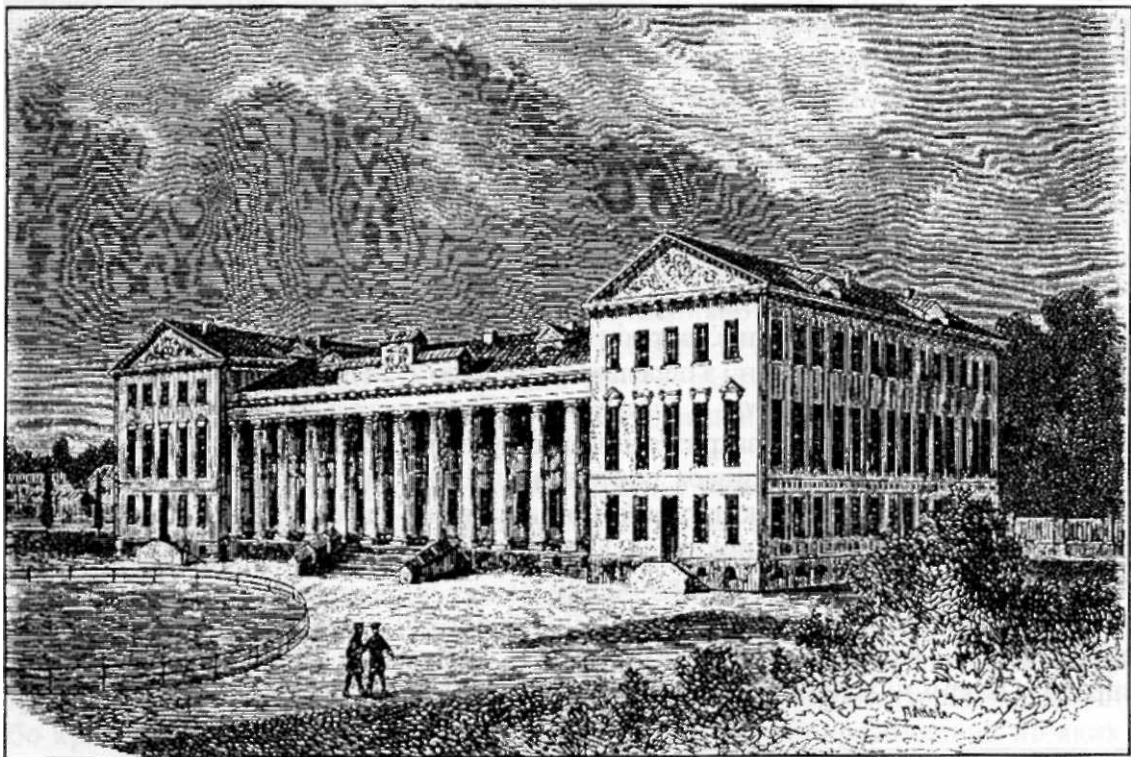
¹⁷Там же.-С.2П.

¹⁸Державний архів Сумської області. - Ф.449. - Оп. 1. - Спр.506. - Арк.2.

¹⁹Там само. - Арк.37.

There are viewed place and evolution of povit courts in legal system of Russian Empire in the end of the XVIII- the first half of the XIX cent. The circle of duties of their activity is depicted.

Отримано 20.08.2006.

Ліцей імені князя Безбородька у ч. Ніжин, де готували майбутніх чиновників для державної служби. Середина ХІХ ст. Нині - Ніжинський державний університет ім. М.В.Гоголя

ПОВІДОМЛЕННЯ**АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ ПРО
ЧАСИ ОКУПАЦІЇ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Більше 60-ти років минуло від того чорного дня, коли нацисти розпочали агресію проти СРСР. Тривалий час документи установ, що діяли під час окупації Сумської області, знаходилися на таємному зберіганні. Нині вони стали доступними для дослідників. Ці матеріали дають уявлення про те, яким був окупаційний режим на території Сумської області.

Гортаючи документи, що залишилися від часів окупації, на перший погляд може здатися, що нацисти прийшли сюди саме господарювати, а не завойовувати. З них майже не зустрічаються свідчення про криваві події, які розгорталися на території нашого краю, а йдеться про мирне життя. Переважна більшість документів - це розпорядження, постанови про методи кращого господарювання на землі, заготівлю продуктів харчування, навчання у школах, культурне життя.

Вже у серпні 1941 р. німецькі війська вступили на землю Сумщини, а 19 жовтня Сумська область була повністю окупована. Два роки тривав окупаційний режим у нашій області. Лише 19 вересня 1943 р. був звільнений її останній населений пункт. Після вторгнення на територію Сумщини гітлерівці розпочали реалізацію своїх планів, згідно з якими передбачалося запровадження нового територіального поділу, адміністративного устрою й організації влади. На початку війни Сумська область складалася з 31 району. Сумщину нова влада передбачала поділити на 8 гебітів (округів) з центрами у Ворожбі, Глухові, Конотопі, Лебедині, Охтирці, Ромнах, Сумах та Шостці. Але цей поділ не був введений.

Сумську область окупанти включили до так званої військової зони, яка цілком перебувала під владою військового командування. Це визначалося близькістю фронту, а також тим, що наша область уже з перших днів війни була охоплена полум'ям партизанської війни.

На захопленій території діяв німецький окупаційний апарат, якому допомагали створені органи місцевого управління. Округами керували гебітскомісари, управління великих міст очолювали штадтскомісари, а невеликих - ортскомісари. *"Зі звільненням України Німецькою Армією вся влада перейшла до рук Німецького Командування, Україна управляється українським народом, але вищий контроль провадять німецькі установи. Власне управління країни українцями вимагає діяльності, порядку та твердих переконань. Передусім повинні бути забезпечені інтереси Німецького війська", -* повідомлялося старостам усіх районів.

На території Сумщини були створені місцеві органи управління, які повністю підпорядковувалися німецькому командуванню: міські, районні, сільські, обштинні управи. На чолі міських і районних управ стояли голови управ, бургомістри керували громадами (общинами), до складу яких входило кілька сіл, а в селах призначалися старости.

Після окупації області нові правителі почали вводити свої порядки. Одразу ж був виданий наказ про введення комендантського часу, згідно з яким населенню заборонялося *"перебувати на вулиці з 18 години вечора до 6 години ранку. Хто*

з 'явиться на вулиці раніше вказаного часу - буде заарештований". Заборонялося також освітлювати кімнати у вечірні години.

Все населення проходило обов'язкову реєстрацію. Старости та бургомістри вели облік людей, реєстрували вибулих і прибулих. Місцевим жителям *"понад 16 років життя"* видавалися тимчасові посвідчення, які вони повинні весь час носити при собі. Це робилося для полегшення нарахування і стягнення податків. Згідно з розпорядженням Головнокомандуючого воєнною областю від 23 жовтня 1941 р. *"кожний працездатний житель є платником подушного податку. Подушний податок стягується для покриття дефіцитів і встановлюється в розмірі 5-ти карбованців у місяць"*.

Для забезпечення нормального життя та праці установ, організацій, управління селами, лікувальної та ветеринарної мережі на 1942 р. був введений подвірний податок з сільського населення. Нарахування подвірного податку проводилося в залежності від кількості працездатних і непрацездатних членів сім'ї у розмірі 100-600 крб. з селянського двору.

Старости сіл і бургомістри відповідали за благонадійність населення на ввіреній їм території, для чого складалися списки жителів. Перший список - *"благонадійних"*, за яких староста міг поручитися, до другого списку заносилися комуністи, кандидати в члени партії, воїни Червоної Армії, активісти, в окремий список вносили євреїв з позначкою *"є"* або іноземців з позначкою

На Сумщині вже через декілька днів після окупації нацисти стали прибирати до рук сільськогосподарську галузь. У постанові Німецького військового командування від 30 грудня 1941 р. зазначалося: *"Зразу зі вступом німецьких військ українське селянство стало по новому працювати"*.

У лютому 1942 р. був введений Закон про новий земельний лад, згідно з яким всі колгоспи були перетворені на громадські господарства. *"Громадське господарство - це переходова форма сільськогосподарського виробництва від більшовицького колективного господарства до нових форм господарювання. Громадські господарства працюють за напрямними німецької влади"*. У цих господарствах робота розцінювалася за трудоднями. Були встановлені норми трудоднів на рік: чоловіки повинні були виробити 150 трудоднів, жінки -100, підлітки та літні люди від 60 років - 30. За небажання працювати у громадському господарстві накладався штраф у розмірі 100 крб. Взагалі податки стягували з усього, штрафи платили за найменшу провину.

Селяни наділялися землею для одноосібного користування і об'єднувалися у хліборобські спіши. Для забезпечення догляду за громадськими господарствами та хліборобськими спілками райони були поділені на дільниці, які мали назву *"опорні пункти"*. Ними керували німецькі офіцери.

Для організації сільськогосподарського виробництва було створене Українське допоміжне сільськогосподарське бюро по Сумській області, в районах діяли районні допоміжні бюро. Сумська обласна контора *"Заготскот"* розпочала свою діяльність за попередньою конструкцією з 1 грудня 1941 р. Вона займалася прийманням усіх видів живності, відгодівлею свиней, організовувала заготівлю кормів для худоби та птиці. У Сумській області під час окупації діяла 31 районна заготівельна контора. Населення окупованої території зобов'язане було виконувати поставки, встановлені органами влади. Плани задачі постійно збільшувалися. Всі розпорядження про постачання сільськогосподарської продукції та тварин обов'язково закінчувалися фразою: *"Зобов'язання по поставках, предписані державою, повинні неухильно"*

виконуватися, і той, хто буде саботувати їх виконання, буде покараний, а продукція буде вилучена примусово".

Після вторгнення нацистів на територію нашої області всі ріки, озера, ліси і поля "з їхніми індустріальними підприємствами, живим і мертвим реманентом" були проголошені "власністю німецької держави". Рибальством займалися лише спеціальні товариства, яким конторою "Заготскот" був встановлений план заготівлі риби. Полювати дозволялося лише німецьким військовим. "Населення може користуватися в лісі лише відкритими громадськими шляхами".

Складовою частиною діяльності окупаційного режиму була політика примусової праці. Вже у листопаді 1941 р., з метою виявлення наявності робочої сили, при комендатурах поліції у містах утворювалися Управління робочої сили, які керували біржами праці. Всі громадяни віком від 18 до 50 років були зобов'язані зареєструватися при дільничних конторах біржі праці, одержати робочу картку і щодня відмічатися в конторі до одержання постійної роботи. За ухилення від реєстрації та роботи жорстоко карали.

Окупаційна влада проводила набір робочої сили для праці у Німеччині. Була розгорнута пропагандистська кампанія з метою організації масового добровільного виїзду. Агітатори намагалися спокусити людей принадами всіляких благ, що начебто очікують їх у Німеччині: високими заробітками, кращими умовами праці та відпочинку, набуттям цінних спеціальностей і кваліфікації. Старостам і бургомістрам давали заявку на кількість людей, яких потрібно було відправити на роботу. Направленню до Німеччини підлягали всі працездатні чоловіки і жінки віком від 15 до 50 років. Коїш ж не було бажаючих добровільно їхати на роботу, застосовувалися примусові методи: конфіскація майна, худоби, арешт, розстріл. Накази та розпорядження про вербування робітників обов'язково закінчувалися так: *"До осіб, які не будуть підкорятися та відмовляться від вербовки, треба буде вжити заходи, які вказані в наказі комендатури, а саме: відбирання всіх харчових продуктів у цілого сімейства, грошовий штраф батьків та позбавлення права на одержання землі"*. Рекомендувалося у виділених для поїздки в Німеччину осіб одразу ж відбирати паспорти або відповідні документи. *"Піклувалася"* нова влада і про сім'ї робітників, які виїхали до Німеччини. Вони мали право одержувати щомісячну грошову допомогу в розмірі 130 крб. (з адміністративного розпорядження).

Для забезпечення спокою на окупованій території створювалися каральні органи, поліцейські формування. *"Поняття "міліція" походить від комуністичних часів і тому його не треба вживати ні письмово, ні усно"*. Замість неї для охорони порядку створювалася караульна служба та допоміжна поліція. Каральним органом була також охоронна поліція, яка підлягала міським і польовим комендатурам і контролювала в'язниці і табори. При прийомі молоді в охоронну поліцію ставилися такі вимоги: зріст не менше 1,65 м, здорові і сильні, гарний характер і бездоганне минуле. Всі чоловіки від 17 до 30 років підлягали перевірці щодо здатності їх для служби у допоміжних загонах німецької армії *"Тіві"*. Допущені до служби місцеві жителі постійно перевірялися таємною поліцією чи службою безпеки і завжди перебували під контролем.

Перетворюючи економіку Сумщини та й всієї України на додаток німецької промисловості, окупанти і не збиралися відбудовувати великі заводи. Робилися спроби пуску лише тих підприємств, які були потрібні для ремонту воєнної техніки або були пов'язані з видобуванням сировини, виробництвом напівфабрикатів та харчових продуктів. Підприємства, які не були евакуйовані, перелаштовувалися на випуск

продукції для німецької армії. На всіх промислових підприємствах був встановлений восьмигодинний робочий день, а в суботу - на дві години коротший. Робота починалася о 7-й годині і тривала до 16-ї години за офіційним берлінським часом. Наглядали за роботою підприємства німецькі фахівці. З українського боку призначався управляючий виробництвом, допомагав йому виробничий староста, який був ніби посередником між керівником підприємства і штатом трудящих. Всі підприємства області підпорядковувалися німецькому командуванню, були переведені на воєнний лад. Вся харчова, переробна промисловість працювала на потреби німецької армії.

Під час окупації не припинялася робота шкіл. За проведенням освітньої роботи серед молоді слідувала обласна організація *"Просвіта"*, в районах діяли районні відділи пропаганди і просвіти. Всі діти шкільного віку повинні були відвідувати школу: навчання у школах дітей віком 7-11 років було обов'язковим. На батьків, діти яких не ходили на заняття без поважних причин, накладався штраф до 300 крб. За розпорядженням ортскомендатури від 10 жовтня 1942 р. влаштовувалися п'ятикласні елементарні школи *"із всякого роду спеціальностей"*, де вивчалися історія, географія, релігія. Були вказівки від німецького керівництва про створення спеціальних шкіл і залучення до них молоді. Час від часу видавалися нові розпорядження про тимчасову заборону викладання Закону Божого, історії та географії в початкових школах і гімназіях, про введення релігійно-морального навчання по одній годині на тиждень у 5-10-х класах, про відведення більшої кількості годин на викладання німецької мови замість інших іноземних.

За розпорядженням німецької влади у культосвітніх закладах вилучалася радянська політична література. За невиконання цього розпорядження встановлювався штраф 5000 крб. Зібрані книжки використовувалися як писальний папір, для обгортання, виготовлення пакетів для ліків тощо.

У період німецької окупації в області працювали музеї, бібліотеки, історичні архіви, друкувалися газети. /Для розваг німецького війська у грудні 1941 р. було вирішено організувати у м.Ромни музично-драматичний театр, взявши за основу такого театру місцеву капелу ім.Леонтовича і об'єднавши всі мистецькі сили, що досі окремо працювали у Ромнах. У театрі ставилися вистави українських драматургів: оперета *"Сорочинський ярмарок"* М.Старицького, опера *"Наталка-Полтавка"* І.Котляревського, комедія *"Шельменко-денщик"* Г.Квітки-Основ'яненка, виступав хор ім.Леонтовича з українським репертуаром. У Сумах під час окупації діяв Сумський український музично-драматичний театр, виходила газета *"Сумський вісник"*.

У Державному архіві Сумської області збереглися документи цього періоду, які охоплюють 355 фондів у кількості 9020 одиниць зберігання. Це фонди органів влади, поліції; фінансово-податкових установ та банків; органів управління промисловістю; установ та закладів сільського, лісового, водного господарства; кооперативних, торговельних і заготівельних організацій; установ охорони здоров'я, фармації, соціального забезпечення; закладів освіти, пропаганди, інформації тощо.

МАРЧЕНКОВА, головний спеціаліст
Державного архіву Сумської області

ПРО АНОТОВАНІ РЕЄСТРИ ОПИСІВ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Державний архів Сумської області протягом тривалого часу працював над створенням системи науково-довідкового апарату, до якої увійшли путівник, каталоги, покажчики, огляди та інш. Проте в них відображені не всі фонди. Анотований реєстр описів фондів - це вперше створений архівний довідник, де описування документів здійснено нарівні архівного опису.

В умовах інформаційного суспільства архіви повинні не тільки забезпечити користувачам доступ до документів через читальні зали, але і надати якомога повну інформацію про склад і зміст архівних документів через комплекс науково-довідкових засобів. Саме тому Держкомархів України прийняв програму *"Архівні зібрання України"*, в рамках якої розпочалося укладання анотованих реєстрів описів.

Працівниками Державного архіву Сумської області створено в електронному вигляді анотований реєстр описів фондів, який дає вичерпне уявлення про склад та зміст усіх документів архіву. Характеристики фондів налічують: номер, назву, обсяг фонду, крайні дати документів та існування фондоутворювача; анотацію справ - інформацію про склад та зміст документів. Основні групи документів у реєстрі подані у порядку їх важливості.

Анотовано описи 894 фондів установ, організацій та підприємств періоду до 1917 року. Документальні матеріали відображають діяльність місцевих органів влади та управління; органів поліції, суду і прокуратури; військово-адміністративних установ; органів міського, земського і станового самоврядування; установ сільського управління; фінансових і митних установ, банків; органів статистичного обліку, землевпорядкування, державного майна, шляхів сполучення, будівництва; розвиток промислових і сільськогосподарських підприємств, організацій та об'єднань; органів народної освіти, навчальних закладів; громадських і благодійних організацій; релігійних громад. Найдавніший документ датовано 1710 р.

У роки Другої світової війни непоправних втрат завдано документальній базі дореволюційної доби. Підпорядкованість архіву НКВС суттєво вплинула на визначення фондів, які підлягали евакуації. Це документи фондів, які з точки зору силових структур того часу мали оперативно-розшуковий характер. Не були евакуйовані документи XVII-XIX ст. Більшість документів з фондів Конотопського та Роменського філіалів були знищені під час відступу Червоної Армії або німецькою окупаційною владою. За роки окупації втрачено 726405 одиниць зберігання, у тому числі 253272 од. зб. Сумського обласного архіву, 70 тис. од. зб. його Конотопської філії, а документальна база Глухівської філії, крім евакуйованих документів, була знищена повністю.

Описові статті у реєстрі розміщені у порядку зростання номерів фондів. До анотованого реєстру додається науково-довідковий апарат у вигляді покажчика фондів, побудованого за галузевим принципом.

Анотований реєстр описів фондів Державного архіву Сумської області дореволюційної доби є другим томом виданого раніше путівника ДАСО. У наступних томах буде подано анотований реєстр описів фондів після 1917 р., в тому числі і фондів, що утворилися за часів незалежної України, а також фондів партійних органів і громадських організацій.

Реєстр уклали співробітники Державного архіву Сумської області Ю.О.Олійник (керівник групи), С.Г.Вдовенко, Л.І.Євстаф'єва, О.М.Росторгуєва, Л.М.Шевчук. У роботі над реєстром також брали участь О.В.Андрюшенко, Л.М.Гричановська та Г.В.Шевельова.

Завершена робота і над складанням в електронному вигляді анотованого реєстру фондів колишнього архіву Сумського обкому Компартії України, що розпочав свою діяльність у 1939 р., зі створенням Сумської області. Згідно з Указом Президії Верховної Ради України *"Про передачу архівів Компартії України в підпорядкування Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України"* від 27 серпня 1991 р. №144-ХІІ, наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 28 серпня 1991 р. №36, а також розпорядженням виконавчого комітету Сумської обласної Ради народних депутатів від 19 вересня 1991 р. №154-р архів Сумського обкому Компартії України був ліквідований з передачею 2783 фондів, 218309 од. зб. Державному архіву Сумської області. Упродовж десятиліть доступ до цих документів був вкрай обмежений.

Анотований реєстр описів фондів колишнього архіву Сумського обкому Компартії України характеризує склад та зміст документів партійних і комсомольських організацій області. Анотовано описи 1428 фондів.

Історія колишнього Сумського партійного архіву тісно пов'язана з історією архівних установ КПУ в Україні. Історичний шлях партійних організацій Сумщини висвітлюється у документах 1918-1991 рр.

Документи партійного архіву - це фонди окружних, обласного, повітових, волосних, міських, районних комітетів КПУ, первинних партійних організацій різних установ, підприємств і організацій, а також організацій ЛКСМУ всіх рівнів. Вони містять відомості про становлення радянської влади, опір селян колективізації сільського господарства, боротьбу з представниками інших партій, репресії щодо членів КПУ у 1930-1950-х роках та їх реабілітацію, підпільний і партизанський рух на Сумщині у 1941-1943 рр., післявоєнну відбудову народного господарства, роль партійних організацій у політичному, економічному, культурному житті області 1970 - першої половини 1980-х років, створення та діяльність нових громадських об'єднань, рухів, політичних партій наприкінці 80-х - на початку 90-х років.

Анотований реєстр описів фондів партійних органів і організацій Державного архіву Сумської області є четвертим (останнім) томом путівника.

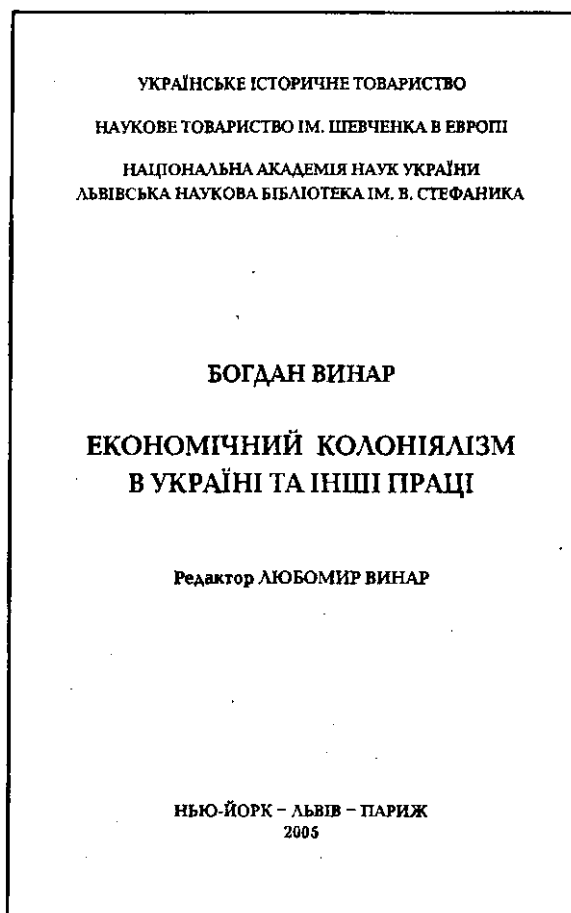
Упорядники реєстру: Ю.О.Олійник (керівник групи), Л.М.Гричановська, О.М.Росторгуєва та Л.М.Шевчук.

ГРИЧАНОВСЬКА Л.М.

РЕЦЕНЗІЇ. БІБЛІОГРАФІЯ **Винар****Богдан**

Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське історичне товариство, Наукове товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ред. Любомир Винар. - Нью-Йорк-Париж-Львів, 2005. - 476 с.

В умовах радикальних економічних перетворень в Україні набуває важливого значення вивчення внеску вчених української еміграції і діаспори у справу дослідження економічної історії і різних аспектів розвитку економіки України, у світову економічну науку взагалі.

Саме цьому присвячена збірка наукових праць відомого українського економіста Богдана Степана Винара. До неї увійшли дослідження, опубліковані в різний час у фахових журналах та окремими виданнями в Європі і США. У них розглядаються різні аспекти економічної експлуатації України, розвитку українсько-російських економічних відносин, економічної думки періоду Київської Русі, проаналізовано дослідження з економіки України, здійснені в еміграції тощо.

Вихід цієї збірки в Україні є актуальним, незважаючи на те, що праці були написані у другій половині ХХ ст. Вони і сьогодні не втратили свого наукового значення. У книзі повністю збережено правопис та бібліографію автора.

Розпочинається збірка зі вступу (с.7-9), написаного відомим українським істориком Аркадієм Жуковським. У ньому подані стисла біографія і досягнення Б.Винара у галузі економічної науки і бібліотечної справи. Зауважимо, що вчений був першим серед українців деканом факультету американського університету, співзасновником Українського історичного товариства, засновником престижного видавництва *"Libraries Unlimited"*, членом редколегії журналу *"Український історик"*, автором і редактором багатьох університетських підручників і довідників тощо.

У передмові *"Від автора"* (с. 10-12) Б.Винар пояснює причини зацікавлення економічними студіями й обґрунтовує видання цієї збірки.

У першій роботі вченого *"Економічний колоніалізм в Україні"* (с. 13-142) йдеться про складні економічні процеси, що відбувалися в Україні протягом майже двох століть, починаючи з кінця ХVІІІ ст. і до 60-х років ХХ ст. Автор проаналізував роль і місце народного господарства України в економічних системах царської Росії і СРСР (20-50-ті роки ХХ ст.). На широкому фактичному і статистичному матеріалі показана політика царського уряду щодо використання господарського комплексу України для модернізації економіки Росії.

Вчений звернув увагу на особливості економічних взаємовідносин українських державних утворень і радянської Росії у 1917-1920 рр. та позицію більшовицьких лідерів щодо використання сільськогосподарського потенціалу України для ліквідації продовольчої кризи в Росії.

Б.Винар охарактеризував малодосліджену на той час проблему - дискусію між економістами (академік К.Воблій, Г.Кривченко), істориками (О.Оглоблін, М.Слабченко), державними функціонерами (В.Введенський) УСРР та керівниками загальносоюзних установ і відомств щодо розподілу бюджету в умовах планової економіки, питання переорієнтації *"советського промислу обличчям на схід"*, що вимагало підпорядкування і централізації народногосподарських комплексів союзних республік, а особливо України з її високим рівнем розвитку промисловості (с.64). Вчений доводить тяглість дореволюційної економічної політики щодо України і в умовах становлення радянської планової економіки.

Другою ґрунтовною роботою Б.Винара є праця *"Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964)"* (с. 143-275), що була опублікована окремою книгою 1965 р. у Мюнхені. Автор охарактеризував діяльність українських емігрантських інституцій, вищих шкіл, окремих вчених на ниві економічної науки. Проаналізовано доробок економістів-емігрантів, які жили в Австрії, Великобританії, Франції, Швейцарії. Проте особливу увагу він звернув на Чехословаччину, де знаходився найбільший осередок української еміграції міжвоєнного періоду, діяли Український вільний університет, Українська господарська академія, Український винщий педагогічний інститут ім.М. Драгоманова, Український технічно-господарський інститут, Український інститут громадознавства (пізніше - Український соціологічний інститут). Відзначено доробок таких науковців, як С.Бородаєвський, В.Доманицький, Б.Мартос, К.Мацієвич, О.Одарченко, К.Осауленко, Р.Диминський, В.Садовський, В.Тимошенко, Л.Шрамчеико, Ф.Щербината інш.

Крім характеристики економічних дослідів в українських установах та вищих школах, Б.Винар проаналізував досягнення дослідників і по окремих галузях

економічної науки. Праці В.Тимошенка з господарської конкуренції і кон'юнктури, С.Бородаєвського з кооперації, Ф.Щербини зі статистики вчений відносив до найкращих у світі на той час.

Б.Винар охарактеризував студії українських економістів у Німеччині в 1919-1944 рр., зокрема таких співробітників Українського наукового інституту в Берліні, як Х.Лебідь-Юрчик, Д.Оляничин, Р.Димінський. У виданнях інституту публікувалися праці В.Кубійовича, О.Одарченка, В.Тимошенка. Вчений подає також інформацію і про дослідження економіки України німецькими авторами.

У Польщі Б.Винар відзначив економічні студії українських вчених, які працювали в Українському економічному бюро (1933-1938), Українському науковому інституті у Варшаві. Серед них - Л.Биковський, Є.Гловінський, В.Іванис, Б.Іваницький, В.Кубійович, Ю.Липа, Л.Лукаsevич, К.Мацієвич, Т.Олесеvич, В.Садovський, І.Фещенко-Чопівський, Є.Чехович, І.Шовгенів та інші.

У 1945-1965 рр. у Західній Німеччині (ФРН) діяли організації і вищі школи, що займалися й економічними дослідженнями. Це, насамперед, Наукове товариство ім.Шевченка, Українська вільна академія наук, Українська висока економічна школа, Український технічно-господарський інститут, Український вільний університет, Інститут вивчення СРСР. Вчений визначив досягнення і головні пріоритети у студіях як окремих економістів, так і установ та вищих шкіл в цілому.

Чимало уваги Б.Винар приділив дослідженням українських науковців, які проживали у США (1945-1965). Подано інформацію про українські періодичні видання, що висвітлювали економічну тематику, діяльність окремих українських інституцій на ниві економічних досліджень, зокрема відділу Наукового товариства ім.Шевченка, Української вільної академії наук, видавництва, що друкували книги відповідної тематики. Позитивним моментом дослідження Б.Винара є те, що він виділив спеціальний розділ про бібліографію праць окремих, відомих на Заході українських економістів. Це - В.Тимошенко, І.Витанович, К.Кононенко, М.Чировський, В.Голубничий, З.Мельник, В.Бандера, І.Коропечський та інші. Вчений охарактеризував і дослідження з економіки України американських науковців.

Третя робота *"Сучасний стан економічної науки на Україні"* (с.274-295) присвячена аналізу стану економічної науки, розвитку економічної освіти, пріоритетним напрямкам економічних досліджень в УРСР, зокрема у галузі політекономії, теоретичних засад радянської економіки, історії економічної думки, вивчення стану народного господарства.

У четвертій праці *"До питання історичного дослідження розвитку економічної думки"* (с.296-321) йдеться про дослідження в УРСР історії вітчизняної економічної думки, аналізується література з цієї тематики, узагальнюється історіографія економічної історії, уточнюється її періодизація.

Про широту і різнобічність наукових уподобань Б.Винара свідчить його ґрунтовна робота *"Розвиток економічної думки в Київській Русі"* (с.322-436), що була вперше опублікована на сторінках журналу *"Український історик"* у 1971-1974 рр. Вчений охарактеризував особливості суспільно-економічних відносин, соціальної структури, розвитку сільського господарства у Київській Русі, проаналізував історіографію проблеми та історичні джерела, акцентував увагу на дослідженні різних сторін сільськогосподарського виробництва. Це - система землеробства, знаряддя праці, види сільськогосподарських культур, збір врожаю, форми землеволодіння, питання сільськогосподарської політики тощо.

Останньою у збірнику є робота *"До питання українсько-російських економічних взаємин"* (с.437-457), що є переробленим і скороченим варіантом окремого розділу зазначеної вище праці *"Економічний колоніалізм в Україні"*, а саме: *"Народне господарство України в економічній системі СРСР"*. Автор акцентував увагу на позиції радянського центрального керівництва щодо використання потенціалу союзних республік, а особливо України, у справі модернізації економіки СРСР на сході, тобто в Російській Федерації.

Наприкінці збірника подано іменний покажчик, що розширює інформативну базу роботи, та редакційні примітки, де вказано джерела передруку вміщених у рецензованому збірнику праць Б.Винара.

В цілому збірник наукових праць відомого вченого дає можливість дослідникам ознайомитися з нетрадиційним для радянського і частково -пострадянського періодів підходом до вивчення вітчизняної економічної думки. Позитивним моментом книги є характеристика автором доробку українських економістів, які через політичні обставини змушені були емігрувати і на праці яких в СРСР було накладено табу. Для сучасних дослідників економічної тематики історії України відкриваються нові напрямки досліджень, які передбачають опрацювання творчої спадщини представників української еміграції і діаспори.

Разом з тим слід звернути увагу, скоріше видавців ніж автора, на певні недоліки книги. Так, кінець останнього речення на сторінці 171 повторюється і на наступній сторінці. На сторінці 204 в останньому абзаці, де йдеться про Гловінського, замість літери "С" що означає ім'я Євген, вказана літера "С". Окремі факти, подані Б.Винаром, потребують уточнення. Першою працею Сергія Бородаєвського була не магістерська робота французькою мовою *"Credit populaire en Russie"*, що вийшла 1900 р. у Парижі до I Міжнародного конгресу з питань дрібного (народного) кредиту, а стаття *"Незаконнорожденные в крестьянской семье"*, опублікована у журналі *"Русское богатство"* (1898, №10, с.235-251). До речі, 1900 р. у Петербурзі вийшла у світ брошура С.Бородаєвського *"Где достать ремесленнику денег на хозяйственные расходы"*.

Незважаючи на ці зауваження, збірник наукових праць знаного у світі вченого Богдана Степана Винара, безумовно, є потрібним і корисним не тільки економістам та історикам. Він заслуговує на увагу широкої читацької аудиторії, дає можливість пізнати нові, до цього невідомі віхи розвитку української економічної думки, повернути імена наших славних співвітчизників, які і в еміграції працювали на славу України.

ВЖВЛАСЕНКО

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ І КНИГА "РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ"

Напередодні 80-річного ювілею Державного архіву Сумської області (ДАСО) побачила світ перша з трьох книг Сумського тому Всеукраїнської науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". У книзі використані документальні матеріали різних державних і архівів України, в тому числі центральних, друкованих наукових історичних збірок і періодичних видань, інших джерел. Але, заради об'єктивності, слід сказати: основною джерельною базою книги були документи ДАСО.

За постійного сприяння фахівців архіву нам вдалося хоча б стисло, але різнобічно висвітлити у книзі історію політичних репресій у нашому краї з 1919 року до половини 1980-х років. Документи архіву дозволили відтворити спрямованість і масштаби утисків прав і свобод громадян, простежити зміст діяльності у цьому напрямку місцевих органів державного управління, методи роботи каральних органів, характер звину

вачень людей, з'ясувати деякі регіональні особливості політичних репресій в їх різних формах, включаючи позбавлення волі або життя, переселення у примусовому порядку до іншої місцевості, вислання за межі України, заслання у далекі райони СРСР.

У вступній статті до тому "Реабілітовані історією" (с.9-44 першої книги) ми намагалися оприлюднити, більш-менш систематизовано, документальні відомості про червоний терор і діяльність військово-революційних комітетів. Аграрний характер нашого регіону обумовив спрямування "караючого меча революції" насамперед, проти селянства, в першу чергу заможного, яке виявляло невдоволення існуючим ладом (кінець 1920-х - початок 1930-х років). Це також знайшло відображення на сторінках книги.

У статті наводяться матеріали про роботу надзвичайних комісій по лінії "біла контрреволюція", відділів ДПУ з переслідування політичних партій (1920-ті роки) та чистки партійного і радянського апаратів (перша половина 1930-х років), органів НКВС - по лінії "політично-неблагонадійний елемент" (в основному, 1937-1938 рр.). Значний масив документів ДАСО використано при висвітленні репресій працівників промисловості і сфери обслуговування, інтелігенції, військовослужбовців, священнослужителів і самої церкви.

Поширеним явищем на Сумщині було створення шляхом фальсифікації різних так званих контрреволюційних (повстанських, терористичних, куркульських)

РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

У ТРЬОХ КНИГАХ

Книга перша

ОБЛАСНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Редакційно-видавничу група книг
"Реабілітовані історією. Сумська область", 2005.

угруповань, звинувачення громадян в участі в "Союзі хліборобів-власників", "Спілці визволення України" та в інших антирадянських, націоналістичних організаціях.

Із 58 документів розділу "Мовою документів" першої книги "Реабілітовані історією" (с.47-122) більше половини - 34 документи - належать Держархіву області. Серед них - протоколи засідання президії Конотопського повітвиконкому про виселення поміщиків з їх маєтків і сходу громадян с.Слоут Глухівського повіту про накладання на селян контрибуції (1920 р., с.52-54), директива Чернігівської губкомісії по вилученню цінностей із церков (1922 р., с.56), зведені відомості про мешканців м.Суми, яких позбавлено виборчих прав (1927-1928 рр., с.59), доповідна записка уповноваженого Харківського окрввідділу ДНУ" по Великописарівському району про заворушення в с.Вільне (1930 р., с.69-71), відомості про розкуркулення в Улянівському районі (1930 р., с.73) і про виселення жителів області за ухилення від трудової діяльності в сільському господарстві (1948р.,с.96)таінш.

У банку даних (картотеці) Сумського тому є відомості про майже 20 тисяч репресованих за політичними мотивами земляків, в тому числі понад 15 тисяч - судовими і позасудовими органами та близько 5 тисяч адміністративно покараних місцевою владою. Основне джерело формування картотеки - справи фонду Р-7641 ДАСО. Це слідчі справи репресованих у позасудовому порядку - "двійками", "трійками", особливими нарадами.

Нами досліджено майже 6,3 тисячі справ згаданого фонду. У першій книзі, "присвяченій", в основному, лише трьом містам (Суми, Глухів і Конотоп) і п'яти районам (Білопільський, Буринський, Великописарівський, Глухівський і Конотопський), за документами ДАСО опубліковано 3021 біографічну довідку про репресованих (реабілітованих) - більше половини від загальної кількості (5965) таких довідок у книзі. До речі, у книзі (с.464) є довідка про наукового працівника Глухівського держархіву Москаленка П.В., якого у серпні 1941 р. за антирадянську пропаганду і агітацію Сумським обласним судом засуджено до позбавлення волі на 10 років. У третій книзі буде довідка про старшого наукового співробітника Роменського держархіву Росинського М.О., якого у листопаді 1939 р. за участь у так званій сіоністській організації та антирадянську діяльність особливою нарадою при НКВС СРСР позбавлено волі на 5 років.

Для редакційно-видавничої групи в архіві створені найсприятливіші умови користування його науково-інформаційними довідниками, політичною, історичною та краєзнавчою літературою, документальні відомості з яких використовуються у текстах книги. Історична довідка "Сумщина" (с.5) та схема адміністративно-територіального поділу 1919-1939 рр. в сучасних межах області (с.727, 728) побудовані за матеріалами довідника "Сумщина від давнини до сьогодення" (упорядник Л.А.Покидченко). Нашими настільними посібниками стали путівник "Державний архів Сумської області" та сім описів архівного фонду Р-7641.

З урахуванням ролі і місця державного архіву у створенні книги "Реабілітовані історією. Сумська область" його можна справедливо вважати, образно кажучи, колективним співавтором.

РУБАНОВ ОМ,
керівник редакційно-видавничої групи
книги "Реабілітовані історією. Сумська
область"

**ПРО ВИДАННЯ ЗБІРНИКА ДОКУМЕНТІВ
"ГОЛОДОМОР 1932-1933 РОКІВ НА СУМЩИНІ"**

Державним архівом Сумської області спільно з видавництвом "Ярославна" за сприяння облдержадміністрації та обласної ради, обласної громадської організації "Меморіал", народного депутата Л.Танюка видано збірник документів "Голодомор 1932-1933 років на Сумщині". Рецензенти збірника - кандидати історичних наук В.Власенко та В.Нестеренко.

Історія голодомору 1932-1933 рр., незважаючи на її актуальність, досліджена недостатньо. Тривале замовчування голодомору негативно відбилося на стані збереження першоджерел.

Держархівом області ще в 1993 р. було розпочато роботу з виявлення документів про голодомор. З часом було написано нарис, складено перелік документів і фондів. Всі ці матеріали вирішено було узагальнити у збірнику, доповнити їх документами та видати масовим тиражем.

В результаті копіткої роботи вдалося виявити більше 400 документів, що висвітлюють причини, перебіг та наслідки голоду. Оскільки багато документів про трагедію було знищено, загальні відомості взагалі не склались, тому документи збереглися фрагментарно, не всі райони Сумщини представлені однаково.

У збірнику використані матеріали райкомів КП(б)У, райвиконкомів, колгоспів, сільрад, комітетів незаможних селян, судів, робітничо-селянських інспекцій, прокуратур, газет. Це - постанови, директивні листи, документи про виконання плану хлібозаготівлі, репресивні дії, політичні настрої селян, заяви про надання продовольчої допомоги, що датуються 1931 -1933 рр. Велике емоційне забарвлення мають спогади очевидців голодомору, зібрані архівістами, викладачами, студентами та учнями шкіл.

Збірник складається з передмови, нарис-огляду "Мені й тепер чується глухий стогін вмираючих безвинних добрих людей...", трьох частин, довідкового апарату. І частина - це документи з історії голодомору 1932-1933 рр. II частина - спогади про голодомор, зібрані протягом 1989-2003 рр. III частина - ілюстративні матеріали. Довідковий апарат містить тематичний перелік документів "Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині", список фондів та друкованих джерел, що налічують інформацію про трагедію, перелік офіційних документів про вшанування пам'яті жертв голодомору, переліки документів, список скорочень, коментарі, географічний та іменний покажчики.

ПОКИДЧЕНКО Л.А.

* *

В серии *"Харьковская старина"* (основана в 2005 г.) увидел свет сборник работ Г.Ф.Квитки *"Харьков и уездные города"* (Х.: Мачулин, 2005. - 192 с).

В книге известного украинского писателя конца XVIII - начала XIX вв. собраны очерки, новеллы, статьи по истории Харькова и Слобожанщины. Представленные произведения никогда прежде не публиковались отдельным изданием под одной обложкой.

Не являясь по сути научным документом, исторические материалы призваны обратить читателя к специальной литературе. Их можно назвать пропагандистско-краеведческими работами в хорошем смысле слова.

В настоящее издание вошла только часть произведений Г.Ф.Квитки, написанных им о Харькове и Слобожанщине. Планируется публикация и других его работ.

Книга рассчитана на историков, краеведов и всех интересующихся историческим прошлым Слобожанщины.

В этой же серии опубликована работа Л.И.Мачулина *"История тюремного Харькова (1668-1917гг.)"* (Х.: Мачулин, 2005. - 208 с; илл.).

Книга известного харьковского журналиста посвящена практически неизвестной истории становления харьковской тюрьмы. Автор прослеживает ее функционирование со второй половины XVII до начала XX в. и доказывает, что за весь этот период в Харькове было построено всего пять тюремных зданий.

Иллюстрируя свое исследование примерами из истории преступлений и наказаний в таких государствах, как Киевская Русь, Московское царство, Российская империя, СССР, автор делает вывод о практически неизменной славянской ментальности на протяжении X-XX вв.

Живо описанные ситуации из жизни первых тюремных "сидельцев", городничих, полицмейстеров, фальшивомонетчиков, губернаторов делают книгу интересной для массового читателя.

* * *

Побачила світ книга І.Б.Матяш та Ю.Ю.Мушки *"Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи"* (К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. - 400 с). Цим виданням відкрито нову серію - Бібліотека наукового щорічника *"Україна дипломатична"*, в якій буде представлено дослідження, монографії, збірники документів з історії та сьогодення української дипломатії.

Видання містить нарис діяльності першого українського дипломатичного представництва в Угорщині - Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині (1919-1924 рр.), тексти спогадів українських діячів та архівні документи, пов'язані з діяльністю місії, більшість яких публікується вперше, а також стислі біографії перших українських послів в Угорщині.

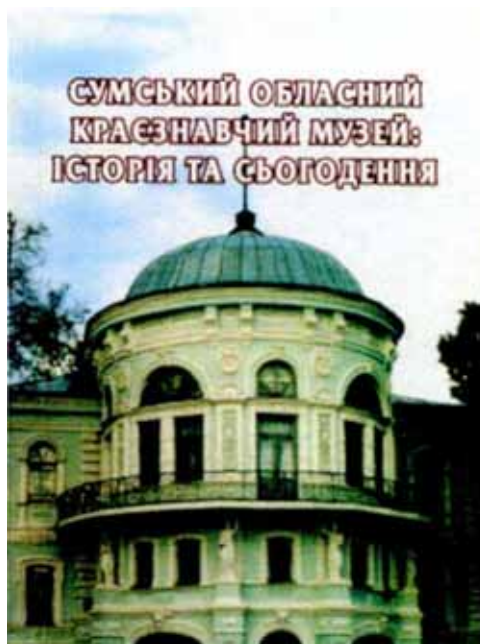
Для науковців, аспірантів, студентів та всіх, хто цікавиться історією дипломатії.

Вийшов друком збірник наукових статей *"Сумський обласний краєзнавчий музей: історія та сьогодення (Науковий збірник)"* (Суми: Видавництво "МакДен", 2005. - 184 с).

Збірник присвячений 85-річчю заснування Сумського обласного краєзнавчого музею. У ньому вміщені статті та повідомлення співробітників музею, науковців та краєзнавців Сумщини.

Джерельною базою для більшості статей, що стосуються історії створення музею, археології, етнографії, видатних людей, пов'язаних з краєм, стали маловідомі матеріали з фондів, архіву та наукової бібліотеки музею.

Видання розраховане на істориків, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

*

*

Побачило світ науково-інформаційне видання С.І.Ріяко та Л.М.Юдіної *"Перегортаючи сторінки історії... До 125-річчя Державного архіву Харківської області"* (Х.: Райдер, 2005. - 56 с; іл.).

У виданні, написаному на основі архівних матеріалів та друкованих видань, представлено історію одного з найстаріших архівів України - Державного архіву Харківської області, який зберігає документальні матеріали Слобідського краю періоду 1739-2005 рр.

У ньому розкрито основні історичні етапи діяльності архіву: процеси становлення, реорганізації та сучасність; визначена роль архіву та архівістів у збереженні, поповненні та використанні документальної спадщини.

Для науковців, архівістів, краєзнавців, студентів та тих, хто цікавиться історією архівної справи.

* * *

Видано *"Словник-довідник з історії"* Г.К.Базильчука (К.: МАУП, 2005. - 368 с). Видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України (лист №14/182-396 від 04.03.04).

Пропонований довідник інтегрував у собі поняття й терміни, персоналі і хронологію вітчизняної та всесвітньої історії. Він містить необхідний мінімум, яким повинні володіти учні-старшокласники, абітурієнти та студенти вищих закладів освіти І-ІІ рівнів акредитації. За змістом вміщеного у словнику матеріалу його можна вважати універсальним. Тому посібник є дієвим інструментом у викладанні історії України та всесвітньої історії, а також у підготовці до державної атестації та вступу до вищих навчальних закладів.

Для учнів-старшокласників загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів вищих закладів освіти І-ІІ рівнів акредитації, вчителів, а також усіх, хто цікавиться історією.

* *

Увидело свет учебное пособие А. А. Чубура *"Основы антропологии"* (Брянск: Центр компьютерного обучения, 2005. - 96 с).

Настоящее издание освещает следующий комплекс вопросов: понятие антропологии; ее место в системе наук и практике; история взглядов на антропогенез; история развития антропологического знания; эволюция приматов; ранние гоминиды: древнейший палеолит; архантропы и пале-антропы: ранний палеолит; неоантропы: верхний палеолит; палеолит Подесенья; онтогенез человека; морфология и конституциология человека; культурная и социокультурная антропология; социальная антропология: потребности и деятельность человека.

Часть материалов в предлагаемом пособии ориентирована на местные реалии (территорию Брянской области), что делает их более живыми, интересными и доступными.

Издание ориентировано на студентов исторических специальностей и всех, кто интересуется проблемами происхождения и развития человека.

* * *

Вийшло друком навчальне видання Д.В.Табачника *"Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990рр.)"* (Навчальний посібник. - К.: Либідь, 2006. - 768 с; іл.).

У посібнику викладається історія розвитку української дипломатії в контексті політичних біографій і діяльності на міжнародній арені керівників зовнішньополітичних відомств України від 1917 до 1990 р. Досліджується дипломатична активність урядів державних утворень, що діяли на українській території у згаданий період -Центральної Ради, Директорії, Народного Секретаріату, Раднаркому, Державного Секретаріату ЗУНР-ЗО УНР та інш.

На основі великого фактичного матеріалу, зокрема раніше невідомих джерел з українських і зарубіжних архівних сховищ, наводяться біографічні дані українських

дипломатів, що дають змогу об'єктивно оцінити їх зовнішньополітичну діяльність. До кожної персоналі додаються архівні документи і матеріали, які сприяють кращому розумінню як особистості політика, так і його епохи.

Книга дає можливість отримати максимально повне уявлення про історичний шлях, пройдений Україною з 1917 до 1990 р.

Для студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться проблемами державного управління, вітчизняною історією та історією міжнародних відносин.

* * *

Вийшло у світ науково-популярне видання Р.М.Ковалю *"Багряні жнива української революції: 100 історій і біографій учасників визвольних змагань. Воєнно-історичні нариси"* (Вид. друге, випр. і доповн. -К.: Діокор, 2006.-404 с).

Це збірка нарисів про учасників збройної боротьби за Українську державу, які воювали у складі Армії УНР, Української галицької армії, Українських січових стрільців і повстансько-партизанських загонів Правобережної і Лівобережної України.

Події розгортаються у Києві та на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Київської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської, Харківської, Херсонської, Хмельницької областей, на теренах Волині, Галичини, Криму, Кубані, Дону, а також Австро-Угорщини, Чехословаччини й на острові Лемнос в Егейському морі.

* * *

Увидел свет очередной выпуск научного издания *"Русский сборник (Труды кафедры отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им.акад. И.Г.Петровского)"* (Вып.2-3. - Брянск: РИО БГУ, 2006. - 220 с).

Настоящим сборником начато периодическое издание научных трудов по тем направлениям науки, которые представлены на кафедре Отечественной истории древности и средневековья исторического факультета БГУ и отражают ее научные

связи, а также особое геополитическое положение Брянского региона на стыке трех восточнославянских народов, являющихся наследниками единой Древней Руси.

В сборник включены более 30 трудов по археологии, этнологии, культуре и истории Восточной Европы, написанные исследователями из России, Украины, Беларуси, Болгарии, Польши.

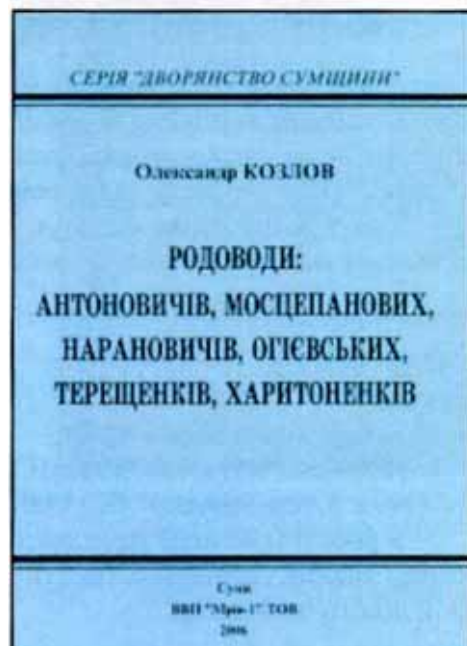
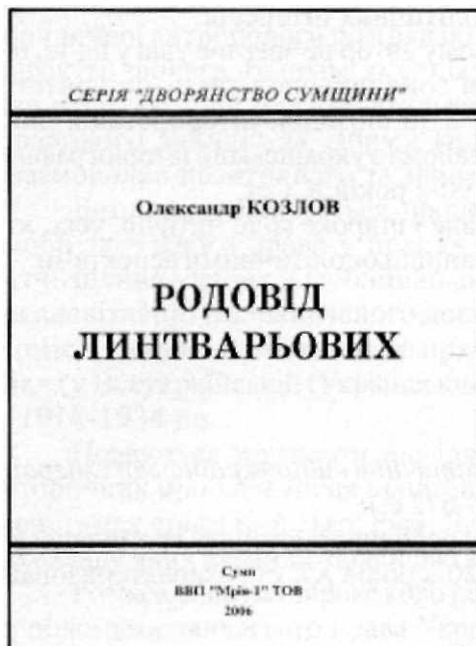
Несмотря на широчайший хронологический диапазон исследований (от палеолита до новейшей истории), основной эпохой, затрагиваемой материалами сборника, остается период развитого средневековья - IX-XIV вв.

Предназначен для научных работников, преподавателей, студентов и всех, кто интересуется проблемами истории, этнологии и археологии.

У серії "Дворянство Сумщини" вийшли друком роботи О.М.Козлова "Родовід Линтварьових" (Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2006. - 32 с.) та "Родоводи: Антоновичів, Мосцепанових, Нарановичів, Огієвських, Терещенків, Харитоненків" (Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2006. - 44 с.).

Автор наводить родоводи дворянських родів з колишніх Сумського повіту Харківської губернії та Кролевецького повіту Чернігівської губернії.

Подаючи родоводи, основну увагу акцентовано на введенні до наукового обігу нових архівних матеріалів з історії цих родів. Хронологічні межі дослідження - XVII-XX ст.

Видання адресовані генеалогам, історикам, краєзнавцям і всім, хто цікавиться історією Сумщини і Лівобережної України періоду XVII-XX ст.

* * *

Вийшла у світ книга відомої російської дослідниці українського питання в історії Росії І.Міхутіної під назвою *"Украинский Брестский мир"* (М: Изд-во "Европа", 2007. - 288 с), в якій автор аналізує шлях виходу Росії з Першої світової війни, розглядає анатомію конфлікту між Радою народних комісарів РСФРР і урядом УНР. Вона відкриває російському читачу важливу і малодосліджену сторінку історії - підписання Брестського миру та ролі делегації УНР у цьому процесі.

Автор визнає у поразці російської дипломатії непослідовність і авантюризм петроградських переговорщиків, проте головну провину у ній покладає на так званий *"джокер"*, тобто українську делегацію, яка, на думку дослідниці, відіграла підступну роль щодо тогочасних російських зовнішньополітичних інтересів.

При цьому автор не звертає увагу на те, що молода українська дипломатія могла мати свої зовнішньополітичні пріоритети. Вдумливий читач знайде чимало цікавих фактів та епізодів, інтерпретація яких автором є дещо упередженою. Хоча І.Міхутіна і знайома з українською історіографією питання, проте перевагу надає роботам початку 90-х років XX ст.

Книга розрахована не тільки на істориків, але і широке коло читачів, усіх, хто цікавиться подіями Першої світової війни та її зовнішньополітичними аспектами.

* *

Побачила світ монографія В.М.Піскун *"Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)"* (К.: "МПЛєся", 2006. - 672 с).

У роботі здійснено комплексне дослідження особливостей вияву громадянської позиції лідерів української політичної еміграції 20-х років XX ст., охарактеризовано їхній політичний вибір.

На основі архівних матеріалів, публікацій тогочасної преси, мемуаристики розглянуто процеси натуралізації та соціальної адаптації українських політичних емігрантів у країнах проживання.

Вираження національної ідентифікації показано через витворення таких понять, як "Україн а-Батьківщина" і "український громадянин".

Проаналізовано форми і методи боротьби більшовиків з українською політичною еміграцією. Досліджено вплив особливостей поведінки конкретної людини на долю цілої спільноти.

Дослідження розраховане на всіх, хто цікавиться українською історією.

* * *

Вийшла друком колективна монографія "Правовий звичай як джерело українського права IX-XIX ст." (І.Б.Усенко, В.Д.Бабкін, І.В.Музиката інш. - К.: "Наукова думка", 2006. - 280 а).

Книга присвячена одній з найактуальніших проблем історії українського права. В ній у контексті сучасних досягнень культурології, соціальної та юридичної антропології розглядаються сутність та характер звичаєвого права як соціально-правового явища, теоретичні аспекти походження та еволюції правового звичаю як форми (джерела) права, взаємовплив позитивного та звичаєвого права.

Детально аналізується процес становлення теорії звичаєвого права у працях зарубіжних та вітчизняних учених. Особливий акцент зроблено на висвітленні маловивченого досвіду діяльності Комісії з вивчення звичаєвого права України, яка діяла у Всеукраїнській (Українській) Академії наук у 1918-1934 рр.

Подано результати досліджень конкретно-історичних проблем місця і ролі звичаєвого права в системах права Київської Русі, Литовсько-Руської держави, а також інших держав, до складу яких входили українські землі протягом XVI-XIX ст.

Розрахована на широке коло науковців, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами звичаєвого права України.

ХРОНІКА**ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА М.О.МАКАРЕНКА (ДО
130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)**

Специфікою сучасного стану української історичної науки є підвищений інтерес до видатних діячів науки та культури, чиї імена через політичні обставини були піддані забуттю, а їхні твори вилучені з наукового обігу. Демократизація суспільства, що спостерігається останніми роками, сама логіка розвитку країни все більше спонукають до вивчення нашої минувшини, демонструючи світу могутній інтелектуальний потенціал народу. Серед тих, хто все своє життя примножував, досліджував і розвивав гуманітарний вектор українознавства був і видатний вчений-енциклопедист професор Микола Омелянович Макаренко.

28-29 березня 2007 р. за ініціативою Роменського краєзнавчого музею та за сприяння Роменської райдержадміністрації, Біловодської селищної ради у Ромнах відбулася конференція, присвячена 130-річчю від дня народження видатного земляка, історика, археолога та мистецтвознавця М.О.Макаренка.

М.О.Макаренко народився 4 лютого 1877 р. в с.Москалівка Роменського повіту Полтавської губернії в багатодітній родині волосного писаря. До 1897 р. навчався у місцевій школі та Лохвицькій гімназії, потім - в Петербурзі: 1897-1902 рр. - у Центральному училищі технічного малювання ім.барона А.Л.Штиглиця, яке закінчив з отриманням звання художника по 1-му розряду, у 1903-1905 - в Археологічному інституті.

У 1905-1915 рр. він працює викладачем, а з 1908 р. - і заступником директора училища ім.барона А.Л.Штиглиця. У зв'язку з 75-річчям Училища (1914) Миколу Омеляновича було нагороджено орденом Станіслава III ст. У 1906-1912 рр. він викладав малювання у I реальному училищі, 1912-1919 - курс *"російського мистецтва"* на Вищих жіночих архітектурних курсах.

У 1914 р. молодого дослідника послали у відрядження до Лейпціга на Міжнародну виставку графічних мистецтв та для студіювання музейної справи, у 1917 р. він - учасник експедиції Російської АН до Туреччини. Завдяки глибоким теоретичним знанням з мистецтвознавства та археології і особливій працелюбності М.О.Макаренка рекомендували на роботу до імператорського Ермітажу, з яким він пов'язав життя з 1902 до 1919 р.: тимчасово *"причислений"* (позаштатно) асистент, завідуючий античним відділом, заступник головного хранителя.

У 1916 р. за вислугу років йому присвоїли чин колезького радника. У 1902-1919 рр. М.О.Макаренко співпрацював з імператорською Археологічною комісією, *"Товариством заохочення мистецтв"*, став членом-співробітником, а потім дійсним членом Російського Археологічного товариства, членом багатьох комісій і комітетів, пов'язаних з охороною та дослідженням пам'яток історії та культури, численних археологічних товариств та архівних комісій, Комісією по штудіюванню орнаменту народів Росії, Комісією Російської АН з влаштування виставки *"Ломоносов та Єлизаветинський час"*.

На основі проведених досліджень Микола Омелянович пише численні статті, створює безліч малюнків, публікує свої роботи в журналах *"Аполлон"*, *"Искусство и художественная промышленность"*, *"Старые годы"*. У 1919 р. вчений повертається в Україну, до Києва і працює у ВУАН науковим співробітником філологічного відділу,

згодом - головою Археологічного комітету. У той же час він приділяє багато уваги і викладацькій роботі - працював приват-доцентом на кафедрі археології України, згодом - професором кафедри історії культури Інституту народної освіти, професором Української державної академії мистецтв.

І все ж сенсом свого життя вчений вважав археологічні та мистецтвознавчі дослідження пам'яток різних культур і періодів: від неоліту до часів козацтва. Ще за життя М.О.Макаренка отримав визнання колег як висококваліфікований фахівець своєї справи.

Та в умовах тоталітарної системи принциповий і вдумливий дослідник не "вписувався" у дозволені рамки. Починаючи з 1924 р. він постійно відчував тиск з боку нової влади - як державної, так і наукової.

Експозиція у Роменському краєзнавчому музеї, присвячена М.О.Макаренку

У 1934 р. М.О.Макаренка заарештували за *"контрреволюционную деятельность, выразившуюся в противопоставлении проводимым мероприятиям"* і постановою Особливої наради засудили на 3 роки заслання до Казані. У червні того ж року Миколу Омеляновича запросили взяти участь у роботі Комісії по спорудженню Урядової площі. Комісія дійшла висновку про доцільність знесення Михайлівського Золотоверхого собору і частини споруд Софії Київської. Лише одного підпису (з 11-ти) не вистачало під актом зносу собору - М.О.Макаренка! Це набуло розголосу і непрямо перешкодило руйнуванню Софії Київської. Органи НКВС розцінили цей вчинок як ворожий.

На засланні, у 1936 р. вченого заарештували за *"участь у контрреволюційній групі фашистського толку"*, засудили до 3 років перебування у виправно-трудових таборах і етапом відправили до Томської виправно-трудової колонії №2. Наприкінці 1937 р. - знову арешт за участь у *"кадетсько-монархічній організації"*. 25 грудня 1937 р. постановою *"трійки"* М.О.Макаренка засуджено до розстрілу. Вирок було виконано, точне місце поховання не встановлено.

Реабілітований постановами Верховного суду Татарської АРСР від 7.VII. 1960 та Томського обласного суду від 28.1.1965, Президією Верховної Ради СРСР від 16.1.1989.

У роботі конференції взяли участь науковці та краєзнавці з Кисва, Сум, Ромен, с.Москалівка, родичі відомого вченого, предстваники шкіл та бібліотек.

Д.Є.Макаренко презентує власну книгу

Конференцію відкрив директор Роменського краєзнавчого музею В.В.Панченко. Він розповів про історію становлення краєзнавчого руху на Роменщині і внесок у цю справу М.О.Макаренка. Саме він був одним з ініціаторів та засновників Роменського музею, а потім усе життя опікувався поповненням його археологічної та мистецької колекцій. Тут, на Роменщині, він відкрив та дослідив нову археологічну культуру, що згодом отримала назву роменської, а мистецтвознавчі дослідження Покровської

роменської та Троїцької пустовійтівської церков дали поштовх до вивчення пам'яток дерев'яної барокової архітектури.

З вітальним словом до учасників конференції звернулася начальник управління культури Роменської райдержадміністрації Т.М.Кондратенко. Вона зазначила, що однією з найактуальніших проблем Роменщини є збереження історичних та культурних пам'яток старовини. У зв'язку з цим ведеться активна робота зі створення історико-меморіального комплексу, до якого увійдуть і об'єкти, що досліджував М.О.Макаренко, зокрема скіфські кургани, роменські городища та архітектурні споруди. Вона привітала присутніх з початком роботи конференції і побажала успіхів та творчого натхнення усім, кому не байдужа історія рідного краю.

Учасники конференції. В центрі - М.В.Корчак

Особливо прихильно усі присутні зустріли доповідь доктора геолого-мінералогічних наук, професора, далекого родича М.О.Макаренка Д.Є.Макаренка. Багато років життя він присвятив дослідженню біографії та наукового спадку відомого вченого. Наслідком цього стало видання книги *"Шлях до храму"*, презентація якої і відбулася на конференції. Доповідач детально зупинився на історії роду Макаренків,

охарактеризував атмосферу, в якій виховувався майбутній дослідник, описав його дитячі та юнацькі роки. Він довів, що саме тут, на Роменщині, зароджувався у М.О.Макаренка інтерес до вивчення історичного минулого.

Розповідаючи біографію видатного вченого, Д.Є.Макаренко звернув особливу увагу на історію Михайлівського Золотоверхого собору. І це не випадково, адже нині цей храм відроджений і вхід до нього прикрашає барельєф М.О.Макаренка.

Багато років наукову спадщину М.О.Макаренка досліджує доцент, зав. лабораторією історичного краєзнавства Сумського державного університету В.Б.Звагельський. Він розповів про те, як вперше почув ім'я видатного вченого, адже через політичні обставини воно довгий час було майже невідоме серед наукових кіл, а досліджувати наукову спадщину було взагалі небезпечно. Та й матеріалів для цього було обмаль - особова справа *"ворога народу"* зникла, чорнетки рукописів та особисте листування також.

Отже, доводилося збирати інформацію з окремих деталей. Та поступово загальна картина життя та наукових уподобань вимальовувалася яскравими фарбами, крізь які проступала постать людини і громадянина. Доповідач зупинився на історії археологічних досліджень М.О.Макаренка у різних куточках України, у тому числі й на Роменщині, на особливостях відкритої ним роменської культури, на запровадженні унікальних методик музеєфікації археологічних пам'яток - вирізки поховань. Це викликало жвавий інтерес, адже одна з таких вирізок, зроблена вченим у 1920 р. у с.Ведмеже, знаходиться в експозиції Роменського краєзнавчого музею.

З великим ентузіазмом присутні сприйняли пропозиції В.Б.Звагельського про вшанування М.О.Макаренка пам'ятним знаком у с.Москалівка та необхідність надання Роменському музею імені видатного земляка.

В останні роки відкрилися нові перспективи у дослідженні історичного минулого, стали більш доступними не лише центральні архіви, а й галузеві. З доповіддю про нові матеріали до біографії М.О.Макаренка виступила старший науковий співробітник Сумського державного університету Н. А.Німенко. У фондах Наукового архіву Інституту археології НАН України зберігаються кількасот справ, що стосуються діяльності ВУАК та його комісій, листування з різними науковими установами та приватними особами тощо. Тож не випадково пошуки документів, що стосуються діяльності М.О.Макаренка як співробітника ВУАК, розпочалися саме з цих фондів. Серед інших паперів, що, безперечно, заслуговують на особливу увагу, було виявлено численні, раніше невідомі документи, які доповнюють, а у деяких випадках - відкривають невідомі сторінки біографії видатного вченого.

Так, зокрема, на підставі нових матеріалів можна більш детально окреслити роботу, яку проводив М.О.Макаренко для створення та підтримки функціонування Музею Мистецтв при ВУАН, директором якого він був з 1921 до 1924 р., а також виявити механізм усунення його з посади за безпідставними звинуваченнями; розкрити невідомі сторінки археологічних досліджень у Звенигородці та поблизу Сум, адже окремих публікацій про це вчений не залишив; доповнити відомості про мистецтвознавчі студії навколо архітектурних пам'яток часів Київської Русі та козацтва тощо. Роботи з виявлення нових матеріалів тривають і, за словами доповідача, найближчим часом їхні результати будуть представлені широкому загалу.

Доповідь хранителя Роменського краєзнавчого музею Г.В.Діброви була присвячена створенню археологічної і мистецької колекцій та бібліотеки Окружного музею на початку 20-х років ХХ ст. Це відбувалося за безпосередньої участі

М.О.Макаренка, адже саме він проводив широкомасштабні археологічні розкопки на Роменщині, матеріали яких за законодавством передавав до місцевого музею. Маючи не лише археологічну, а й художню освіту, вчений підтримував дружні стосунки з багатьма українськими митцями і заохочував їх дарувати свої твори невеличким музеям, у тому числі й Роменському.

Так мистецька колекція поповнилася творами Ф.Г.Кричевського, Г.І.Нарбута та багатьох інших митців з дарчими написами. Багато творів надійшло і від самого М.О.Макаренка. Працюючи у ВУАК, відомий вчений клопотався про те, щоб наукова література потрапляла на полиці музейних установ. Завдяки цьому й нині у фондах Роменського окружного музею зберігаються численні наукові збірки, монографії, каталоги й журнали, що видавалися Академією наук, а також примірники статей самого М.О.Макаренка. Тож, видатний вчений стояв біля витоків усіх перших колекцій Роменського музею.

До присутніх звернулася родичка М.О.Макаренка М.В.Корчак. Вона розповіла, як у важкі часи репресій у родині зберігалися листи, фотоматеріали, пов'язані з М.О.Макаренком, як передавалися з уст в уста спомини про його перебування на батьківщині. М.В.Корчак щиро подякувала усім учасникам конференції за пам'ять про її родича, за дослідження біографії та наукового доробку.

До дискусії долучився голова Біловодської сільради, до складу якої нині входить с.Москалівка, І.І.Струг. Одним з пріоритетних напрямків відродження краю він визначив повернення історичної спадщини, призабутих імен видатних земляків. У цьому контексті втілення пропозиції щодо вшанування пам'яті М.О.Макаренка він визнав не лише важливим, а й першочерговим завданням, і запропонував всіляку підтримку і допомогу у вирішенні цих питань.

Цікавими були виступи місцевих краєзнавців, які розповіли вже напівлегенди про свого відомого земляка.

Насамкінець Д.Є.Макаренко подарував усім присутнім примірники своєї книги з дарчими написами.

Наступного дня конференція продовжила свою роботу на батьківщині М.О.Макаренка, у с.Москалівка. Місцеві мешканці радо підтримали ідею про вшанування пам'яті видатного вченого у рідному селі. Учасники форуму пройшлися вулицею, де колись стояв будинок Макаренків, де пройшли дитячі роки майбутнього дослідника.

Підсумки роботи конференції підбив В.В.Панченко. Почесною грамотою Роменської райдержадміністрації за багаторічну популяризацію наукового доробку М.О.Макаренка було нагороджено Д.Є.Макаренка. Було прийнято рішення звернутися до міської та районної рад з клопотаннями про:

- 1) надання Роменському краєзнавчому музею імені М.О.Макаренка;
- 2) встановлення у с.Москалівка пам'ятного знаку;
- 3) перейменування однієї з вулиць у м.Ромни на честь М.О.Макаренка;
- 4) започаткування традиції проведення конференцій, присвячених історії, археології, мистецтвознавству та музейній справі - основним напрямкам наукової роботи професора М.О.Макаренка.

НІМЕНКО Н.А.

ХІІІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ" ТА ЙОГО ЕПОХА"

7-9 червня 2007 р. у Путивлі під егідою Міністерства освіти і науки України, Інституту археології НАН України, Сумського державного університету, за сприяння путивльських райдержадміністрації, міської ради, Державного історико-культурного заповідника відбулася ХІІІ Міжнародна наукова конференція *"Слово о полку Ігоревім" та його епоха*". Зацікавленість у заявленій тематиці форуму виявили історики, археологи, філологи з багатьох міст України, Росії та Білорусі, зокрема Києва, Харкова, Чернігова, Чернівців, Новгород-Сіверського, Ніжина, Сум, Конотопа, Москви, Брянська, Бреста.

Офіційна емблема конференції

Було заслухано близько 50 доповідей та повідомлень, що торкаються різноманітних аспектів культурної спадщини часів Київської Русі.

Учасників конференції привітав голова районної ради О.Т.Винник. Він наголосив, що Путивльщина славна своєю історією. Невипадково події, описані у *"Слові о полку Ігоревім"*, відбувалися саме на цій землі, а образ головних героїв твору - Ігоря і Ярославни - й нині живе у народі. На Путивльщині вже стало традицією називати дівчат Ярославнами, а хлопців -Ігорями. З особливою радістю О.Т.Винник сповістив усіх присутніх, що нині проводяться роботи з музеєфікації Городка і створення музею *"Слова о полку Ігоревім"*.

Зі словами вітання до учасників конференції звернувся перший проректор Сумського державного університету В.Д.Карпуша. Він висловив вдячність путивлянам за дбайливе ставлення до своєї історії, наголосив на тому, що в останні роки саме Сумщина стала центром словознавчих досліджень в Україні. Тим приємніше вітати російських та білоруських колег, які, незважаючи на різні перешкоди, не втратили цікавості до спільної слов'янської історії та культури. Від імені ректора Сумського університету він вручив Почесні Дипломи за сприяння у дослідженні та пропаганді літературної пам'ятки давньоруської культури голові районної держадміністрації М.І.Шульзі, колишньому голові Путивльської райдержадміністрації, нині -генеральному директору ДП *"Сумський регіональний науково-виробничий центр стандартизації, метрології та сертифікації"* В.М.Хярму, редактору районної газети *"Путивльские ведомости"* А.В.Луговському і директору Путивльської школи-інтернату В.О.Мартиненку.

Відкриття конференції

Учасники конференції

До присутніх звернувся член Національної спілки письменників України А.В.Луговський. Він згадав імена багатьох письменників та поетів, серед яких і сумчани, чия творчість так чи інакше торкнулася славетних образів *"Слова о полку Ігоревім"*, наголосив, що серед стародавніх літературних пам'яток найбільшою популярністю й шаную у світі користується саме *"Слово"*. Закінчив свій виступ А.В.Луговський власними віршованими рядками, присвяченими геніальному твору.

З доповіддю про історію словознавчих студій на Сумщині виступила декан гуманітарного факультету Сумського держуніверситету Л.П.Валенкевич. Вона розповіла про історію та сучасний стан гуманітарної освіти у Сумській області, наголосила на великому внеску у дослідження *"Слова о полку Ігоревім"* професора Сумського педагогічного інституту П.П.Охріменка. Саме він започаткував традицію проведення конференцій по *"Слову"* на Сумщині. Після його смерті центром словознавчих студій став Сумський державний університет, зокрема Лабораторія історичного краєзнавства під керівництвом доцента В.Б.Звагельського.

Велику увагу присутніх викликала його доповідь *"Історико-географічний аспект кампанії Ольговичів: проблеми і перспективи дослідження"*. На початку виступу доповідач запропонував вшанувати хвилиною мовчання пам'ять тих, хто протягом багатьох років брав безпосередню участь у підготовці конференцій по *"Слову"* - першого проректора, професора Сумського державного університету М.І.Волкова і члена Національної Спілки письменників України, поета з Путивля О.Д.Педяша.

Що ж до заявленої теми виступу, доповідач окреслив коло проблем, пов'язаних з прочитанням складних місць *"Слова"*. Саме тому й сьогодні існують різні версії стосовно географії походження полків Ігоря Святославича. Серед численних географічних реалій, що згадуються у поемі, зустрічаються й такі, що не мають сьогодні чіткої прив'язки до місцевості.

Це й викликає різні версії й припущення серед дослідників. До таких можна віднести і р.Рось. На підставі співставлення філологічних, історико-географічних, археологічних факторів, письмових джерел, а також місцевих реалій доповідач висунув версію про те, що р.Рось - це притока Сейму, що протікала приблизно між Путивлем та Рильськом.

Яскравих кольорів у роботу конференції додав виступ заслуженого артиста України В.І.Будяньського *"Тарас Шевченко - перекладач "Слова о полку Ігоревім"*. Він розповів про історію написання відомих нині переспівів *"Плачу Ярославни"* і насамкінець прочитав поетичний переклад Т.Г.Шевченка. Та найбільше враження на слухачів справили рядки *"Слова о полку Ігоревім"*, прочитані давньоруською мовою.

Незважаючи на популярність *"Слова"*, давню традицію його дослідження, ще й сьогодні виявляються невідомі матеріали щодо цього твору. Цікаво, що не лише філологи та історики докладали зусиль до вивчення пам'ятки. Вона, як правило, привертала увагу людей обдарованих, різнобічно освічених. Так, завідувач кафедри історії, доцент Сумського державного університету В.М.Власенко розповів про цікаву знахідку - невідомий переклад *"Слова"*, що підписаний *"Ал. Дочевский, Стамбул, 1921 р."* і який адресувався *"Ал. Макс. Горькому"*.

Пленарне засідання закінчилося виступом члена спілки Московських художників Н.О.Кибрик (Москва). Вона розповіла про останні наукові події навколо *"Слова"* у Москві, продемонструвала відеофільм про церемонію нагородження премією ім.О.І.Солженіцина відомого лінгвіста А.А.Залізняка за книгу *"Слово о полку Игореве": взгляд лингвиста"*, де автор поставив крапку у дискусії з приводу часу написання видатної пам'ятки і, спираючись на різнобічні факти, науково довів, що цей шедевр дійсно належить давньоруській літературі XII століття.

Конференція продовжила свою роботу у виставковому залі краєзнавчого музею.

Назасіданні історико-археологічної секції з доповідями виступили: Т.М.Крупа (Харків)

- "Разведки 2006 года в Изюме и его округе"; В.В.Скирда (Харків) - "Курган "Веселая могила" - погребальный комплекс половецкого времени на Харьковщине"; І.С.Кедун (Ніжин) - "Лист А.В.Кузи директору Новгород-Сіверського краєзнавчого музею про результати археологічних досліджень міста"; І.П.Возний (Чернівці) - "Чисельність населення чорнівського гнізда поселень X - першої половини ХІІІ ст."; О.Є.Черненко (Чернігів) - "Деякі зміни у плануванні структури посади давньоруського Чернігова (За матеріалами досліджень 2002 р.)"; А.А.Чубур, Ю.Б.Чубур (Брянськ) - "Половцы в Подесенье. Археологический аспект" та інші. Усі доповіді викликали жваве обговорення і багато питань, адже дослідження давньоруських пам'яток на різних територіях має як багато спільного, так і регіональні особливості. Тож обмін думками між археологами України та Росії мав суто професійний характер, збагатив науковців новими ідеями і дав поштовх подальшим дослідженням.

Серед доповідей істориків - учасників конференції найбільшу увагу привернули виступи О.М.Дубровського (Брянськ) - "Исследование А.А.Зиминым "Слова о полку Игореве": историк и власть"; Н.Г.Солонської (Київ) - "Давньоруські книгозбірні в системі інфосередовища міст Київської Русі (на прикладі бібліотеки Ярослава Мудрого)"; І.М.Сергійчук (Суми) - "Слово о полку Игоревім" в Японії"; С.І.Дегтярьова (Суми) - "Члени гуртка О.О.Паліцина та їх оточення (Матеріали до історії питання)"; Н.А.Німенко (Суми) - "М.О.Макаренко як дослідник давньоруських пам'яток"; Л.А.Федченко (Суми) - "Розвиток Словознавства на Сумщині (кінець ХХ - початок ХХІ ст.)"; Р.З.Мусіної (Суми) - "Мотиви давньоруської міфології у "Слові о полку Игоревім"; С.М.Чиж (Чернівці) - "Проблеми вивчення давньоруських міст Південно-Західної Русі (Історіографія питання)"; Н.О.Шевченко (Ніжин) - "Михайло Максимович як дослідник "Слова о полку Игоревім" та інші.

У роботі філологічної секції взяли участь: О.Ю.Школьнікова (Москва) з доповіддю "Вопрос о взаимоотношениях "Слова" и "Задонщины" и теоретическое противостояние двух текстологических традиций"; О.М.Волкова, І.Б.Іванова (Суми) - "Текст "Слова о полку Игореве" как материал для изучения русского языка"; К.К.Васильєв (Суми) - "Федор Николаевич Досужков (1899-1982): забытый поэт русского зарубежья" та інші.

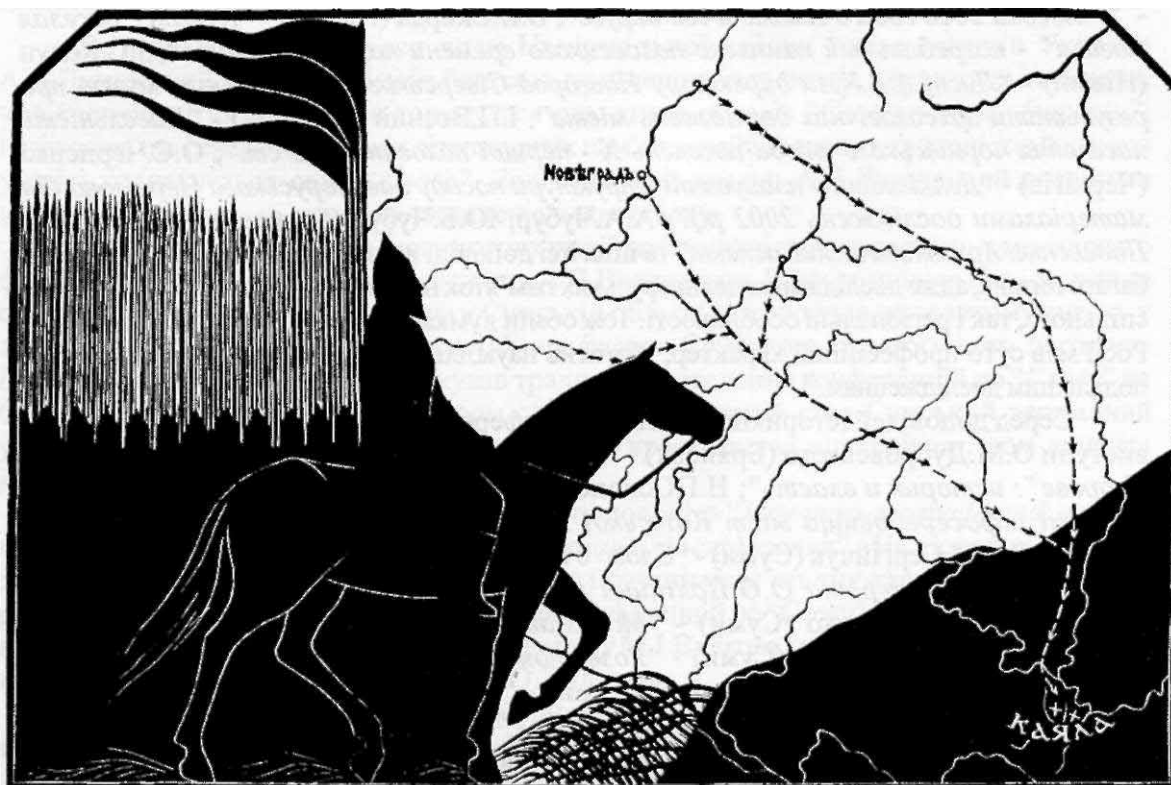
Підсумки роботи конференції підбив В.Б.Звагельський. Він зупинився на проблемах, що обговорювалися учасниками форуму, визначив актуальні питання, що залишилися поза межами досліджень, подякував усім за плідну співпрацю, побажав успіхів на ниві словознавчих студій і запросив до участі у глибокій наступній, ХІV конференції по "Слову*", що буде присвячена 825-річчю подій, описаних у геніальному творі, і відбудеться у 2010 р.

Учасники конференції мали змогу оглянути експозицію Путивльського краєзнавчого музею, для них було організовано екскурсії по історичним куточкам Путивля, зокрема на Городок, де "плакала" Ярославна, до Молченського монастиря, меморіалів Великої Вітчизняної війни.

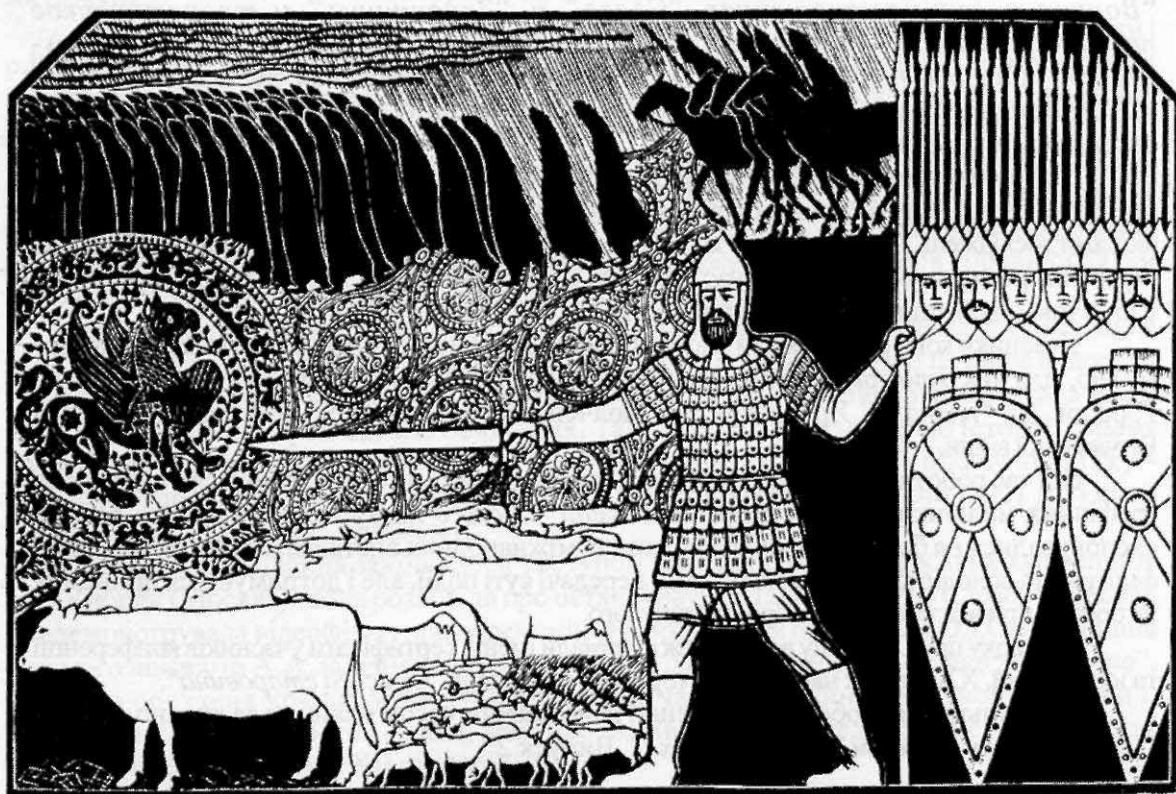
Під час роботи конференції учасники форуму мали змогу ознайомитися з виставкою графічних малюнків М.М.Бондаренка із серії "Слово о полку Игоревім". Його роботи експонувалися на багатьох всеукраїнських та міжнародних виставках. Митець не тільки філігранно володіє художніми методами передачі суті події, але і дотримується принципу історизму при відображенні сторінок минулого.

На згадку про Сумщину вони також отримали іменні сертифікати учасників конференції та ювілейний, ХХ випуск наукового історичного журналу "Сумська старовина".

За результатами роботи конференції найближчим часом планується видання

“Тогда вьступи Игорь князь вь злать стремя...”

“... а съ ними злато, и паволокы...”

“Ярь Туре Всеволодь!”

“Князем слава, а дружине Аминь”

ПРО ВОВЧАНСЬКУ ЗНАХІДКУ

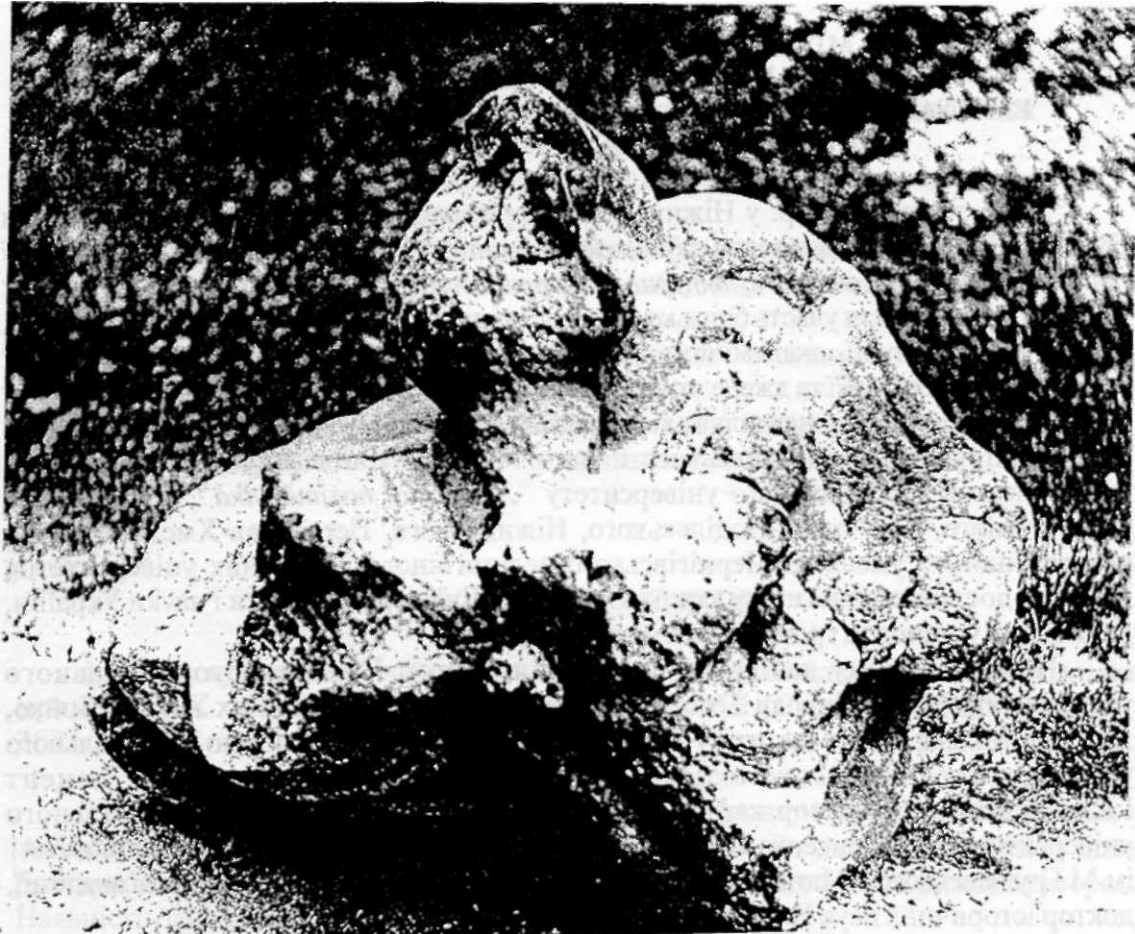
За останній час внаслідок пошуково-дослідницької роботи в архівах Сумського та Роменського краєзнавчих музеїв, державних архівів Сумської, Чернігівської, Полтавської областей та Наукового архіву Інституту археології НАН України (Фонд Всеукраїнського археологічного Комітету) було виявлено низку раніше невідомих документів, пов'язаних із життям та діяльністю видатного вченого-енциклопедиста Миколи Омеляновича Макаренка. Окремі з них вже введено до наукового обігу, деякі матеріали готуються до публікації, інші ще потребують уточнень та доповнень.

Нижче подаємо цікавий документ, де професор М.О.Макаренко виступає в дещо незвичній ролі експерта. Нам не вдалося знайти запит до вченого про оцінку рідкісної знахідки. Збереглися лише 2 фотокартки кам'яної брили, зроблені з різних ракурсів, та відповідь М.О.Макаренка. Публікується зі збереженням стилю з урахуванням норм сучасної орфографії.

Друкується вперше.

Підготовка та публікація *н.ліМЕНКО*

До Секції Історії Матеріальної Культури

М. Макаренко

Надіслані Вовчанським Музеєм фотограф. знімки з каменя, що знайдено його на кургані скорченика одержав.

Жодного сумніву не може бути, що камінь, знімок з якого надіслано, являє собою цілком природню конкрецію. З огляду на те, що його ніби знайдено на кургані скорченика, камінь заслуговує на особливу увагу й охорону.

Прохаю Секцію звернутись до Вовч. музею аби останній доставив до Секції докладний опис місця й самого кургана, а також могильної ями й поховання і знайд, з ним речей. Для теми, що мною розробляється про кургани скорчеників та їх зв'язок з кам'яними бабами, Вовчанська знахідка має значіння.

14. VII. 1933.

/підпис М. Макаренко/

Вгорі ліворуч резолюція:

Секр. Секції

Терміново запитати Вовч. музей

/підпис/

17/VII

ШІ МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА: ІСТОРИЧНІ ПОШУКИ, ЕМІГРАЦІЙНІ ЯВИЩА, КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ НАБУТКИ, ФУНКЦІОНУВАННЯ НАУКОВИХ УСТАНОВ"

30-31 травня 2007 р. у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя відбулася ШІ Міжнародна наукова конференція *"Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ"*. У ній взяли участь близько 60 представників української діаспори з Білорусі, Грузії, Росії, Румунії, академічних установ - Інституту історії України, Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського, Інституту літератури ім.Т.Шевченка, вищих навчальних закладів - Київського, Львівського, Одеського, Прикарпатського, Тернопільського педагогічного, Чернівецького національних університетів, Національного університету *"Львівська політехніка"*, Вінницького педагогічного, Кам'янець-Подільського, Ніжинського, Переяслав-Хмельницького педагогічного, Сумського, Чернігівського педагогічного державних університетів, Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України, державних установ та громадських організацій.

На пленарному засіданні виступили ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, професор, доктор історичних наук О.Бойко, директор Міжнародного інституту освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету *"Львівська академія"*, кандидат педагогічних наук, доцент І.Ключковська, професор кафедри теорії літератури Київського національного університету ім.Т.Шевченка О.Астаф'єв, директор Тбіліської публічної школи №41 ім.М.Грушевського Г.Матвєєва, професор Уральської державної юридичної академії, доктор історичних наук В.Мотрєвич.

Під час конференції працювали такі секції: Українська діаспора: історія, сучасність, вектори співпраці між діаспорою та Україною (співголови - І.Ключковська, В.Мокрєвич); Визначні постаті та установи в діаспорі (співголови - М.Трайста (Румунія), В.Власенко); Церква в Україні та діаспорі (голова - І.Прєловська); Культура і мистецтво української діаспори (голова - Г.Самойленко); Шкільництво та вища школа українців закордоння (співголови - Г.Матвєєва, Ю.Заячук).

На останньому засіданні конференції підведені підсумки і визначено напрями подальших досліджень української діаспори й еміграції.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їхніх авторів.

За точність цитування, наведення прізвищ, дат, посилань відповідальність несуть автори.

Редакція залишає за собою право без погодження з авторами редагувати та скорочувати матеріали, змінювати їхні назви, вилучати або додавати ілюстрації.

Редакція не веде листування з авторами і читачами на сторінках часопису.

Передрук заборонено. При використанні матеріалів "Сумського історико-архівного журналу" посилання обов'язкове.

ОБОВ'ЯЗКОВІ ВИМОГИ:

1. До друку приймаються статті, підготовлені відповідно до вимог постанови президії ВАК України від 15.01.2003 року №7-05/1 (Бюлетень ВАК України. -2003. - №1).

2. Матеріали подаються на дискеті 3,5". Текст повинен бути підготовленим у текстовому редакторі Word у форматі rtf або Рт 6,0. До дискети додається один роздрукований примірник. Кожна сторінка тексту повинна бути підписана автором. Наявність однієї рецензії обов'язкова.

Відомості про автора подаються окремим файлом. До тексту додаються:

- а) резюме українською, російською та англійською мовами (кожне до 250 знаків);
- б) ілюстрації приймаються тільки графічні, роздруковані на окремих аркушах, та в електронному варіанті.

3. Джерела та літературу розміщують у списку в порядку посилань в тексті. Бібліографічний опис робіт подається у повній формі.

4. Матеріали, виконані з порушенням цих правил, не розглядаються і не повертаються авторам.

Адреса редакції:

40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, ЕТ-227

**Електронна пошта: siaj2005@bigmir.net Тел.
8(0542)334-386**

Сумський Історико- Архівний Журнал

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА УКРАЇНИ

Видавці
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТА ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Регістраційне Свідоцтво СМ №357/16-р від 14 серпня 2006 р.

Видання здійснюється Регіональною науково-дослідною лабораторією-центром історичного краєзнавства, кафедрою історії Сумського державного університету

Головний редактор *В.М.Власенко*

Шеф-редактор *В.Б.Звагельський*

Редактори:

*І.О.Вушман, С.І.Дегтярьов,
Н.А.Німенко, Л.А.Федченко*

Коректори:

О.А.Герман, О.І.Калініченко, В.Л.Мартиненко

Адреса редакції: 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2, ЕТ-227 тел.
8(0542)334-386; електронна адреса: siai2005@bigmir.net

Обкладинку виготовлено у друкарні "Видавництво "Мак-Ден"
м.Суми, вул.Тополянська, 16

Здано до набору 01.07.07. Підписано до друку 10.07.07. Формат 70x108/16. Папір офсетний
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 19,0. Обл.-вид. арк. 21,2. Тираж 365. Зам. №680.

Видавці: Сумський державний університет, 40007, Суми, вул.Римського-Корсакова, 2
Державний архів Сумської області, 40030, вул.Садова, 49
Віддруковано у друкарні Сумського державного університету, 40007,
Суми, вул.Римського-Корсакова, 2